

T.C.

**KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**AVRUPA BİRLİĞİ VE AVRUPA BİRLİĞİ'NE ADAY
ÜLKELERDE COVID-19 PANDEMİSİNİN DIŞ TİCARET
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

ESİN EREN

İKTİSAT ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

KIRIKKALE 2024

T.C.

**KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**AVRUPA BİRLİĞİ VE AVRUPA BİRLİĞİ'NE ADAY
ÜLKELERDE COVID-19 PANDEMİSİNİN DIŞ TİCARET
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

**ESİN EREN
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ**

KIRIKKALE 2024

Esin EREN tarafından hazırlanan “AVRUPA BİRLİĞİ VE AVRUPA BİRLİĞİNE ADAY ÜLKELERDE COVID-19 PANDEMİSİNİN DIŞ TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

İmza:

İktisat Politikası Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Başkan: Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL

İmza:

Maliye Anabilim Dalı, Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Sara ONUR

İmza:

İktisat Politikası Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Tez Savunma Tarihi: 10.07.2024

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Esin EREN

10/07/2024

ÖZET

AVRUPA BİRLİĞİ VE AVRUPA BİRLİĞİ'NE ADAY ÜLKELERDE COVID-19 PANDEMİSİNİN DIŞ TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Kırıkkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

Temmuz 2024, 145 sayfa

Gelişen ve değişen dünya ile ülkeler arasındaki sınırların giderek azaldığı, teknolojinin gelişmesiyle iletişim ve ticaretin arttığı çok boyutlu bir dönüşüm sürecini ifade eden küreselleşme, Avrupa'da ekonomik entegrasyonu ve üye ülkeler arasındaki bütünleşmeyi şekillendiren bir olgu hâline gelmiştir. Avrupa Birliği (AB), küreselleşmenin yarattığı fırsatları değerlendirerek ve olumsuz etkilerini azaltarak küreselleşmenin etkinliğini artırmayı ve stratejik bir şekilde yönetmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, AB iç pazarı, küreselleşmenin getirdiği fırsatların somut bir örneğidir. İç pazar, kişilerin, malların, hizmetlerin ve sermayenin AB üyesi ülkeler arasında serbest dolaşımını sağlamak ve serbest ticareti teşvik eden bir ekonomik alan oluşturmaktadır. Ayrıca, AB sadece kendi sınırları içinde değil, dünya genelinde de önemli bir ticaret ortağıdır ve toplamda 80 ülkenin en büyük ticaret ortağı konumundadır. Dünya nüfusunun sadece %6,9'unu oluşturmasına rağmen, AB, küresel ticaretin yaklaşık %15,6'sını gerçekleştirmektedir. Bu çarpıcı oranlar, AB'nin küresel ticaretteki etkin konumunu vurgulamaktadır; zira AB, Çin ve ABD ile dünyanın en büyük üç ticaret gücünden biridir. Çalışmada, AB'nin salgından önce ve salgından sonraki genel ekonomik durumu, temel makroekonomik veriler üzerinde yarattığı etkiler incelenmiş ve birlik düzeyinde alınan önlemlere yer verilmiştir. Aynı zamanda 2020 Mart-2023 Mayıs dönemleri arasında AB üye ve aday ülkelerinde Covid-19 pandemisinin dış ticaret üzerindeki etkisi panel veri yöntemi ile analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda Covid-19 vaka sayısı ve Covid-19 nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısındaki artışın dış ticaret hacmini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. İlave olarak, her bir modelde, sanayi üretim endeksi ve enflasyon oranı değişkenleri kontrol değişkenleri olarak eklenmiştir. Bu kapsamda, kurulan altı modelde de sanayi üretim endeksi ve enflasyon artışlarının ithalat, ihracat ve dış ticaret hacmi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Dış Ticaret, Covid-19 Pandemisi, Panel Veri Analizi

ABSTRACT

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON FOREIGN TRADE IN THE EUROPEAN UNION AND CANDIDATE COUNTRIES

Kırıkkale University

Social Sciences Institute

Department of Economics, Master's Thesis

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

July 2024, 145 pages

Globalization, which represents a multifaceted transformation process where the borders between countries are increasingly diminishing with the developing and changing world, and communication and trade are increasing with the advancement of technology, has become a phenomenon shaping economic integration and unification among member countries in Europe. The European Union (EU) aims to enhance the effectiveness of globalization and manage it strategically by taking advantage of the opportunities created by globalization and mitigating its negative effects. In this context, the EU internal market is a concrete example of the opportunities brought by globalization. The internal market ensures the free movement of people, goods, services, and capital among EU member countries, creating an economic area that promotes free trade. Additionally, the EU is not only a significant trade partner within its own borders but also globally, being the largest trade partner for a total of 80 countries. Despite constituting only 6.9% of the world population, the EU accounts for approximately 15.6% of global trade. These striking figures highlight the EU's prominent position in global trade, as the EU, along with China and the USA, is one of the three largest trading powers in the world. The study examines the general economic situation of the EU before and after the pandemic, the effects on key macroeconomic indicators, and the measures taken at the union level. Additionally, the impact of the Covid-19 pandemic on foreign trade in EU member and candidate countries between March 2020 and May 2023 is analyzed using panel data methodology. The analysis results show that the increase in the number of Covid-19 cases and the number of deaths due to Covid-19 has led to an increase in foreign trade volume. Additionally, in each model, the industrial production index and inflation rate variables were included as control variables. In this context, it was found that in all six models, increases in the industrial production index and inflation had a statistically significant and positive effect on imports, exports, and trade volume.

Keywords: European Union, Foreign Trade, Covid-19 Pandemic, Panel Data Analysis

TEŞEKKÜR

“AVRUPA BİRLİĞİ ve AVRUPA BİRLİĞİ’NE ADAY ÜLKELERDE COVID-19 PANDEMİSİNİN DIŞ TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ” adlı tez çalışmamda danışmanlığımı üstlenen, lisans ve lisansüstü eğitimim boyunca bana akademik bilgisini ve desteğini esirgemeyen saygıdeğer tez danışmanım Doç. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ Hocama ve çalışmanın son hale gelmesinde fikir ve önerileriyle katkıda bulunan jürideki Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL ve Dr. Öğr. Üyesi Sara ONUR Hocalarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Ayrıca çalışmaya katkılarından dolayı canım arkadaşım Oğuz ÖZTUNÇ’a çok teşekkür ederim.

Beni bu günlere getiren, bütün eğitim ve öğretim hayatı boyunca beni her konuda destekleyen, varlıkları ile bana güç veren canım annem Şaziye EREN, canım babam Mustafa EREN ve canım abim Hüseyin EREN’e sonsuz minnettarım.

Lisansüstü eğitimim sürecince motivasyon desteklerini benden esirgemeyen her ihtiyaç anımda yanımda olan canım Sabri Kaan HALICI ve canım Buket YILMAZ’a verdiği destekler nedeniyle teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER DİZİNİ	vii
ÇİZELGELER DİZİNİ	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xi
1. GİRİŞ	1
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: DIŞ TİCARET.....	5
2.1. Dış Ticaret Kavramı ve Kısa Tarihi	5
2.2. Dış Ticaret Teorileri	12
2.2.1. Geleneksel Dış Ticaret Teorileri.....	13
2.2.1.1. Merkantilizm	13
2.2.1.2. Fizyokratlar.....	14
2.2.1.3. Klasik Dış Ticaret Teorileri.....	15
2.2.2. Neoklasik Dış Ticaret Teorileri	18
2.2.3. Yeni (Modern) Dış Ticaret Teorileri	19
2.2.3.1. Nitelikli İşgücü Teorisi.....	19
2.2.3.2. Teknoloji Açığı Teorisi	20
2.2.3.3. Ürün Dönemleri Teorisi.....	21
2.2.3.4. Tercihlerde Benzerlik Teorisi.....	22
2.2.3.5. Ölçek Ekonomileri Teorisi	23
2.2.3.6. Monopolcü Rekabet Teorisi	25
2.3. Dış Ticareti Belirleyen Unsurlar	26
2.3.1. Yurt İçi ve Yurt Dışı Gelir Düzeyleri.....	27
2.3.2. Döviz Kurları.....	28
2.3.3. Fiyat Düzeyleri	29
2.3.4. Piyasaların Büyüklüğü.....	30
2.3.5. Ticaret Reformları	30
2.3.6. Doğal Kaynaklar.....	31
2.3.7. Rekabet Düzeyleri	31

2.3.8. Ölçek Ekonomileri.....	31
2.3.9. Beşerî Sermaye	32
2.3.10. Araştırma Geliştirme Faliyetleri.....	32
3. AVRUPA BİRLİĞİ VE AVRUPA BİRLİĞİ'NE ADAY ÜLKELERİN TEMEL MAKROEKONOMİK GÖRÜNÜMLERİ	35
3.1. Avrupa Birliği'nin Kuruluşu, Genişlemesi ve Derinleşmesi	36
3.2. Avrupa Birliği'nde Karşılaşılan Zorluklar ve Krizler.....	40
3.3. Avrupa Borç Krizi ve Sonrası	43
3.4. Covid-19 Pandemisi ve AB'nin Müdahale Stratejileri	47
3.5. Covid-19 Öncesi AB'nin Ekonomik Manzarası: Zorluklar ve Politikalar	53
3.6. Covid-19'un Ekonomik Etkileri ve Politika Tepkileri.....	57
3.6.1. Sektörel Etkileri	63
3.7. AB ve Aday Ülkelerde Covid-19 Öncesi ve Sonrası Temel Makroekonomik Göstergeler.....	65
3.7.1. Gayri Safi Yurt içi Hasıla Değişimleri	66
3.7.2. İşsizlik Değişimleri.....	71
3.7.3. Kamu Borcu Değişimleri.....	77
3.7.4. Fiyat Değişimleri	80
3.7.5. Dış Ticaret Değişimleri	83
3.7.5.1. Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler Arasındaki İlişkilerin Teorik Arka Planı	88
4. AVRUPA BİRLİĞİ VE AVRUPA BİRLİĞİ'NE ADAY ÜLKELERDE COVID-19 PANDEMİSİNİN DIŞ TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ.....	91
4.1. Literatür	91
4.2. Veri Seti, Model, Yöntem ve Bulgular.....	96
4.2.1. Veri Seti ve Model.....	96
4.2.2. Yöntem	99
4.2.3. Bulgular	102
5. SONUÇ.....	117
KAYNAKLAR	125
ÖZGEÇMİŞ.....	145

ÇİZELGELER DİZİNİ

Sayfa

Çizelge 3.1. AB27, Euro Bölgesi ve seçilmiş ülkelerde reel GSYİH, enflasyon, işsizlik (%)	55
Çizelge 3.2. Avrupa üye ülkeler tarafından alınan ulusal düzeyde mali önlemler ..	59
Çizelge 3.3. AB ve üye ülkeler kamu açığı/GSYH yüzdesi	61
Çizelge 3.4. AB27 ve Avrupa’da bölgelere göre GSYİH büyümesi (yıllık % değişim).....	68
Çizelge 3.5. Batı Balkanlar ve Türkiye GSYİH büyümesi (yıllık % değişim)	69
Çizelge 3.6. 2017-2022 yılları arasında seçilmiş dünya bölgelerinde işsizlik oranı (toplam işgücünün %)	75
Çizelge 3.7. 2008-2011 ile 2019-2022 yılları arasındaki genel hükümet brüt borç GSYİH %’si	78
Çizelge 3.8. AB üye ve aday ülkeler HICP yıllık ortalama değişim oranı	82
Çizelge 3.9. Aday ülkelerin 2018-2022 yıllık ticaret değerleri (GSYH %’si).....	86
Çizelge 3.10. Aday ülkelerin 2018-2022 yıllık mal ve hizmet ihracat-ithalat oranlarının GSYH %’si.....	87
Çizelge 4.1. Model Değişkenlerine İlişkin Bilgiler	98
Çizelge 4.2. Değişkenlere İlişkin Betimleyici İstatistikler.....	98
Çizelge 4.3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları	102
Çizelge 4.4. Pesaran & Yamagata (2008) Eğitim Homojenliği Testi Sonuçları	103
Çizelge 4.5. CIPS Test Sonuçları.....	104
Çizelge 4.6. Panel Geneli Açısından Katsayı Tahminleri.....	104
Çizelge 4.7. Model Hata Terimlerine İlişkin CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları	105
Çizelge 4.8. Yatay Kesit Birimlerine İlişkin Katsayı Tahminleri	107

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 3.1. AB27 ve Euro Bölgesi'nin Bütçe Açıkları GSYİH'nin %'si	44
Şekil 3.2. Euro Bölgesi'nde ekonomik büyüme ve enflasyonu etkileyen faktörler.	56
Şekil 3.3. Reel GSYİH büyüme oranı (önceki döneme göre % değişim)	62
Şekil 3.4. AB sektörel katma değer yıllık % büyüme.....	64
Şekil 3.5. Kişi başına düşen GSYİH büyümesi (yıllık %) - AB, Euro Bölgesi	69
Şekil 3.6. AB aday ülkeler kişi başına düşen GSYİH büyümesi (yıllık %)	70
Şekil 3.7. Hizmetler sektöründe istihdam (toplam istihdamın yüzdesi, modellenmiş ILO tahmini)	72
Şekil 3.8. İşsizlik oranları çeyrek dönemleri itibariyle (toplam işgücünün %'si) ...	74
Şekil 3.9. İstihdamın nüfusa oranı % (15 yaş ve üzeri genellikle çalışma çağındaki nüfus)	76
Şekil 3.10. AB aday ülkelerin işsizlik oranları (toplam işgücünün %'si).....	77
Şekil 3.11. AB aday ülkelerin genel hükümet brüt borcu (GSYİH %'si).....	79
Şekil 3.12. AB, Çin, Japonya, ABD, Euro Bölgesi ve Dünya ortalama tüketici fiyatları yıllık % değişim	83
Şekil 3.13. 2008-2022 yılları arası AB içi ve dışı mal ithalatı (milyon Euro cinsinden).....	85
Şekil 3.14. 2008-2012 yılları arasında AB içi ve dışı mal ihracatı (milyon Euro cinsinden).....	86

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ABİHA	Avrupa Birliği İşleyişi Hakkında Antlaşma
AET	Avrupa Ekonomi Topluluğu
AKÇT	Avrupa Kömür ve Çelik Birliği
ASEAN	Güneydoğu Asya Uluslar Birliği
BM	Birleşmiş Milletler
CPTPP	Trans-Pasifik Ortaklığı için Kapsamlı ve Aşamalı Anlaşma
DSÖ	Dünya Sağlık Örgütü
EC	Avrupa Komisyonu
ECB	Avrupa Merkez Bankası
EFSF	Avrupa Finansal İstikrar Fonu
EFSM	Avrupa Finansal İstikrar Mekanizması
EMA	Avrupa İlaç Ajansı
EP	Avrupa Parlamentosu
EPB	Ekonomik ve Parasal Birlik
ESM	Avrupa İstikrar Mekanizması
EUCO	Avrupa Birliği Konseyi
EURATOM	Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
G-20	Yirmiler Grubu
G-7	Başlıca Gelişmiş Ekonomiler
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSYH	Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
HICP	Uyumlu Tüketici Fiyat Endeksi
IBRD	Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
IMF	Uluslararası Para Fonu
IOM	Uluslararası Göç Örgütü
İBP	İstikrar ve Büyüme Paktı
İKV	İktisadi Kalkınma Vakfı
MDAÜ	Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri
NAFTA	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
PEPP	Pandemi Acil Satın Alma Programı
PIIGS	Euro Bölgesinde Yüksek Borçlu Ülkeler
SBB	Strateji ve Bütçe Başkanlığı
SORS	Sırbistan Cumhuriyeti İstatistik Ofisi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
WHO	Dünya Sağlık Örgütü
WTO	Dünya Ticaret Örgütü

1. GİRİŞ

Bir hastalığın veya enfeksiyonun insandan insana bulaşarak dünya üzerinde birçok alana yayılması ve etkisini göstermesi “pandemi” olarak nitelendirilmektedir. Pandemiler, insan sağlığını tehdit eden ve çok sayıda ölüme yol açan bulaşıcı hastalıklardır. Tarihte geçmişten günümüze Veba Salgını, Kolera Salgını, İspanyol Gribi gibi etkileri çok yüksek olan pandemi dönemleri yaşanmıştır. Dünyanın yaşamış olduğu salgınlar, başta sağlık ve sağlık sistemi olmak üzere ciddi sorunlara sebep olmuş, insanlık tarihinin seyrini değiştirmiş, sosyal hayat ve ekonomik, ticari, kültürel alanlarda birçok olumsuzluklar ortaya çıkmıştır.

Günümüzde ilk olarak Aralık 2019 tarihinde Çin’de ortaya çıkan ve oradan tüm dünyaya yayılan Covid-19 salgını ile tekrar benzer süreçler yaşanmıştır. Fakat geçmiş yüzyıllarla karşılaştırıldığında salgınların sebep olduğu hasar her ne kadar benzer olsa da Covid-19’un yarattığı sorunlar birçok yönüyle ayrılmaktadır. Bunun sebepleri arasında; salgının dünyanın ekonomik anlamda daha fazla entegre olduğu bir dönemde ortaya çıkmasıyla birlikte tedarik zincirleri vasıtası ile daha yayılımcı bir etkiye sahip olarak küresel bir salgın hâline gelmesidir. Ayrıca zamanla küreselleşen dünya nedeniyle salgının yarattığı ekonomik etkilerin büyüklüğü de artmıştır. Bu bağlamda hastalık, 2020 yılının Mart ayından itibaren Avrupa ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Türkiye dâhil tüm dünyaya yeni virüs varyantlarıyla yayılmasına devam ettiği söylenebilir.

Geçen zamanda ülkeler, kendi iç dinamiklerini ve salgının boyutunu göz önüne alarak toplumların sağlığını esas alan tedbirleri ve politikaları uygulamaya koymuşlardır. Ancak sürecin devam ediyor olması salgının olumsuz etkilerinin giderilmesini zorlaştırmış ve uygulanan politikalar 2020 yılında ekonomik faaliyetleri yoğun bir şekilde azaltarak neredeyse durma noktasına getirmiştir. Pandeminin ilk etkileri olarak ortaya çıkan bu süreçte, toplumların daha hareketsiz hâle gelmesiyle üretim ve tüketim alışkanlıkları değişirken aynı zamanda salgının yaratmış olduğu belirsizlik ortamında arz ve talepte eşanlı olarak düşüşler meydana gelmiştir. Başta hizmet sektörü olmak üzere birçok sektörde daralmalar oluşması,

dünya üzerinde tedarik zincirlerinin sektöre uğraması ve buna bağı olarak üretimde yaşanan aksaklıklar, endüstriyel üretim üzerindeki olumsuz etkisi ile dış ticaretin azalması sonucunda küresel anlamda istihdam negatif yönde etkilenmiştir. Bu durum ülkeler arası heterojenlik yaratsa da ağırlıklı olarak ekonomi üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır.

Diğer taraftan dünya genelinde hükümetler, gerek kısıtlamalarla oluşacak maliyetleri en aza indirebilmek gerekse, önlemlerin gevşetildiği veya tamamen ortadan kaldırıldığında hızlı bir toparlanma süreci yaşanabilmesi adına destekleyici mali tedbirler ve istikrarı sağlamaya yönelik politikalar geliştirmeye/uygulamaya başlamışlardır. Uygulanan başlıca para ve maliye politikaları ile piyasaların kredi akışlarının devam edebilmesi ve likidite desteği sağlanarak salgın sürecini iflas etmeden, mali yapılarını koruyabilmeleri amaçlanmıştır. Ülkelerin GSYH'leri içinde önemli yer tutan ve en çok başvurulan mali tedbirler ise; vergi indirimleri, sosyal yardımlar ve kamu harcamalarının artırılması olmuştur. Özetle ülkeler maliye politikalarını salgının yarattığı ekonomik zorluklara yanıt verecek şekilde ayarlamışlardır.

Salgın krizinin ekonomik maliyetini gösteren ve aynı zamanda ekonomik büyümenin faktörleri arasında büyük önem arz eden istatistiki verilerden birisi de dış ticarettir. Buna göre salgınla beraber gelen kısıtlayıcı önlemler neticesinde 2020 yılında küresel bazda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) raporuna göre mal ticareti yıllık bazda %8 azalış gösterirken hizmet ticareti ise %21 oranında daralma yaşamıştır. Çeyrek dönemler itibariyle incelendiğinde bu düşüş daha belirgin göze çarparken ticarete dair “içe dönük olma” ve “kendi kendine yeterli olabilme” politikaları bu süreçte önemli tartışma konuları hâline gelmiştir.

Avrupa Birliği (AB) özelinde bakıldığında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) yaklaşık %70'ini oluşturan hizmet sektörü, hizmet ticaretinde ise %25'ine sahip olarak dünyanın en büyük hizmet ihracatçısı ve ithalatçısı durumundadır. Ayrıca dünya mal ticaretinin yaklaşık %14'ünü gerçekleştirmektedir. Bu durum, salgın döneminde küresel ticaret durgunluklarından etkilenen bölgeler arasında AB'nin de olabileceğinin ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Bu bağlamda, Covid-19 pandemisinin AB ve AB aday ülkelerinin dış ticaretine olan etkilerini incelenmesi amaçlanan çalışma, dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünü takiben ikinci bölümde, dış ticaret kavramı detaylandırılmakta, dış ticareti belirleyen unsurlar ve dış ticaretin tarihsel gelişimi ele alınmaktadır. Bu bölümde dış ticaret teorilerine de yer verilerek, Covid-19 pandemisinin Avrupa'nın dış ticaretine olan etkilerini analiz ederken sağlam bir teorik temel oluşturulması hedeflenmiştir.

Üçüncü bölümde, AB'nin kuruluşundan itibaren tarihi gelişimi özetlenmekte ve geçmişte yaşanan ekonomik ve siyasi krizler ele alınarak, bu krizlerin birlik üzerindeki etkileri tartışılacaktır. Ardından, Covid-19 pandemisinin ortaya çıkışı ve yayılma süreci ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Ayrıca, pandemi öncesi dönemde AB ekonomisinin genel durumu ele alınarak, pandeminin makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri Eurostat, World Bank, IMF ve OECD gibi kaynaklardan elde edilen verilerle makroekonomik açıdan ayrıntılı olarak incelenecektir ve ulaşılan sonuçlar tablo ve grafikler ile yorumlanacaktır.

Dördüncü bölümde ise Covid-19'un dış ticaret üzerindeki etkilerini analiz eden çalışmalara yer verilip literatür taraması yapılacaktır. Ardından, çalışmanın temelini oluşturan panel veri analiziyle, AB üye ülkeleri ve aday ülkelerde 2020 Mart-2023 Mayıs dönemi için Covid-19 salgınının dış ticaret üzerindeki etkileri incelenmektedir. Krizin küresel tedarik zincirlerinde kesintilere neden olması ve ülkelerin ekonomik stratejilerini yeniden gözden geçirmelerine yol açmaktadır. Bu bağlamda, Covid-19'un dış ticaret üzerindeki etkilerinin analizi, gelecekte benzer krizlere karşı daha dirençli ve sürdürülebilir ekonomik politikaların geliştirilmesi açısından elzemdir.

Son bölümde ise analiz sonuçları özetlenecek, ülke bazında değerlendirmeler yapılacak ve önerilerde bulunulacaktır. Bu çalışma, hem ampirik hem de teorik bir yaklaşım benimseyerek, Covid-19 pandemisinin AB ve AB aday ülkelerinin dış ticaretine olan etkilerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: DIŞ TİCARET

Küreselleşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler büyük bir ivme kazanmıştır. Bu bağlamda dış ticaret, ulusal ekonomilerin büyümesi ve refah seviyelerinin artmasında kritik bir rol oynamaktadır. Birçok gelişmekte olan ülke açısından da kalkınma planlarının önemli bir unsurudur (Balaam ve Dillman, 2011, s. 134). Dış ticaret, bir ülkenin ürettiği mal ve hizmetleri başka ülkelere satması (ihracat) ve başka ülkelere mal ve hizmet satın alması (ithalat) sürecini ifade eder. Diğer bir ifade ile ülke sınırlarını aşan her türlü mal ve hizmet alım satımı dış ticaretin konusunu oluşturmaktadır. Bu süreç, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel ilişkilerin de şekillenmesine katkı sağlamaktadır.

Dış ticaretin önemi, teorik çerçevelerle de desteklenmiştir. Tarihsel olarak, dış ticaret kazancı ve ekonomik yapı üzerindeki etkisini açıklamak için çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bu teoriler, ülkeler arasındaki ticaretin dinamiklerini, ticaretin ekonomik yararlarını ve ticaret politikalarının etkilerini anlamamıza yardımcı olur. Klasik ekonomiden modern ekonomi teorilerine kadar uzanan bu geniş yelpaze, dış ticaretin karmaşıklığını ve çok boyutlu yapısını ortaya koymaktadır.

Bu bölümde, öncelikle dış ticaret kavramı detaylandırılacak, ardından tarihsel gelişimi ve dış ticaret teorilerinin prensipleri ele alınacaktır. Böylece, Covid-19 pandemisinin Avrupa'nın dış ticaretine olan etkilerini analiz ederken sağlam bir teorik temel oluşturulacaktır.

2.1. Dış Ticaret Kavramı ve Kısa Tarihi

Dış ticaret kavramı dar ve geniş anlamlarıyla kullanılmaktadır. Dar anlamda dış ticaret, bir ülkenin yalnızca mal ihracatı ile ithalatı faaliyetlerini ifade eder. Bu tanım çerçevesinde, ülkeler arasındaki fiziksel mal hareketleri temel unsurlar olarak kabul edilir. Geniş anlamda ise mal ticaretinin yanında hizmet ticareti ile birlikte aynı zamanda sermaye akışlarını, teknoloji transferlerini, fikri mülkiyet hakları uluslararası yatırımları ve ekonomik işbirliklerini de kapsar. Bu bağlamda, dış

ticaret; küresel değer zincirlerinin oluşumu, çok uluslu şirketlerin faaliyetleri ve uluslararası ticaret anlaşmalarının etkilerini içeren kapsamlı bir ekonomik etkileşim ağını temsil eder. Daha öz bir ifade ile ülkelerin yaptıkları ithalat ve ihracatlarının toplamını oluşturmaktadır.

Birleşmiş Milletlerin (BM) kayıtlarına göre dünyada 208 ülke bulunmaktadır. Ülkelerin coğrafi konumları, sahip oldukları doğal kaynaklar, nüfusları, teknolojik imkanları vs. her birinde farklılık göstermektedir. Bu farklılıkların varlığı, ülkeleri ticari ilişkilerinde karşılıklı bağımlılık ve iş birliğine yönlendirerek, ekonomik entegrasyonun ve uluslararası ticaret ağlarının gelişmesine katkıda bulunur. Bu bağlamda, ülkeler arasında rekabet ve kâr sağlama güdüsü ön plana çıkar. Samuelson'un 1962 yılında gerçekleştirdiği çalışmasında, ticaretin ekonominin seçeneklerini genişlettiği ve bu nedenle tercihlerin artmasıyla herkesin kazanç sağlayabileceğini öne sürmüştü olsa da, günümüz dünyasında durum daha karmaşıktır (Samuelson, 1962). Ticaretin kazançları her ülke için eşit dağıtılmamakta ve rekabet sonucunda bazı ülkeler ticarete zarar görebilmektedir. Bu nedenle, ülkeler dış ticaretlerine müdahale ederek ulusal çıkarlarını koruma amacıyla düzenlemeler ve müdahaleler uygulamaktadır.

Hükümetler, ülke yararını gözeterek dış ticareti çeşitli yasalar, yönetmelikler ve ilgili diğer mevzuat aracılığıyla düzenlerler. Bu düzenlemelerin bütünü, “dış ticaret politikası” olarak adlandırılır. Dış ticaret politikasının tarihsel gelişimine bakıldığında, iktisat literatüründe farklı tanımlamalar yer almaktadır. Örneğin, karşılaştırmalı üstünlükler teorisini bir adım daha ileri taşıyan Gottfried von Haberler, dış ticaret politikasını, ülkelerin dış ekonomik ilişkilerini düzenleyen tüm önlemler olarak tanımlayarak daha geniş kapsamlı bir perspektif sunmuştur. Haberler'e göre, dış ticaret politikası sadece tarifeler ve kotaları değil, aynı zamanda ülkelerin dış ekonomik ilişkilerini düzenleyen tüm önlemleri kapsar. Ancak günümüzde ticaret politikalarının küreselleşme ve dijitalleşme süreçleriyle birlikte daha ticarete yönelik ve sistematik bir yapıda olduğu söylenebilir (Tomanbay, 2014, s. 14-15).

Dış ticaret politikalarının amaçları ise şöyle özetlenebilir (Seyidoğlu, 2015, s. 118-120).

- Hazineye gelir sağlamasıdır. İthalat ve ihracat üzerine getirilen vergiler, devletin gelir kaynakları arasında yer almaktadır.
- İktisadi kalkınma sağlanması,
- Cari açığı azaltmak için ithalatı sınırlayıcı, ihracatı artırıcı politikalar benimsenmesi,
- Yurt içi fiyat istikrarının sağlanması için gümrük tarifeleri ve kotalar gibi araçlarla müdahale edilmesi,
- Ülke sanayisini dış rekabetten korumak,
- Sosyal etkenler
- Ülkelerin iç piyasasındaki oligopolistik veya monopolistik yapıya müdahale etmek amaçlı önlemler alınması,
- Uluslararası ilişkilerin iyileştirilmesi,
- Kendi kendine yeterli olma isteği,
- Dış ticarete monopol gücünden yararlanmak.

İktisadi dönemler süresince farklı dönemlerde ve bölgelerde çeşitli dış ticaret uygulamaları ve politikaları geliştirilmiştir. Tarihsel süreçte ticaretin nasıl evrildiğine bakmak, günümüzün küresel ölçekte her geçen gün büyüyen ticaret dinamiklerini anlamlandırmak adına büyük önem taşımaktadır. Böylece, geçmişten günümüze uzanan ticaretin öğretileri daha iyi kavranabilmektedir.

Trampa ekonomisinin geçerli olduğu dönemlerde, ticaret mal değişimi üzerinden yürütülmekteydi. Ancak zamanla bu sistem, değerli metallerin kullanımına geçiş yapmıştır. Parasal ekonomiye geçişle birlikte ise para hem değer ölçüsü hem de değişim aracı olarak kabul görmüştür. Trampa ekonomisinden beri yaşanan ekonomideki evrim sürecinde dış ticaret, ulusal ekonomiyi geliştirmeye yönelik bir strateji haline gelmiştir. Sosyal ve uluslararası ilişkilerin geliştirilmesine sağladığı katkı açısından oldukça önemli görülmektedir. Ayrıca küreselleşme sürecini güçlendiren düzenlemeleri belirleyerek desteğin ana sütunlarını sağlayan bir olgu olmuştur (Terzea, 2016, s. 244).

Ticaretin her dönemde geliştiği söylenebilir. Ancak kapitalizmin gelişmesiyle birlikte dünya devletleri arasındaki ilişkileri ve karşılıklı bağımlılıkları güçlendiren yeni ve

önemli bir faktör olarak uluslararası işbölümünün ortaya çıkması ticarete hız kazandırmıştır (Terzea, 2016, s. 244). Toplumlar kendilerinde bulunmayan malları talep ederek birbirine bağlı gerçekleşen birçok sonucu ortaya çıkarmıştır. Bu sonuçlar şöyle sıralanabilir:

- İnsanların ekonomik refahını etkileyen teknolojik yayılma,
- “Çarpan” etkisi ile ekonomiyi canlandıran talep etkisi,
- Ticaretin genel ekonomideki aktiviteleri artırırken ölçek ekonomisinin gelişmesiyle yatırım üzerindeki geri dönüşü de artırması,
- Artan tüketici seçenekleri,
- Girdilerin maliyetindeki azalma sonucu üretimin genel maliyetinin azalmasıdır (Gilbin, 1987, s. 171-172).

İktisat literatüründe ticaretin tarihsel arka planına bakıldığında, dış ticaret temelli tartışmaların Avrupa'da ticaret burjuvazisinin politik süreçlere katılımıyla başladığı görülmektedir. Bu süreci içeren Merkantilist dönemde, dış ticaretin yararlarından ziyade ticaret aracılığıyla nasıl daha fazla zenginleşilebileceği konusu ön planda tutulmuş, ayrıca görüşe göre dış ticaret, servet edinmenin temel yolu olarak nitelendirilmiştir (Yılmaz, 2016, s. 1-2). Merkantilist dönemden öncesinde ise dünya genelinde yaygın bir dış ticaretin varlığından bahsedilmezken, bu durumun tek istisnası Orta Çağ'da Uzak Doğu ile Avrupa arasında gerçekleşen İpek Yolu ticareti olmuştur (Seyidoğlu, 2015, s. 24).

19. Yüzyılın başlarında başlayan Sanayi Devrimi, insanlık tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak liberal ideoloji ve ilkelerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu hızlı sanayileşme dönemi toplumsal, ekonomik ve siyasi yapılarda derin değişimlere yol açmıştır. Büyük ölçekli üretimin yanı sıra endüstrilerin gelişimi, kaynaklara ve pazarlara duyulan ihtiyacın artması ve taşıma maliyetlerinin düşmesi ile Birleşik Krallık'ın liderliğinde gerçekleştirilen tarife indirimlerinin etkisiyle uluslararası ticaret önemli ölçüde artış göstermiştir (Krueger, 2004; Krueger, 2006). Nitekim 19. Yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde ihracattaki artış yılda %3,5 oranında gerçekleşirken ve bu artış oranı reel üretimde yıllık ortalama %2,7 gerçekleşen oranı geride bırakmıştır (IMF, 1997, s. 112). Liberal düşüncenin serbest piyasa, rekabet hali ve sınırlı hükümet müdahalesi

ilkeleri, bu dönemde ticaret politikalarının ve uygulamalarının temelini oluşturmuştur.

Milliyetçiliğe geri dönüş olarak adlandırılan 1914-1945 dönemine gelindiğinde koruyucu politikaların artışı ve ekonomik daralmanın belirginleştiği bir dönem olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği çalkantılar ve Avrupa'nın büyük bir bölümünde yaşanan siyasi kaos, uluslararası ticareti ve sermaye akışını teşvik eden, dolayısıyla teknoloji transferlerinin hızlanmasına yardımcı olan uluslararası çerçeveye zarar vermiştir. Diğer taraftan 1929 Dünya Ekonomik Buhranın yaşanmasıyla birlikte ekonomiye duyulan güvende çöküş yaşanmıştır. Ülkeler sıkı koruyucu önlemler olarak tarifeleri, tarife dışı ticaret engellerini ve kotaları artırmış, neticesinde dış ticaret hacmi önemli ölçüde düşüş göstermiştir (Dikkaya ve Üzümcü, 2016, s. 120). Buna göre 1929-1933 yılları arasında küresel ticaret hacminde %25 oranında düşüş yaşanmış ve bu düşüşün yaklaşık üçte biri yüksek ticaret engellerinin sonucu olarak görülmüştür (Madsen, 2001, s. 866; IMF, 2010).

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde tekrar liberalleşme eğilimlerinin hızlandığı bir süreç yaşanmasıyla beraber savaşın sona ermesi, dünya ekonomisi için yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Bu dönemde politika yapıcılar, ekonomik büyümenin sağlanmasında uluslararası ticaretin önemini giderek daha fazla benimsemiş ve savaşlar arası dönemde uygulanan izolasyonist politikalarından uzaklaşmışlardır (Terborgh, 2003, s. 3). Ashworth, (1987) (akt. Terborgh, 2003) çalışmasında, 1950'ler ve 1960'ların, dünya ticaretinin büyümesinin dünya üretimi büyümesini sürekli olarak geride bıraktığını ve bu durumu desteklemek için 1953'ten 1963'e kadar mamul ürün ticaretinin %83 artış gösterirken, imalat çıktısının sadece %54 arttığını belirtmiştir. Ayrıca bu dönemde uluslararası kuruluşlar oluşturularak hayata geçirilmiştir. 1944'te Bretton Woods Konferansı'nda Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD- Dünya Bankası), 1945'te BM, 1957'de kurulan Avrupa Ekonomi Topluluğu (AB) ve 1994'te Dünya Ticaret Örgütü'ne dönüşecek olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) gibi kuruluşlar ekonomik entegrasyon ve dış ticarete liberalleşme açısından merkezi roller üstlenen örgütlenmeler olmuştur.

Kurumsal bir kimlikten yoksun olmasına rağmen dünya üzerinde daha serbest ve daha adil ticareti sağlama amacı taşıyan GATT, üç temel ilkeyle hareket etmiştir:

- İmzalayan tüm ülkelere çok taraflılık, ayırım gözetmemek ve en çok kayrılan ülke ilkelerinin uygulanması,
- Ticaret engellerinin azaltılarak ticaretin genişletilmesi,
- Tüm imzalayan ülkeler arasında koşulsuz karşılıklılık ilkesidir (Gilbin, 1987, s. 191).

Savaş sona erdiğinde, Avrupa'nın yeniden inşası devam ederken, ticaretteki engellerin azaltılması için ABD önderliğinde yoğun çaba sarf edilmiştir. Bu dönemde, gelişmemiş ülkelerin sanayilerini korumalarına izin verilmiş ve bu ülkelerin sanayileşmiş ülkelere kolay ihracat yapmaları desteklenmiştir (Diebold, 1962, s. 360-361). 1948 yılından itibaren, birçok OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ülkesi ile dünya ticaretinin geliştirilmesi hedeflenmiş ve bu süreç 1970'lerin başına kadar önemli ölçüde kesintisiz bir şekilde devam ettirilmiştir.

1970'li yıllarda dünya ticareti, önceki dönemlerden farklı olarak, ekonomik ve politik olayların etkisiyle önemli değişiklikler geçirmiştir. Bu dönemde, Bretton Woods sisteminin çöküşü ve OPEC petrol krizleri ile enerji piyasasındaki fiyat artışları gibi gelişmeler, ekonomik koşullar ve ticaret politikaları üzerinde değişiklik yaratmıştır. Birçok ülke, ekonomik daralmalar ve artan korumacı politikalar nedeniyle tarife ve tarife dışı engelleri artırarak kendi sanayilerini koruma yoluna gitmiştir. Ancak bu zorluklara rağmen, Tokyo Turu müzakereleri ile çok taraflı ticaret sisteminde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 1973'te başlayan ve 1979'da tamamlanan bu müzakereler, ticaret bariyerlerinin azaltılması ile daha sıkı ticaret kurallarının uygulanması sonucunu doğurmuştur (Abbott, 1981, s. 857). Müzakerelerin gerçekleştirildiği dönemde endüstriyel ürünlerde gümrük tarifelerinin düzeyi ortalama %9 oranında azaltılmıştır. Dünya ekonomisi bu dönemde yavaş bir büyüme göstermesine rağmen, dünya ticareti küresel üretimden daha hızlı genişlemiş, bu da uluslararası ticaretin devam eden önemini ve şirketlerin yeni pazar ve tedarik kaynakları arayışındaki kararlılığını ortaya koymuştur.

1980'li yıllara gelindiğinde, bir taraftan ülkelerde yeni korumacılık yöntemleri uygulanırken diğer taraftan kurumsal gelişmelerin mevcudiyeti, özellikle finansal serbestleşme hareketleri, piyasa ekonomisinin yaygınlaşması, dış ticaretin liberalizasyonu ve gelişmekte olan ülkelerin küresel piyasaya dahil olmaları, uluslararası ticaret sisteminde çelişkili eğilimlerin varlığını ortaya çıkarmıştır.

UNCTAD (2012), raporunda bu çelişkiyi ifade eden şu ifadelere yer verilmiştir: “Bir yandan ticaret, esas olarak tarifelerin ve GATT kapsamına giren miktar kısıtlamalarının azaltılmasına yönelik bir dizi ticaret müzakeresi sonucunda serbestleştirilmiştir. Aynı zamanda son yıllarda hızlanan, ihtiyati nitelikteki koruyucu ticaret önlemlerinin kullanımının artması yönünde bir eğilim olmuştur.” Bu duruma dünya konjonktürünü belirleyen 1973 ve 1979-1980 petrol krizlerinin de sebep olduğu “borç krizi” ile birlikte ülkelerin ticaret hacimlerinde düşüş gözlemlenmesine yol açmış, ticaret politikalarındaki zıt yönelimler de daha belirgin hale gelmiştir.

1990'lı yıllarda dünya dış ticareti, küreselleşme ve teknolojik ilerlemelerle önemli bir dönüşüm geçirmiştir. 1989'da Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri küresel ticaret sistemine entegre olmaya başlamışlardır. Tarihin en kapsamlı ticari anlaşması olarak nitelendirilen Uruguay Turu, çok taraflı serbestleştirme hareketiyle 1990-1993 yılları arasında çoğu sanayileşmiş ülkenin en önemli ticaret politikası hedefi olmuştur. Ancak, müzakereler zor ve uzun bir süreci kapsamıştır. Bu duruma rağmen, Uruguay Turu sayesinde ithalat kotaları kaldırılmış ve ihracat sübvansiyonları kontrol altına alınabilmiştir (Balaam ve Dillman, 2011, s. 142). 1990'ların başından bu yana gelişmekte olan ülkeler arasındaki ortalama tarife oranları dörtte üç oranında azalarak %10'un altına düşmüş; gelişmiş ekonomiler arasındaki tarifeler ise yarı yarıya azalarak %2,5'in altına indirilmiştir (European Central Bank [ECB], 2016, s. 35). Buna bağlı olarak sanayileşmiş ülkeler, hem Avrupa'da hem de Kuzey Amerika'da bölgesel ticaretin serbestleştirilmesine yönelik hamlelerini resmi bölgesel ticaret düzenlemeleri bağlamında yoğunlaştırmıştır. Bu bağlamda öne çıkan iki örnek, AB'nin iç pazar programı ve Kanada, Meksika ve ABD arasındaki Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) olmuştur (Kirmani vd., 1995, s. 4). Ayrıca, 1995 yılında DTÖ'nün kurulması, küresel ticaretin düzenlenmesinde kurumsal bir yapı oluşturmuş ve yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir.

Tarihsel olarak ticaret, yalnızca iki ülke arasındaki bir işlem olarak değerlendirilirken, son yirmi yılda nihai bir ürünün üretimine katkıda bulunan birçok ülkeyi kapsar hale gelmiştir. Böylece, yeni milenyum çağı ile birlikte ticaret büyümesinde keskin bir yükseliş görülmüştür. Dünya Bankası verilerine göre, 1985'ten 2007'ye kadar dünya ticareti yıllık ortalama %6 oranında büyüyerek,

küresel GSYH'nin neredeyse iki katı oranında artış kaydetmiştir (Georgieva, Loayza ve Mendez-Ramos, 2018, s. 1). Ticaretin genişlemesine büyük katkıda bulunan etkenlerden biri, Çin'in 2001 yılında DTÖ katılımı ve kısa sürede ticarete üç büyük küresel aktörden biri haline gelmesidir. Ancak, bu büyüme trendini kesintiye uğratan olgu, 2008 küresel finansal krizi olmuştur. Gelirlerde yaşanan düşüş nedeniyle, tüketim ithalatında, özellikle dayanıklı mallara olan talepte azalma meydana gelmiştir. Benzer şekilde, gelecekteki büyümeye ilişkin daha düşük beklentiler ve artan belirsizlikler, yatırımlarda düşüşe neden olarak ithal sermaye mallarına olan talebin azalmasına yol açmıştır. IMF 2017 çalışma raporuna göre, krizden önceki beş yılla karşılaştırıldığında, 2012-2016 döneminde mal ve hizmet ithalatındaki artış, 169 ülkenin 142'sinde yavaşlamıştır (Aslam, Boz, Cerutti, Poplawski-Ribeiro ve Topalova, 2017, s. 8).

Son yıllarda, teknolojik ilerlemeler ve dijitalleşme süreci, e-ticaretin hızla büyümesini sağlamış ve küresel tedarik zincirlerinin hem daha karmaşık ve hemde daha entegre hale gelmesine yol açmıştır. Bu dönemde, 2016 yılında gerçekleşen Brexit referandumu ve 2020'de patlak veren Covid-19 pandemisi, uluslararası ticarete önemli belirsizlikler yaratmış, tedarik zincirlerinde kesintilere ve korumacı politikaların artışına neden olmuştur. Ayrıca, bölgesel ticaret anlaşmalarının önemi bu süreçte daha da artmış; AB ile Japonya arasında imzalanan AB-Japonya Ekonomik Ortaklık Anlaşması, Trans Pasifik Ortaklığı için Kapsamlı ve Aşamalı Anlaşma (CPTPP) ve 2021 yılında AB-İngiltere Ticaret ve İşbirliği Anlaşması gibi anlaşmalar, ticaretin serbestleştirilmesine yönelik önemli adımlar olarak dikkat çekmiştir. Bu gelişmeler, uluslararası ticaretin dinamiklerini yeniden şekillendirirken küresel ekonomik dengelerde kayda değer değişikliklere yol açmıştır.

2.2. Dış Ticaret Teorileri

Uluslararası ticaretin yoğun olarak yapılmaya başlandığı 16. Yüzyıldan itibaren söz konusu ticaretin nedenlerini açıklamaya yönelik birçok teori ortaya çıkmıştır. Teoriler ithalat, ihracat, ülkelerdeki malların fiyatlarının neden farklı olduğu, dış ticaretten elde edilen fayda gibi faktörleri açıklamaya çalışmışlardır. Üretim kapsamı ve teknikleri, hangi ürünlerin ihraç edilip hangilerinin ithal edilmesi gerektiği ve getiri sağlayan koşullar, dış ticaret teorilerinin odaklandığı temel unsurlar olmuştur. Ortaya çıkan bu teoriler ise bulundukları her dönemde taraftar bulduklarından

reddedilmemişlerdir. Ancak teorik modeller ile gerçek hayattaki ticareti açıklama arasındaki tutarsızlık her dönemde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle uluslararası ticaretin hacmi ve küreselleşme arttıkça, farklı teoriler ortaya çıkmaya devam etmiştir. Özellikle sanayi toplumlarına geçilmesi, fazla üretim sorunları gündeme gelmeye başlayınca, dış ticaret politikaları ortaya atılmıştır. Üretimin gelişmesi ve buna bağlı olarak verimlilik, gelir, maliyet unsuru gibi kavramların önem kazanmasıyla beraber zamanla ortaya çıkan bazı teorilerin kısmende olsa anlamını yitirdiği söylenebilir.

Uluslararası ticaretin neden ve sonuçlarını açıklayan dış ticaret teorilerinin kökeni Adam Smith ve David Ricardo'ya dayanmaktadır. Teorilerin ilk oluşum dönemlerinde liberal ve merkantilist yaklaşımlar etkili olmuştur. Merkantilizm, devlet müdahalesi ve korumacı politikaları savunurken, liberal yaklaşım serbest ticareti desteklemektedir.

2.2.1. Geleneksel Dış Ticaret Teorileri

Geleneksel dış ticaret teorilerinin temel varsayımlarından bazıları şunlardır:

- Ticaret ilişkileri, sabit üretim faktörü stoklarına sahip iki ülke ile sınırlıdır.
- Ticarete taşıma maliyeti yoktur.
- Üretim faktörleri bir ülke içindeki endüstriler arasında mükemmel bir şekilde hareket edebilir, ancak uluslararası alanda tamamen hareketsizdir.
- Ticareti yapılan tüm ürünler nihai ürünlerdir.
- Tüketiciler her yerde aynı tür fayda fonksiyonlarına sahiptir.
- Hem faktör hem de ürün piyasaları, üreticilerin kârlarını ve faktör getirilerini tüm faktörlerin tam istihdamını sağlayacak şekilde maksimize ettiği tam rekabet ile karakterize edilir.
- Teknoloji, üretimin sabit ölçek getirisinde olduğu varsayılır.

2.2.1.1. Merkantilizm

Merkantilist teori geleneksel dış ticaret teorileri olarak bilinir. Feodal sistemin yerini ulus devletlerin aldığı, genellikle tarımsal ürün ticaretinin yapıldığı 1450-1750 yılları arasında Avrupa'da hakim olan bu teoriye göre, altın ve gümüş gibi değerli metaller en çok arzu edilen servet biçimi olarak kabul edilmiştir. Bu üç yüzyıllık dönemde,

kıymetli madenlerin birikimi, bir ülkenin zenginliğinin ve gücünün temel göstergesi sayılmıştır.

Dünya servetinin sabit olduğunu ve klasik teorilerin aksine, uluslararası ticaretin sadece bir taraf için kazançlı olacağını öne sürmüşlerdir. Teoriye göre ihracat, her zaman ithalattan fazla olmalıdır. Bu şekilde sürekli bir dış ticaret fazlası oluşturulması gerektiği savunulmaktadır. Bu amaca ulaşabilmek için ise devletin ekonomide aktif bir rol oynaması gerektiği belirtilmektedir.

Literatürde yer alan merkantilist doktrinin temel unsurları (amaçları) şu şekilde özetlenebilir (Gomes, 1987, s. 5-6):

- Kıymetli madenlerin maksimum birikimi sonucunda olumlu bir ticaret dengesi olmasıdır.
- Dış ticaret politikası da dahil olmak üzere ekonomi politikaları her zaman yukarıdaki amacı yani politikaların ulusal altın ve gümüş stoku üzerindeki etkisi düşünülerek belirlenmelidir.
- Ulusal üstünlük, politikaların öncelikli amacı olmalıdır. Bu nedenle, dış ticaretin ihracatın teşviki ve ithalatın kısıtlanması ya da diğer dolaylı yöntemler ile düzenlenmesi sonucunda değerli maden girişi sağlanmalıdır.
- Sanayinin teşviki için yerli üreticilere devlet tarafından doğrudan destek sağlanmalıdır. Ayrıca sanayinin ihtiyaç duyduğu ucuz hammadde kaynaklarının geliştirilmesi ve düşük faiz oranlarının belirlenerek yatırım ve istihdamın artırılması hedeflenmelidir.
- Hızlı nüfus artışı ve geniş işgücü sağlanmalıdır. Böylece işgücü arzı yüksek tutularak işçi ücretleri ve mal fiyatları düşük seviyede kalması sağlanır. Düşük ücretler ve düşük üretim maliyetleri, ülkenin ürettiği malların fiyatlarını uluslararası piyasalarda rekabetçi hale getirerek ihracatı teşvik etmiş olur.
- Güçlü bir devlet, daha çok ihracat yapabilmesi için güçlü bir donanmaya sahip olması gerekir.

2.2.1.2. Fizyokratlar

Fizyokrasi, merkantilizme karşı bir düşünce akımı olarak ortaya çıkmış ve devletin ekonomik faaliyetlere müdahalesine karşı çıkmıştır. Fizyokratlar, doğal düzenin

korunması gerektiğini savunarak serbest ticaret, özel mülkiyet ve girişim özgürlüğünü vurgulamışlardır. Bu nedenle, ilk liberaller olarak kabul edilmektedirler. Merkantilistlerin "zenginliğin kaynağı değerli madenlerdir" görüşüne karşı çıkarak, zenginliğin kaynağının doğa olduğunu ve tarımın en verimli sektör olduğunu savunmuşlardır. Bu bağlamda, vergilerin tarımdan alınması gerektiğini belirtmiş ve devlet müdahalesinin gereksiz olduğunu, bunun yerine doğal düzenin önemini vurgulamışlardır.

Fizyokratlar, ticareti iki taraflı bir alışveriş olarak görmekte ve dış ticaretin yalnızca kısa vadede kazançlı olduğunu savunmaktadırlar. Uzun vadede dış ticaretin ekonomide durgunluğu işaret ettiğini, çünkü yurt içinde talep edilmeyen malların yurt dışına satıldığını ifade etmişlerdir. Sanayi ürünlerinin ihracatının güvenilir olmadığını, çünkü talebin kriz dönemlerinde düşeceğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, dış ticaretin yatırım fonlarını tarımdan uzaklaştırarak daha az verimli sektörlerle yönlendirdiğini savunmuşlardır. Uluslararası ticaretin, yalnızca tarım üretimini artırdığı durumlarda değerli olduğunu belirtmişlerdir.

2.2.1.3. Klasik Dış Ticaret Teorileri

Klasik iktisatçılar uluslararası ticarete üç önemli sorunun cevabını aramışlardır:

- i. Ülkeler hangi malları ithal ve ihraç ederler? Uluslararası ticaretin yönü ne şekilde oluşur?
- ii. Uluslararası ticaret yapılan malların fiyatları nasıl oluşur?
- iii. Dış ticaretten sağlanan kazançlar ne kadardır? Bu kazançlar nasıl bölüşülür?

Klasik dış ticaret teorisi, ekonomiyi tam istihdamda kabul ettiğinden devletin ticarete hiçbir biçimde (tarife, kota, yasaklar vs.) müdahale etmemesi gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla dış ticaretin önündeki engellerin kaldırılması, ticaretin serbest olması gerektiğini ifade etmektedir.

Klasik dış ticaret teorisinin soyut temel varsayımları şu şekildedir:

- Modelde, iki ülke ve iki mal vardır. Bu ülkeler aynı malı üretir ve üretilen mallar homojendir.
- Uluslararası ticarete para kullanılmaz, malın mal ile mübadelesi söz konusudur. Dolayısıyla maliyetler parasal olarak değil, reel olarak belirlenir.

- Gerek mal gerekse faktör piyasalarında tam rekabet koşulları geçerlidir.
- Teoride, devletin müdahalesi yoktur.
- Temel üretim faktörü olan emek, ülke içerisinde hareketli; ülkeler arasında hareketsizdir.
- Ticarete, taşıma giderleri sıfır olarak varsayılmıştır.
- Ekonomi tam istihdamdadır.
- Bir malın üretim değeri homojen üretim faktörü olarak kullanılan emeğin miktarı ile ölçülmektedir.
- Üretimde sabit maliyet koşulları geçerlidir.
- Teknolojinin düzeyi, üretim faktörü arzı ve işgücünün yeteneği veri kabul edilmiştir.

Uluslararası ticaretin temel mantığını açıklayan bu varsayımlar günümüzde bir yer bulamasa da ardından geliştirilen yeni teorilere yol gösterici nitelikte olmuştur.

Mutlak üstünlükler teorisi

Mutlak üstünlükler teorisi, Adam Smith tarafından geliştirilen ve uluslararası ticaretin temel dinamiklerini açıklayan bir teoridir. Bu teoriye göre, bir ülkenin belirli bir malı diğer ülkelerden daha düşük maliyetle üretebilme yeteneği o ülkenin bu malda mutlak üstünlüğe sahip olduğunu gösterir. Smith'in yaklaşımında, her ülke en verimli olduğu malın üretiminde uzmanlaşmalı ve bu malları ticaret yoluyla diğer ülkelerle değiş tokuş yapmalıdır. Bu şekilde, ülkeler arasında kaynakların en verimli kullanımını sağlar ve toplam üretim artar.

Smith'in teorisi, iki ülke ve iki mal üzerinden örneklendirilir. Her iki ülke, bir malı diğerinden daha az iş gücü kullanarak üretebiliyorsa, bu ülke söz konusu malda mutlak üstünlüğe sahiptir. Örneğin, Ülke A bir birim mal 1'i üretmek için 3 iş günü harcarken, Ülke B aynı malı üretmek için 6 iş günü harcar. Bu durumda, Ülke A mal 1'de mutlak üstünlüğe sahiptir. Benzer şekilde, Ülke B, mal 2'yi 4 iş günü ile üretirken Ülke A aynı malı 8 iş günü ile üretir ve bu durumda Ülke B mal 2'de mutlak üstünlüğe sahiptir (Schumacher, 2012, s. 65-66).

Bu ticaret modeli, her iki ülkenin de düşük maliyetle üretebildiği alanlarda uzmanlaşmasını, bu ürünleri ihraç etmesi ve yüksek maliyetli üretimden vazgeçerek

bu malları ithal etmesini belirtmektedir. Bu uzmanlaşma ve ticaret, toplam üretimi artırır ve her iki ülkenin de daha fazla mal tüketmesini sağlar. Sonuç olarak, uluslararası ticaret, kaynakların daha verimli kullanılmasına ve ekonomik refahın artmasına katkıda bulunur. Smith'in niyeti uluslararası ticaretin ticarete dahil olan tüm uluslar için faydalı olduğunu göstermektir. Ancak ulusların eşit oranda da fayda sağlamaması gerektiğini de kabul eder (Schumacher, 2012, s. 62).

Mutlak üstünlükler teorisi, uluslararası ticaretin başlangıcını ve gelişimini anlamak için önemli bir adım olarak görülür. Ancak, bu teori daha sonra David Ricardo tarafından geliştirilen ve daha karmaşık olan karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ile yer değiştirmiştir. Ricardo'nun teorisi, mutlak üstünlüklerin olmadığı durumlarda bile ticaretin faydalı olabileceğini göstererek uluslararası ticaret teorilerine yeni bir boyut kazandırmıştır.

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi

Karşılaştırmalı üstünlük teorisi, David Ricardo tarafından 1817 yılında yayınlanan "Politik Ekonominin ve Vergilemenin İlkeleri" (On the Principles of Political Economy and Taxation) adlı eserinde ortaya konulmuştur. Ricardo, bu teori ile bir ülkenin belirli bir malda mutlak dezavantaja sahip olmasına, yani bu malın üretiminde mutlak üstünlüğe sahip olmamasına rağmen, ülkeler arasında ticaret yapılabileceğini ve bu ticaretten her iki ülkenin de kazanç sağlayabileceğini göstermiştir.

Teori, ülkelerin uzmanlaşması gerektiği düşüncesine dayanmakla birlikte her iki malın üretiminde de mutlak dezavantaja sahip olan bir ülke, daha az dezavantaja sahip olduğu malı üretilip ihraç ederse, bu malın üretim ve ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olur. Böylece, ülke daha büyük mutlak dezavantaja sahip olduğu malın üretimini durduracak ve bu malı ithal edecektir. Bu durum, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklere göre uzmanlaşmasının uluslararası ticaretin faydalarını en üst düzeye çıkaracağını ortaya koymaktadır. En nihayetinde bu tür bir uzmanlaşma dış ticareti ve ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği, dünya genelinde toplam mal üretimini artırır ve refah seviyesini yükselteceği kanısı hakimdir. Ricardo, İngiltere üzerinde verdiği örnek ile şöyle açıklamaktadır: “İki kişiden her birinin hem ayakkabı hem şapka yapabildiğini ama birinin her iki üretiminde de üstün olduğu düşünülüğünde; eğer üstünlük şapka yapımında beşte bir veya yüzde 20 ve ayakkabı yapımında üçte bir veya yüzde 33 oranındaysa, usta

kişinin kendisini sadece ayakkabı yapımına vermesi gerektiğini ve diğerinin ise şapka yapması her ikisinin çıkarına daha uygun düşmeyecek midir?’’ (Karluk, 2013, s. 30-31).

Ricardo, A. Smith’in teorisindeki eksiklikleri görüp eleştirmiş olsa da zamanla kendi modelinin eksiklikleri de tartışma konusu haline gelmiştir. Teoride, maliyet unsuru olarak emek değer teorisine dayanması ve emeği homojen (tek tür) bir üretim faktörü olarak görerek diğer üretim faktörlerini dahil etmemesi önemli eksikliktir. Bir diğer husus, teorinin talebi dikkate almayan arz odaklı bir yapısı vardır. Ayrıca iş gücünün ülke içinde tam hareketli, ülkeler arasında ise tam hareketsiz olması varsayımı da eleştirilen bir diğer husustur (Seyidoğlu, 2015, s. 21-22).

2.2.2. Neoklasik Dış Ticaret Teorileri

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde yalnızca emek faktörünün ele alınması ve emeğin homojen kabul edilmesi analizin temel eleştirisi olmuştur. Neoklasik okul ise yalnızca emeği ele almayıp tüm girdileri dahil eden ‘‘fırsat maliyeti’’ kavramını ortaya atmıştır. Fırsat maliyeti ilk olarak 1930’lu yıllarda G. Haberler tarafından ortaya atılan bir kavramdır. Bu kavram, bütün üretim faktörlerini kapsamakla birlikte fırsat maliyetinde maliyetler parasal olarak ifade edilmektedir. Bir malın fırsat maliyeti, o malın üretimini bir birim artırmak için diğer malın üretiminden ne kadar vazgeçilmesi gerektiğini göstermektedir. Fakat bu tanım ekonominin tam istihdam şartlarında geçerlidir.

G. Haberler’in fırsat maliyeti yaklaşımı, üç temel varsayım altında geçerliliğini korumaktadır. İlk olarak, her üretim faktörünün fiyatı, marjinal ürününün değerine eşittir. Haberler, uluslararası ticaret modelini marjinal maliyet prensibi üzerine inşa etmiştir. İkinci olarak, rekabetçi piyasa koşullarında, herhangi bir üretim faktörünün tüm birimleri, farklı kullanım alanlarında aynı fiyata sahip olacaktır. Üçüncü olarak, her malın fiyatı, marjinal para ödemelerinin toplamına eşittir ve bu da marjinal üretkenliğine eşittir (Haberler, 1936, s. 181).

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisine yöneltilen diğer bir eleştiri ise ülkeler arasındaki emek verimliliğinde yaşanan farklılıklarının açıklanamaması olmuştur. Bir mal aynı miktarda emek harcansa da iki ülkede farklı miktarlarda üretilmekte idi. Bunun nedeni olarak iki ülkedeki emek verimliliğindeki farklılıklar gösterilmiştir. Ancak ülkeler arasındaki emek verimliliğinin neden farklı olduğu açıklanamamıştır. İki

İsveçli iktisatçı Eli Heckscher ve Bertil Ohlin, Heckscher-Ohlin modeli ile bu farklılık açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre ortaya çıkarılan Faktör Donatımı Teorisine göre bir ülke, hangi üretim faktöründe zengin ise, bu faktörü yoğun olarak kullanan malları üretmelidir ki uluslararası ticarete karşılaştırmalı avantaj elde edebilmelidir. Üretimin yapısı, her ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürünlerin üretiminde uzmanlaştığını göstermektedir (Meini, 2013, s. 278). Bu durumun nedeni olarak, bol olan faktörün üretiminde o ülkenin hem uzmanlaşması hem de üretim maliyetlerinin daha düşük olmasıdır.

Faktör Donatımı Teorisinden üç önemli teori türetilmiştir. Bunlar;

- Faktör Fiyatları Eşitliği Teorisi
- Stolper ve Samuelson Gelir Dağılımı Teorisi
- Rybczynski Teoremi

2.2.3. Yeni (Modern) Dış Ticaret Teorileri

1960'lı yıllara gelindiğinde, dünya ticaret hacminde artışlar yaşanmış ve mevcut karşılaştırmalı ve mutlak üstünlük teorileri uluslararası ticaretin dinamiklerini açıklamakta yetersiz kalmıştır. Buradan hareketle yeni teoriler geliştirilmiştir. Geleneksel dış ticaret teorilerinin aksine, bu yeni yaklaşımlar tam rekabet yerine eksik rekabet koşullarını ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımı yerine ölçeğe göre artan getiri varsayımlarını içermektedir.

2.2.3.1. Nitelikli İşgücü Teorisi

Teori, Keesing ve Kenen tarafından 1960'lı yıllarda geliştirilmiştir. Heckscher-Ohlin modelinde sermaye yoğun olarak tanımlanan mallar, bu teoride nitelikli iş gücü gerektiren mallar olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle teori, Neo-Faktör Donatımı Teorisi olarak da bilinmektedir. Keesing, 1968'de yazdığı makalede, nitelikli emeğin uluslararası ticaretteki rolünü vurgulamıştır. Teoriye göre, dış ticaretin temel nedeni, ülkelerdeki iş gücünün nitelik farklarından kaynaklanmaktadır. Nitelikli iş gücüne sahip ülkeler, nitelikli işçilik gerektiren malların üretiminde uzmanlaşırken, niteliksiz iş gücüne sahip ülkeler, niteliksiz emeğe dayalı malların üretiminde rekabet avantajı elde ederler. Ayrıca, bu modelde AR-GE harcamalarının önemi vurgulanmakta olup, nitelikli iş gücünün gelişimine katkı sağlayarak, zengin ülkelerin uluslararası ticarete daha avantajlı olacağı belirtilmiştir (Bulut, 2018, s. 67).

2.2.3.2. Teknoloji Açığı Teorisi

1961 yılında Michael V. Posner tarafından öne sürülen teknolojik açık modeli (technological gap) dış ticaretin nedenini, teknolojik değişmelerle açıklamaya çalışmıştır. Buna göre ülkelerin sahip olduğu üstünlük ve maliyet avantajı teknolojik farklılıklara dayandırılmıştır. Modelin varsayımları şöyle sıralanabilir (Karluk, 2013, s. 179-180):

- Faktör donanımının (emek, sermaye, doğal kaynaklar vb.) ticareti değil, ticaretin faktör donanımını belirlemesi söz konusudur.
- Emek faktörü heterojendir.
- Faktörler uluslararası akışkandır.
- Sosyal sermaye (işgücüne yapılan yatırım) dış ticarete konu olan malları belirlemektedir.
- Üretim süreçleri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.
- Karşılaştırmalı üstünlüğe ülkeler değil, sanayileri sahiptir.
- Teknik bilgi kolayca elde edilmemektedir.
- Ekonomide teknolojik yeniliğin taklit ve talep gecikmesi tarafından belirlenmesi söz konusudur.
- Monopol ve oligopol piyasa yapıları geçerlidir.
- Teknoloji, dış ticareti belirleyen en önemli faktördür.

Bu varsayımlar altında, teknik bilgi seviyesinin ülkeler arasında farklılık gösterdiği ve her ülkenin teknik bilgiye kolayca erişemediği ifade edilmektedir. Bu sebeple, yeni bir ürün icat eden ya da bir buluş gerçekleştiren ülke zaman içinde dış ticarete tekелci bir pozisyona gelir. Bu ülke, piyasada ürünü ilk icat eden ülke olarak daha düşük maliyetle üretim yapar ve bu ürünü ilk ihraç eden ülke olur. Yenilik veya buluş yapan ülkenin tekелci gücü, patentler ve mülkiyet hakları ile güvence altına alınır. Belirli bir süre geçtikten sonra, öğrenme sürecini tamamlayan ve teknik bilgiye erişen az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, teknolojiyi taklit ederek ve bu ülkelerde iş gücünün ucuz olması ya da doğal kaynaklar açısından zengin olmaları nedeniyle maliyet/rekabet avantajı elde ederler. Bu sayede, ürünü ilk icat eden ülkeye kıyasla daha düşük maliyetlerle ve daha ucuza üretim yapmaya başlarlar. Böylece,

rekabet avantajı kazanan bu ülkeler, söz konusu ürünün ihracatçısı konumuna gelirken, icat eden ülke rekabet avantajını kaybederek ithalatçı duruma düşer.

Posner (1961), çalışmasında birbirine benzeyen fakat farklı olan ürünlerin ihracatında ortaya çıkan ticaretteki üretim teknolojisinin her iki ülkede aynı olduğu varsayımına dayanan Heckscher-Ohlin tipi bir teori ile açıklayamadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Ancak, teknoloji açığı teorisi ticaretin belirleyicisi olarak teknolojik değişimi merkeze alarak teoriyi dinamik hale getirirse de, teknoloji açığının neden ortaya çıktığını ve bu açığın büyüklüğünün ne kadar olduğunu açıklayamamıştır. Bu eksiklikler, Vernon'un geliştirdiği ürün yaşam döngüsü teorisi ile giderilmeye çalışılmıştır.

2.2.3.3. Ürün Dönemleri Teorisi

R. Vernon tarafından 1966 yılında ortaya atılan bu teori, teknolojik açık modelinin eksikliklerini tamamlamak ve geliştirmek amaçlı öne sürülmüştür. Buna göre bazı ülkeler halen var olan mallarda, bazıları da yeni malların üretiminde uzmanlaşırlar. Ancak buradaki kritik varsayım şu ki bir mal, yeni mal durumundan eski mal biçimindeki yaşam dönemlerine geçerken üretimin coğrafi yerinin de değişmesidir. Vernon'a göre, teknolojik yenilikler ve yeni malların geliştirilmesi ileri sanayileşmiş ülkelerde, özellikle de ABD'de başlamaktadır. Bu durum, yüksek derecede eğitilmiş işgücünün ve AR-GE yapılan yüksek harcamaların bir sonucudur (Seyidoğlu, 2015, s. 84). Vernon teoride, ürünlerin yaşam döngüsünü ve bu döngü boyunca üretim ve ticaret kalıplarının nasıl değiştiğini ele alır. Teori, dört ana aşamaya dayanır. Bunlar: yenilik, büyüme, olgunluk ve düşüş.

Yenilik aşamasında, yeni ürünler genellikle bu ürünlerin icat edildiği ülkede geliştirilir ve üretilir. Bu aşama, yüksek belirsizlik ve üretim ile geliştirme faaliyetleri arasında yakın etkileşim gereksinimi ile karakterize edilir (Vernon, 1966, s. 191-193).

Büyüme aşamasında, ürünün pazar tarafından kabul görmesiyle birlikte, üretim hacmi artar ve firma ölçek ekonomilerinden yararlanmaya başlar. Bu durum, genellikle icat eden ülkeden diğer gelişmiş ülkelere ihracatın artmasına yol açar. Fakat yine de bu aşamada üretici firma halen yeni teknolojiyi tek başına elinde bulundurmaktadır (Vernon, 1966, s. 196-202).

Olgunluk aşamasına geldiğinde ürünün standart hale gelmesi, deneme-yanılma döneminin bitmesi ve üretim teknolojisinin daha olgun hale gelmesiyle, düşük ücretli ülkelerde üretim yapmanın maliyet avantajları daha belirgin hale gelir. Firma içte ve dışta teknoloji lisansı vermeyi kârlı bulmaya başlar. Sonuç olarak, üretim bu ülkelere kayabilir ve bu ülkeler ürünü icat eden ülkeye geri ihraç etmektedir.

Yenilikçi ülkenin iç piyasası, yerli üretim yerine ürün ithalat ile karşılanınca son aşamaya geçilmiş olunur. Bu dönemde üretimi sınırlandıran lisanslar sona ermiş, yani teknoloji bir tür serbest mal durumuna gelmiştir. yerli endüstri iç ve dış piyasaları kaybettikçe yurt içi üretim hızla düşer. Böylece yenilikçi ülke kendi iç piyasasında da tamamen devre dışı bırakılınca ürün dönemleri tamamlanmış olur. Ülke içi talep ithalat ile yoluyla karşılanmaktadır. Artık bir sonraki aşama yeni teknolojik buluşların aranmasına gelmiştir. Özetle bir yandan yeni üretim süreci oluşurken diğer taraftan yeni yenilikler arayışı mevcuttur (Seyidoğlu, 2015, s. 85).

AR-GE harcamalarının büyüklüğü ile doğrudan ilişkili olan bu teorem, başta R. Vernon olmak üzere bir grup iktisatçı tarafından yapılan araştırmalarında ABD'nin özellikle çokuluslu şirketlerinin araştırma ve geliştirme harcamaları ile bu şirketlerin ihracatları arasında çok kuvvetli bir ilişki bulmuşlardır (Karluk, 2013, s. 187). Özetle bu teoriye göre teknik bilgiye sahip olmanın üretim maliyetlerinden daha önemli olduğu söylenebilir.

Hem teknolojik açıklık teorisi hem de ürün dönemleri teorisinde, gelişmiş ülkelerin yeni ve daha ileri teknolojik ürünleri ihraç, eski veya daha geri teknolojik ürünleri ithal etmeleri gerekir. Bu ürünlerin arasında dokuma, radyo, televizyon, petrokimya ve deri ürünleri, hesap makineleri, otomobil ve özellikle elektronik ürünler yer almaktadır.

2.2.3.4. Tercihlerde Benzerlik Teorisi

Gelir ve tercihlerde benzerlik modeli, İsveçli iktisatçı Steffan Burenstam Linder tarafından 1961 yılında öne sürülmüştür. Teoremin dayandığı varsayımlar şu şekilde sıralanabilir (Atik, 2006, s. 35-36):

- Benzer gelir düzeyine sahip ülkeler, benzer zevklere sahiptir. Böylece dış ticarete talep koşullarına da yer verilmiştir.

- Ürünler farklılaştırılarak zevk ve tercihler ön plana çıkartılmıştır. Teori, Heckscher-Ohlin teorisinde olduğu gibi doğal kaynaklar gibi ilkel ürünler ticaretini açıklamak yerine sanayi ürünleri ticaretini açıklamaktadır.
- Ölçeğe göre artan verimler geçerlidir.

Linder'e göre, bir ülkedeki firmalar, çoğunluğun talep ettiği ve geniş bir piyasaya sahip olan ürünleri üretir. İç pazarın taleplerini karşılamak amacıyla üretim yapıldıkça, bu ürünlerin üretiminde deneyim ve verimlilik artar; ardından bu ürünler, zevk ve tercihleri ya da genel olarak gelir düzeyi benzer olan ülkelere ihraç edilir. Öte yandan, zevk ve tercihleri farklı olan düşük veya yüksek gelirli azınlıkların talepleri ise, benzer tercihlere sahip yabancı ülkelere yapılan ithalatla karşılanır. Taleplerin çakışması hipotezi (overlapping demands) olarak da bilinen bu yaklaşıma göre, sanayi ürünlerinin ticareti özellikle benzer tercihler, benzer ticaret ve benzer gelir düzeylerine sahip ülkeler arasında yoğunlaşır (Seyidoğlu, 2015, s. 86).

Linder 1961 yılında *An Essay on Trade and Transformation* adlı kitabında tüm ülkelerin karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde varsayılanın aksine uluslararası ticarete yer alma gibi bir zorunluluklarının bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca her malın önce yurt içi tüketim için üretildiğini ve yurt içinde talebi olmayan bir malın sadece ihracat amacıyla üretilmeyeceğini dile getirmiştir (Linder, 1961, s. 137). Ancak bu durum gerçek hayatta malların ticaretini açıklama konusunda yetersiz kalmıştır.

2.2.3.5. Ölçek Ekonomileri Teorisi

Önceden bahsedilen Faktör Donatımı Teorisi, ölçeğe göre sabit getiri varsayımına dayanmaktaydı. Bu varsayımına göre, bir endüstriye giren girdiler iki katına çıktığında, endüstrinin üretimi de iki katına çıkmaktadır. Ancak, gerçek dünyada birçok endüstri, ölçek ekonomileri (artan verimler) ile karakterize edilmiştir. Ölçek ekonomilerinin mevcut olduğu durumlarda, endüstriye giren girdiler iki katına çıktığında, endüstrinin üretimi bu orandan daha fazla artış göstermektedir (Krugman, Obstfeld, ve Melitz, 2017, s. 146).

Ölçek ekonomileri teorisi, geniş iç pazarlara sahip ülkelerin ölçek ekonomilerinden ve azalan maliyetlerden faydalandığını belirtir. Bu ülkeler, ölçek ekonomilerinin etkili olduğu ürünleri ihraç ederken, diğer ürünleri ithal eder. Küçük iç pazarları olan ülkeler ise ihracat için üretim yaparak ölçek ekonomilerinden yararlanır. Bu durum,

daha verimli üretim yapılabilecek sınırlı ürünlerde uzmanlaşma olanağı sağlar ve ülkeler, tüm ürün çeşitlerini tüketmek için birbirleriyle ticaret yaparlar (Dikkaya ve Üzümcü, 2016, s. 82).

Uluslararası ticarete ölçek ekonomileri önemli bir etkidir, çünkü bazı endüstrilerde küçük ölçekli firmaların büyük ölçekli firmalarla rekabetini güçleştirir. Bunun sonucu olarak da ölçek ekonomisi özelliğine sahip mallar, çok sayıdaki ufak üretici firma yerine az sayıdaki büyük firmalar tarafından üretilirler. Ölçek ekonomilerinin büyük firmalara böyle üstünlük sağlayıp sağlamadığı bunların içsel ya da dışsal nitelikte oluşuna bağlıdır (Dura, 2000, s. 11).

İçsel Ölçek Ekonomileri, Firmanın kendi üretim ölçeği arttığında, ortalama maliyetlerin düşmesi durumudur. Buna tipik bir örnek otomobil endüstrisidir. Az sayıda otomobil üreten küçük bir firmanın maliyetleri, Toyota ve Renault gibi büyük firmaların maliyetlerine kıyasla çok daha yüksektir. İçsel ölçek ekonomileri, genellikle şu faktörlerin sonucudur: kitlesel üretim teknolojisinin kullanılması, yönetimde etkinlik ve işgücünün uzmanlaşmasıdır.

Dışsal Ölçek Ekonomileri, Firmanın bağlı olduğu endüstride üretim miktarı arttıkça, ortalama maliyetlerin düşmesidir. Bilgisayar endüstrisi ve yarı iletken çip üretimi buna örnek olarak verilebilir. Dışsal ölçek ekonomilerinin başlıca nedenleri şunlardır: endüstrinin gelişmesi, nitelikli iş gücünün yetişmesine yol açar ve girdilerin sağlanması için sürekli ve etkin kaynakların ortaya çıkmasını sağlar.

Belirli bir endüstride ölçek ekonomileri firma düzeyinde içsel bir niteliğe sahipse, büyük firmalar küçük firmalara kıyasla maliyet avantajı elde ederler. Bu durum, firmaların fiyatları sabit kabul ettiği tam rekabetçi piyasa yapısının yerine eksik rekabet piyasalarının hâkim olmasına yol açar. Eksik rekabet piyasalarında, her firma kendi üretimi üzerinde belirli bir ölçüde tekелci bir güce sahiptir. Bu sayede, fiyatları ve satış hacimlerini düzenleme imkânı elde ederler (Seyidoğlu, 2015, s. 87).

Uluslararası ticarete ölçek ekonomileri ülkelerin bu tür endüstrilerde uzmanlaşmaları için güçlü bir teşvik sağlamaktadır. Ülke, iç piyasada tüketicilerin satın alacakları çok sayıdaki maldan az miktarlarda üretmek yerine ölçek ekonomisine sahip birkaç endüstri üzerinde uzmanlaşmaya gider ve ihtiyacı olan diğer malları dışarıdan ithal eder. Böylece maliyetleri düşürerek, üretim ve zevkler yönünden birbirine benzer ülkeler arasında bile kârlı ticaret yapma imkânı sağlar.

Ayrıca uluslararası ticarete belli bir malın değişik türlerinin sunulmasına yol açarak refahın artışına katkıda bulunulur.

Hem içsel ve hem de dışsal ölçek ekonomileri, uluslararası ticaretin önemli dinamiklerinden biridir. İçsel ölçek ekonomileri, özellikle kolay tanımlanabilir olmaları ve geliştirilen modellerin basitliği bakımından öne çıkmaktadır. Diğer yandan, dışsal ölçek ekonomileri ise endüstrinin genişlemesiyle birlikte nitelikli iş gücü yetiştirilmesi ve etkin kaynakların sağlanması gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Her iki ölçek ekonomisi türü de firmaların rekabet gücünü artırarak uluslararası ticarete önemli bir rol oynamaktadır (Deviren, 2004, s. 8-9).

2.2.3.6. Monopolcü Rekabet Teorisi

Monopolcü rekabet teorisi, uluslararası ticaret modellerine önemli katkılar sağlamıştır ve 1979 yılında Paul Krugman tarafından geliştirilen model bu alanda dönüm noktası olmuştur. Krugman'ın (1979, 1980, 1981) çalışmaları, ölçek ekonomileri, ürün farklılaştırılması ve eksik rekabet yapısını vurgulayan yeni dış ticaret teorileri ile özdeşleşmiştir. Bu teoriler, Heckscher-Ohlin modeli gibi klasik teorilerin ihmal ettiği faktörleri, özellikle ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomilerini dikkate alarak endüstri içi ticareti açıklamaya çalışmaktadır (Seyidoğlu, 2015, s. 88-89).

Krugman'ın modeli, dış ticareti iki ana faktör üzerinden açıklar: ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomileri. Heckscher-Ohlin modeli, ülkeler arasındaki ticareti açıklarken homojen ürün varsayımını kullanır ve bu nedenle endüstri içi ticareti açıklamakta yetersiz kalır. Ancak, monopolcü rekabet teorisi, ürünlerin farklılaştırılabileceği ve firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanabileceği bir piyasayı varsayar. Bu durum, ülkelerin aynı sanayi dalındaki farklı ürünleri hem ihraç hem de ithal edebileceği endüstri içi ticaretin nedenlerini açıklar (Krugman, 1981, s. 964-965).

Ürün farklılaştırması, monopolcü rekabetin temel taşlarından biridir. Chamberlin'in (1933) belirttiği gibi, ürün farklılaştırması, belirli bir endüstride üretilen malların kullanılışı, bileşimi, görünümü veya markası açısından farklı olmasını ifade eder. Bu farklılık, tüketicilerin belirli bir firmanın ürününü diğer firmaların ürünlerine tercih etmesine neden olur. Uluslararası ticarete, ülkelerin ürettikleri farklılaştırılmış ürünler, bu ürünlere özel bir tüketici kitlesi yaratarak ticarete konu olur (Uğur, 2022, s. 55).

Ölçek ekonomileri, Krugman (1979), modelinde önemli bir diğer faktördür. Ölçek ekonomileri, firmaların üretim hacmini artırarak birim maliyetlerini düşürmelerini sağlar. İçsel ölçek ekonomileri, firmaların üretim faktörlerini artırdıkça, üretimin bu faktörlerin artışından daha hızlı arttığını belirtir. Bu durumda, firmalar belirli ürün türlerine odaklanarak, maliyetleri düşürmek ve rekabet avantajı sağlamak için uzmanlaşır. Böylece, ülkeler ürettikleri farklılaştırılmış ürünleri ihraç ederken, üretmedikleri farklılaştırılmış ürünleri ithal eder.

Krugman (1980), modeline göre, taşıma maliyetleri de dikkate alınmalıdır. Yüksek iç talebe sahip ürünlerin üretilmesi ve ihraç edilmesi, taşıma maliyetlerinin azaltılmasına ve ölçek ekonomilerinden yararlanılmasına olanak tanır. Bu durum, yurt içi piyasa etkisi olarak adlandırılır. Ülkeler, yüksek iç talebe sahip oldukları farklılaştırılmış malları üretirken üretmedikleri diğer farklılaştırılmış malları ithal eder.

Monopolcü rekabet teorisi, endüstri içi ticaretin refah etkilerini de açıklar. Dış ticaret, tüketicilere daha geniş bir ürün çeşitliliği sunarak fayda sağlar. Ayrıca, ölçeğe göre artan getiri ile çalışan firmalar, ihracat pazarlarının eklenmesiyle üretim ölçeklerini genişletir ve birim maliyetlerini düşürür. Bu durum, ürünlerin fiyatlarının düşmesine ve reel ücretlerin artmasına neden olarak refahı olumlu etkiler (Krugman, 1981, s. 967).

Sonuç olarak, monopolcü rekabet teorisi, ülkelerin benzer faktör donatımlarına sahip olduğu durumlarda endüstri içi ticareti açıklayan güçlü bir teoridir. Krugman, Balassa ve Lancaster gibi iktisatçılar, dış ticaretin analizi sırasında bu teoriyi dikkate alarak, günümüz uluslararası ticaret piyasasında geçerliliğini koruduğunu göstermiştir. Monopolcü rekabet teorisi, endüstri içi ticaretin yanı sıra ölçek ekonomileri ve ürün farklılaştırması gibi faktörleri de dikkate alarak, dış ticaretin dinamiklerini daha kapsamlı bir şekilde açıklamaktadır.

2.3. Dış Ticareti Belirleyen Unsurlar

Dış ticaret, bir ülkenin ekonomik büyümesi ve refah düzeyi üzerinde geniş kapsamlı etkiler yaratan bir faaliyet halidir. Bu etkinin temelinde ise dış ticareti oluşturan ekonomik, politik, coğrafi ve teknolojik unsurlar yer almakta olup, bu unsurlar ülkeleri dış ticarete iten temel faktörlerdir. Ülkeler, bu belirleyicilere uluslararası

ticarete farklı derecelerde ve biçimlerde sahiptir. Bu farklılıklar, aynı zamanda dış ticaretin yönünü ve hacmini belirleyen unsurlardır. Önemli unsurlar arasında yurt içi ve yurt dışı gelir düzeyleri, döviz kurları, fiyat düzeyleri, piyasaların büyüklüğü, ticaret reformları, doğal kaynaklar, rekabet düzeyleri, ölçek ekonomileri, beşerî sermaye, AR-GE faaliyetleri bulunmaktadır.

2.3.1. Yurt İçi ve Yurt Dışı Gelir Düzeyleri

Yurt içi ve yurt dışı gelir düzeyleri, dış ticaret talepleri üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Ancak bu etkinin analizinde bazı varsayımlar göz önünde bulundurulmalıdır. Fiyatların sabit kaldığı varsayımı altında, gelir artışları tüketimi artırmakta ve bu artış hem yurt içi hem de yurt dışı mallara yönelik olmaktadır (Krugman, 1989, s. 1302). Bu durumda, dış ticaret bileşenlerindeki değişimler, ülkelerin gelir seviyesine bağlı olarak şekillenmektedir.

Yurt içi gelir seviyesi ile ithalat arasında pozitif bir ilişki olduğu, literatürde ithalat fonksiyonu olarak tanımlanmaktadır. Bu ilişki, üretimde kullanılan kaynakların bir kısmının yabancı girdiye dayanması ve yurt içi tüketimin bir bölümünün ithal mallara yönelmesi ile açıklanmaktadır. İthalatın artması, dış ticaret açığını artırıcı bir etki yaratmaktadır. İthalat talebinin gelir esnekliği de burada önemli bir konudur. Bu kavram, ithalatta meydana gelen yüzdelik değişimin, gelirdeki yüzdelik değişime oranı olarak tanımlanır. Eğer ithalatın artış oranı, gelir artış oranından daha yüksekse, esneklik birden büyük olacaktır ve bu durum ithalata olan bağımlılığın artmasına neden olacaktır. Tam tersi durumda ise yani ithalat artış oranı gelir artış oranından düşükse, ithalata olan bağımlılık azalacaktır (Yücel, 2006, s. 50).

Ülkelerin ihracatı ile milli gelir düzeyi arasındaki ilişki, ticaret ve büyüme teorilerinde uzun soluklu bir araştırma konusu olmuştur. Balassa (1978), çalışmasında ihracat ile milli gelir arasındaki nedensellik ilişkisinin, dışa açık politikaları içe dönük politikalara kıyasla daha avantajlı hale getirdiğini belirterek bu noktada serbest ticaretin önemine vurgu yapmıştır.

Yapılan çalışmalar, dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında yakın bir ilişki bulunduğunu genel olarak kabul etse de bu ilişkinin yönü konusunda kesin bir görüş birliği sağlanamamıştır. Bazı analizler, ihracata ve ithalata dayalı büyümenin gerçekleştiğini öne sürerken, diğer analizler ise büyümenin ihracat ve ithalatı olumlu etkilediği belirtilen "Büyüme Çekişli İhracat-İthalat" yaklaşımını savunmaktadır.

Örneğin, Karabulut (2018), 1970-2016 yıllarına ait yıllık verilerle gerçekleştirdiği Türkiye ekonomisi etki-tepki analizinde, milli gelirdeki gelişmelerin kısa vadede ihracat ve ithalat üzerinde pozitif etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Ancak, ihracat ve ithalat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin her zaman tek yönlü olmadığı vurgulanmalıdır. Bazı durumlarda, ekonomik büyüme dış ticaret kalemlerini ve dış ticaret kalemleri de ekonomik büyümeyi karşılıklı olarak etkileyebilmektedir.

2.3.2. Döviz Kurları

Reel döviz kuru, dış ticaretin hacmini belirleyen en önemli faktörlerden biridir. İhracat ve ithalat fiyatlarının döviz kuruna bağlı olması nedeniyle, reel döviz kurundaki dalgalanmalar dış ticaret üzerinde kaçınılmaz etkiler yaratmaktadır (Damaceanu, 2010, s. 356). Bu dalgalanmalar, ithalat ve ihracat fiyatlarını doğrudan etkileyerek dış ticaret hacminde değişikliklere yol açar. Örneğin, reel döviz kurunun düşmesi, ülkenin mallarını yabancı pazarlarda daha rekabetçi hale getirirken, ithalat maliyetlerini artırabilir.

Döviz kuru belirsizliği üzerine yapılan çalışmalar, bu belirsizliğin dış ticaret akımları üzerinde genellikle negatif etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Clark (1973), Dellas ve Zilberfarb (1993) gibi araştırmacılar, döviz kuru riskinin dış ticaret üzerinde olumsuz etkiler yarattığını belirtmişlerdir. Ancak, Hooper ve Kohlhagen (1978) gibi bazı çalışmalarda döviz kuru belirsizliği ile dış ticaret hacmi arasında önemli bir ilişki tespit edilememiştir. Bu durum, döviz kuru dalgalanmalarının etkilerinin ülke ve dönem bazında değişebileceğini göstermektedir.

Dış ticaret ve döviz kuru arasındaki ilişki, özellikle küreselleşme ve esnek döviz kuru rejimlerinin yaygınlaşmasıyla daha belirgin hale gelmiştir. Esnek döviz kuru rejimi uygulayan ülkelerde, döviz kurlarındaki dalgalanmalar ithalat ve ihracat fiyatlarını daha doğrudan etkileyerek ticaret hacmini önemli ölçüde etkiler. Döviz kurunun artışı, genellikle ihracatı teşvik ederken ithalatı kısıtlayarak ticaret dengesini olumlu yönde etkileyebilir. Ancak, bu etki ülkeler arası farklılık gösterebilir ve bazı durumlarda döviz kuru dalgalanmaları dış ticaret üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir.

Kritik Elastikiyetler Şartı, döviz kuru ile dış ticaret arasındaki ilişkinin analizinde önemli bir yaklaşımdır. Bu teoriye göre, bir ülkenin ithalat ve ihracat talep esnekliklerinin toplamı birden büyükse, ulusal para biriminin değer kaybı dış ticaret

üzerinde olumlu etki yaratır. Aksi durumda, döviz kurundaki değişimler dış ticareti olumsuz yönde etkileyebilir (Yamak ve Korkmaz, 2005, s. 17).

Sonuç olarak, döviz kuru dalgalanmaları dış ticaret üzerinde karmaşık ve çok yönlü etkilere sahiptir. Ülkeler, döviz kuru politikalarını belirlerken bu etkileri dikkate almalı ve uygun stratejiler geliştirmelidir. Döviz kuru riskinin yönetimi, özellikle gelişmekte olan ülkeler için büyük önem taşımakta olup, bu riskin minimize edilmesi dış ticaret hacminin sürdürülebilirliği açısından kritik bir faktördür.

2.3.3. Fiyat Düzeyleri

Fiyat mekanizması, piyasa düzeninin oluşumunda kritik bir role sahiptir. Rekabetçi piyasalarda, fiyatlar arz ve talebi belirlemede önemli bir etkindir ve mal ile hizmetlerin kıtlık düzeyini yansıtır. Fiyat değişiklikleri, ekonominin işleyişini ve bu işleyişin sonuçlarını anlaşılmasına yardımcı olur.

Dış ticarete, fiyatları etkileyen faktörlerin yanı sıra, malların fiyatlarını karşılaştırmada kullanılan para birimi de büyük önem taşır. Farklı para birimlerini aynı ölçekte değerlendirmek, fiyat karşılaştırmalarını kolaylaştırır ve eşitlik sağlar. Bu bağlamda, satın alma gücü paritesi, farklı ülkelerdeki mal ve hizmetlerin fiyatlarını aynı para birimi üzerinden karşılaştırmak için kullanılır. Ayrıca uluslararası fiyat karşılaştırmalarında güvenilir yorumlar yapılmasına da olanak tanır.

Görelî fiyatlar, uluslararası ticarete mal ve hizmetlerin fiyatlarını belirleyen temel unsurlardan biridir. Üretim maliyetleri ve taşıma maliyetleri, bir malın fiyatını etkileyen başlıca faktörlerdir. Üretim faktörlerinin dağılımındaki farklılıklar, bir ülkede bol olan bir kaynağın diğerinde kıt olması gibi durumlar, üretim maliyetlerine ve dolayısıyla fiyatlara yansır. Taşıma maliyetleri ise coğrafi uzaklıklar ve taşıma kaynaklarının niteliğine bağlı olarak değişir. Bu maliyet farklılıkları, ticarete konu olan malların fiyatlarında da farklılık yaratır (Brauer, 2003, s. 1).

Görelî fiyatların, ihracat ve ithalat talep esneklikleri üzerindeki etkileri de büyüktür. Görelî fiyatlardaki değişiklikler, ihracat ve ithalat taleplerinde önemli dalgalanmalara neden olabilir. Faktör fiyatlarındaki değişiklikler, bilgi maliyetleri ve teknolojiye yenilikler, görelî fiyat değişimlerinin başlıca kaynaklarıdır. Görelî fiyatlar, yurt içi fiyatların yurt dışı fiyatlara oranlanmasıyla ifade edilir. Bu oran birden küçükse talep inelastik, bire eşitse birim esnek, birden büyükse esnek olarak değerlendirilir.

Sonuç olarak, ulusal ve uluslararası düzeyde fiyat mekanizmalarının ve görelili fiyatların analizi, dış ticaretin dinamiklerini anlamak için vazgeçilmezdir. Fiyat değişikliklerinin neden olduğu etkiler, ekonomik politikalarda ve ticaret stratejilerinde dikkate alınması gereken önemli unsurlardır.

2.3.4. Piyasaların Büyüklüğü

lkeler arasındaki ticarete piyasa büyüklüğü önemli bir faktördür. Küçük bir pazar, üretim faktörlerinin uzmanlaşmasını engelleyebilir. Ölçek ekonomilerini gerçekleştirebilecek büyüklükte bir piyasa, yabancı yatırımları da çekebilir. Dış ticarete kaynakların verimli kullanımı ve ölçek ekonomileri oluşturabilmek için piyasanın geniş olması gereklidir.

2.3.5. Ticaret Reformları

Ticaret reformlarının dış ticaret üzerindeki etkisi, özellikle serbestleşme politikalarının uygulanmasıyla belirgin hale gelmektedir. Serbest ticaret politikaları, yerel piyasaların dünya piyasalarıyla entegrasyonunu sağlamaktadır. Bu entegrasyon, ekonomik göstergelerde iyileşmelerle sonuçlanmakta ve firmaların verimliliğini artırmaktadır. Dünya fiyatlarına maruz kalma süreci, firmaların rekabet gücünü yükselterek ithalat ikamesinde verimlilik sağlamaktadır. Bu durum, ihracat pazarlarına yönelik üretim artmasına ve ölçek ekonomilerinin sağlanmasına olanak tanımaktadır (Pehlivan, 2021, s. 109).

Ticaret reformları, ekonomik durgunluk dönemlerinde ihracata yönelerek ekonomik istikrarın sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Üretim faktörlerinin verimliliği ve kapasite oranlarının artması, imalat sanayinin ihracat politikalarının temel belirleyicilerindendir (Yücel, 2006, s. 53). Reformlar, iktisadi kaynakların etkin kullanımını teşvik ederek ekonominin genel verimliliğini artırmakta ve sektörlerin kapasitelerini optimize etmektedir.

Ayrıca, ticaret reformları gelişmekte olan ülkelerde dış ticaretin arttırılması ve ekonomik büyümenin sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Serbest ticaret politikalarının benimsenmesi, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiyi güçlendirmekte ve ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Ticaret reformları, rekabetçi piyasa koşullarında firmaların ayakta kalabilmelerine yardımcı olmakta ve dış ticareti teşvik ederek le ekonomilerine önemli katkılar sağlamaktadır (Mete, 2013, s. 65-67).

2.3.6. Doğal Kaynaklar

Ülkeler, sahip oldukları kaynaklara bağlı olarak dış ticarete önemli kazançlar elde edebilmektedirler. Özellikle doğal kaynaklar açısından zengin olan ülkeler, bu kaynakların sağladığı maliyet avantajları sayesinde dış ticarete rekabetçi üstünlük elde edebilmektedirler. Bu doğal kaynaklar, üretim maliyetlerini düşürerek, dış ticaret performansını artıran önemli bir faktör oluşturmaktadır.

2.3.7. Rekabet Düzeyleri

Rekabet gücü, çeşitli ülkelerin farklı ürün veya hizmetleri sağlama konusundaki göreceli yeteneğinin bir ölçüsüdür. Bu kavram, verimlilik, istihdam maliyetleri, hükümet düzenlemelerinin düzeyi ve iş yapma kolaylığı gibi unsurları dikkate alır. Rekabet gücü, uluslararası ticareti etkiler; daha rekabetçi ülkeler, genellikle daha yüksek düzeyde küresel ticarete ulaşma eğilimindedir (Dubravska ve Sira, 2015, s. 1215). Günümüze bakıldığında, piyasalar arasındaki karşılıklı bağımlılığın artması ve rekabetin yoğunlaşması ile birlikte, işletmelerin mevcut pazar konumlarını korumaları giderek daha zor hale gelmiştir.

2.3.8. Ölçek Ekonomileri

Ölçek ekonomileri, üretim ölçeğinin artmasıyla birlikte birim maliyetlerin azalmasını ifade eder ve bu durum, büyük ölçekli üretim yapan firmaların maliyet avantajı elde etmelerine olanak tanır. Küçük ölçekli firmalar açısından bakıldığında ise firmaların küçük ölçeğe sahip olması nedeniyle büyük ölçekli firmalarla rekabet edilebilirliği olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum ölçek ekonomisine sahip ürünlerin çok sayıdaki küçük firmalar yerine daha az sayıdaki büyük yapıya sahip firmalar aracılığıyla üretilmesine yol açmaktadır.

Ölçek ekonomileri, uluslararası ticarete çeşitli sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İlk olarak, ülkeler endüstriyel uzmanlaşmayı teşvik eden politikalar geliştirirler. Tüketici talebinin yüksek olduğu ürünleri az miktarda üretmek yerine, ölçek ekonomisine sahip endüstrilerde uzmanlaşmak tercih edilir. Geriye kalan ve ihtiyaç duyulan diğer ürünler ise ithal edilir. Bu durum, maliyetlerin azalmasına ve ülkeler arasındaki ticarete kârlı bir yapının oluşmasına olanak tanır (Seyidoğlu, 2015, s. 112-113).

2.3.9. Beşerî Sermaye

Ülkelerin piyasa genişliği, AR-GE seviyeleri, eğitime olan katkıları ve teknolojik gelişmelere uyum sağlama yetenekleri beşerî sermayenin bileşenleri olarak kabul edilir. Beşerî sermayenin geliştirilmesinin, dış ticarete önemli bir faktör olacağı ve ülkelerin ölçek ekonomilerinden daha fazla yarar sağlayabileceği fikri benimsenmiştir. Üreticilerin dış ticarete etkili olabilmesi için yenilikleri takip etmeleri ve sürekli değişen ekonomik sisteme uyum sağlamalarının zorunlu olduğu, bu nedenle beşerî sermayenin geliştirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır (Demir, Kutlar ve Üzümcü, 2005, s. 181).

2.3.10. Araştırma Geliştirme Faliyetleri

AR-GE faaliyetleri, teknolojik gelişmelerin temelinde yer alarak ülkelerin dış ticaretteki rekabet gücünü artıran önemli bir unsurdur. Krugman (1999), çalışmasında gelir dağılımındaki değişimlerin ilk olarak teknolojik gelişmeler üzerinde etkiler yarattığını belirtmiştir. Bu bağlamda, özellikle 1980'li yıllardan itibaren rekabetin ana itici gücünün teknoloji olduğu, dış ticarete de dikkat çekici büyümeler yaşandığı gözlemlenmiştir.

Yapılan çalışmada, teknoloji alanındaki gelişmelerin OECD ülkelerinde yerli üretimden ziyade dış pazara yönelik üretim artışına yol açtığını ortaya koymaktadır (Eaton ve Kortum, 1994). Teknolojik gelişmelere büyük önem veren gelişmiş ülkeler hızlı bir büyüme gösterirken, gelişmekte olan ülkeler bu ülkelere bağımlı hale gelmiştir. Teknolojiye yapılan yatırımlar ve teknolojik gelişmeler, karşılıklı ticarete olumlu etkiler yaratmış, üretim maliyetlerinde ve ticaret için önemli olan iletişim ve taşıma giderlerinde düşüşler sağlamıştır. Bu durum, dış ticaretin gelişmesinde son derece önemli bir rol oynamıştır.

Modern sanayi dünyasında, firmaların AR-GE çalışmalarına verdikleri destek, teknolojik ilerlemenin önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmalar, yalnızca yeniliklerin geliştirilmesini değil, aynı zamanda dışarıdan alınan teknolojilerin ve kaynakların etkili bir şekilde uyarlanmasını da kapsamaktadır (Cohen ve Levinthal, 1989, s. 570). Küresel ticaretin serbestleşmesi, firmaların üretim süreçlerinde teknolojiye ayak uydurup modernleşmelerini zorunlu hale getirmiştir. Bu dönüşümü gerçekleştiremeyen firmalar ise küresel piyasada rekabet edebilme yetilerini kaybetmektedir. Teknolojiye ve AR-GE faaliyetlerine yapılan

yatırımlar, ticaretle rekabet avantajı sağlamak için kritik öneme sahiptir ve bu nedenle stratejik bir değeri taşımaktadır.

3. AVRUPA BİRLİĞİ VE AVRUPA BİRLİĞİ'NE ADAY ÜLKELERİN TEMEL MAKROEKONOMİK GÖRÜNÜMLERİ

AB, kurulduğu tarihten bu yana ekonomik entegrasyon ve istikrarı hedeflemiş, çeşitli krizler karşısında dayanıklılığını göstermiş bir yapıdadır. 2000'li yıllarda, AB pek çok ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. 2008 küresel finansal krizi, Euro bölgesi borç krizi ve Brexit gibi olaylar, birlik içerisinde büyük sarsıntılara neden olmuş, ancak AB bu krizlerin ardından toparlanma sürecine girmeyi başarmıştır. Bu zorlu süreçlerin ardından, Covid-19 pandemisi AB ve aday ülkeler için yeni bir sınav olmuştur.

Covid-19 pandemisi, sadece bir sağlık krizi olarak kalmamış, aynı zamanda ekonomik ve sosyal yapıları derinden etkilemiştir. Pandemi, tedarik zincirlerinden işgücü piyasalarına, kamu maliyesinden dış ticarete kadar geniş bir yelpazede ciddi değişikliklere yol açmıştır. Bu bağlamda, pandeminin ekonomik etkilerini daha iyi anlayabilmek için, AB ve aday ülkelerin pandemi öncesindeki makroekonomik görünümüne göz atmak önemlidir.

Bu bölümde, ülkelerin Covid-19 pandemisi öncesi ve süresince yaşadıkları ekonomik değişimlere odaklanacağız. Öncelikle, pandemi öncesi dönemdeki ekonomik durumları ele alacak ve ardından pandemi sürecinde karşılaşılan ekonomik etkileri inceleyeceğiz. Son olarak, AB ve aday ülkelerin Covid-19 öncesi ve sonrası temel makroekonomik göstergelerindeki değişimleri karşılaştırmalı olarak analiz edeceğiz. Bu karşılaştırma, GSYİH, işsizlik oranları, kamu borcu, fiyat değişimleri ve dış ticaret gibi ana başlıklar altında yapılacaktır.

Pandeminin, özellikle AB gibi entegre ekonomilerde nasıl derin etkiler yarattığını ve bu etkilerin uzun vadeli sonuçlarını anlamak, gelecekte benzer krizlerle başa çıkma stratejileri geliştirmek açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, AB ülkeleri ve aday ülkelerin deneyimleri hem ulusal hem de uluslararası düzeyde ekonomik politika yapıcılar için değerli dersler sunmaktadır.

3.1. Avrupa Birliği'nin Kuruluğu, Genişlemesi ve Derinleşmesi

AB, ekonomik entegrasyon, iş birliği ve dayanışma ilkesiyle geniş coğrafyasında bulunan ülkelerin, bölgesel kalkınmasını hedefleyen bir birliktir. Kuruluş yıllarında 6 üyeden oluşan (Belçika, Fransa, İtalya, Batı Almanya, Lüksemburg ve Hollanda) ortak çıkarlar doğrultusunda genişleyerek günümüzde 27 üyeli bir yapıya ulaşmıştır.

Avrupa'da birliğe giden yol, 1951 yılında imzalanan Paris Antlaşması ve 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşmasına dayanmaktadır. Buna göre Paris Antlaşması ile başlayan süreç sonucunda ye ülkeler tarafından Avrupa Kömür ve elik Birliği kurulmuştur. Savaş sanayisinin girdisi olan kömür ve elik sektörlerini ortaklaşa yönetebilmek ve ye ülkeler arasında karşılıklı bağımlılığın sağlanması ve bu sebeple, savaş sonrası dönemde barış ve refahın teşvik edilmesi amaçlanmıştır. Bu girişim, yalnızca ekonomik iş birliğini değil, aynı zamanda politik bir yakınlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Ardından 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) kurularak diğer sektörlerde de ekonomik btnlğu kurmak amacıyla bir adım daha ileri gidilmiştir. Roma Antlaşması, AET ile malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaştığı bir ortak bir pazar oluşturmayı ve gümrük tarifelerini kaldırmayı hedeflerken, EURATOM da nükleer enerjinin güvenli bir şekilde sivil kullanımını teşvik etmek amaçlanmıştır (Kıraç ve İlhan, 2010; Avrupa Birliği Başkanlığı [AB Başkanlığı], 2022). Ekonomi temelli kurulan bu üç topluluğu tek bir idari yapı ve tek bir yürütme organı oluşturulması düşüncesi, 1965 tarihinde imzalanan ve 1967 yılında yürürlüğe giren Füzyon Antlaşması ile gerçekleştirilmiştir. Bu antlaşma sayesinde, Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Kömür ve elik Topluluğu ve Atom Enerjisi Topluluğu, tek bir çatı altında birleşerek "Avrupa Toplulukları" adı altında anılmaya başlanmıştır (European Union [EU], 2023).

1990'lı yıllara gelindiğinde Avrupa'nın siyasi yapısını etkileyen ve şekillenmesine neden olan olaylar (Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliğinin dağılması ve Orta ve Doğu Avrupa lkelerinin bağımsızlıkları) karşısında ye ülkelerin bütünleşme, ülke ekonomilerinin birbirlerine yakınsaması ve güçlü bir topluluk yaratma isteği ile 7 şubat 1992 tarihinde Maastricht Antlaşması imzalanmıştır. Dördüncü kurucu antlaşma olarak da addedilen antlaşmada, ilk defa ‘‘Avrupa

Birliği’’ ifadesine yer verilirken Avrupa Toplulukları (AKÇT, AET, EURATOM) AB yapısına dahil edilmiştir. Ayrıca antlaşma ile ekonomik ve parasal birliğin kurulması, ortak dış politika ve güvenlik, adalet ve içişleri ile sosyal politikalarda iş birliği ve uyum sağlanması amacıyla üç sütunlu Avrupa Birliği yapısı oluşturulmuştur. Bu çerçevede, birinci sütun, Avrupa Toplulukları'nı içermekte olup, tek para birimine geçişi sağlayacak olan Ekonomik ve Parasal Birlik (EPB) kararı da bu sütuna dahil edilmiştir. İkinci sütun, ortak güvenlik ve dış politikayı; son sütun ise adalet ve içişleri alanını içermektedir. Fakat burada ikinci ve üçüncü sütun, karar alma mekanizmaları ve hükümetler arası özellikleri nedeniyle birinci sütundan (uluslarüstü) farklı nitelendirilmiştir (İktisadi Kalkınma Vakfı [İKV], 2023; Council of the European Union [EUCO], 2023a). Antlaşma, birliğin daha yakın iş birliğine ve yetki alanlarının genişletilerek birliğin daha yüksek bir düzeye taşınmasına yönelik tarihsel bir adım olmuştur.

Maastricht Antlaşması'nın imzalanmasıyla ortaya çıkması beklenen entegrasyon, istenilen hızda gerçekleşme de istikrarlı bir ilerleme kaydetmiştir. Ancak, antlaşmanın gerçekleştiği dönemde Balkanlar'da yaşanan Bosna Savaşı'nda AB'nin savaşı durdurmak adına tek başına bir etkinlik gösterememesi, birliğin diplomatik gücünün yetersiz kalışı ve ateşkes aracılık edememesi daha etkili bir dış politika benimseme ihtiyacını ortaya koymuştur (Poriç, 2012, s. 66-70; Dinan, 2013, s. 128-129). Ayrıca dış politikanın yanı sıra, küreselleşmenin etkisi ve yeni üye devletlerle genişleyen birlik bağlamında ele alınması gereken yeni politikalar ve revize edilmesi gereken konular ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, Maastricht Antlaşması'nda alınan kararlarda bazı revizelere gidilerek AB'nin "özgürlük, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı ile hukuk devleti ilkeleri" üzerinde durulması, nitelikli oy çokluğu ve ayrıca ortak karar alma mekanizması hususuna imkan veren “Güçlendirilmiş İş Birliği’’ yönteminin antlaşmalara geçirilmesi amacıyla 1997 yılında Amsterdam Antlaşması imzalanmıştır (Dehousse, 1998, s. 531-532; AB Başkanlığı Yayınları, 2012, s. 26). Fakat nitelikli oy çokluğu fikri bu antlaşmada hayata geçirilememiştir.

Diğer bir önemli husus, birliğin genişleme kapsamında üye ülke sayısının 27'ye ulaşacağı dikkate alınarak gereken yapısal reformları gerçekleştirebilmek amacıyla 26 Şubat 2001 tarihinde Nice Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Amsterdam ve Nice Antlaşmaları, kendisinden önce gelen antlaşmalarda eksik kalındığı düşünölen

politika ile kurumsal konularda ve düzenlenmesi öngörülen maddelerde revize edilebilmesi imkanını sağlayarak birliğin bütünleşme sürecini hızlandırma amacı da taşımıştır.

Antlaşmalarla vurgulanan ve her fırsatta dile getirilen AB'nin geleceği ve bütünleşmesine yönelik, temel bir hukuki metinde somutlaştırma fikri ile 2001 Laeken Zirvesi ve Nice Antlaşması'nın eki olarak yayınlanan 23 numaralı Bildirge “Avrupa Birliğinin Geleceği Deklarasyonu” ile “Avrupa Anayasası”nın temeli atılmıştır. Ancak, Avrupa Anayasası, 18 üye ülke tarafından onay almasına rağmen, Fransa ve Hollanda'da gerçekleştirilen halk oylamalarının sonucunda birlik tarafından onay süreci askıya alınmıştır ve yedi yıl boyunca sancılı bir reform süreci yaşanmıştır. Lizbon Antlaşması, böyle sancılı bir sürecin sonunda ortaya çıkmıştır (AB Başkanlığı Yayınları, 2012; European Parliament Policy Departments, 2018, s. 18-22). Avrupa Anayasası'nın onay sürecinin başarısız olması nedeniyle oluşturulmak istenen hukuksal zeminin Lizbon Antlaşması ile devam ettirilmek istenirken esasen 2004 Anayasa Antlaşması'ndaki birçok düzenlemeyi de korumuştur. Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile öne çıkan değişiklikler ise şunlardır: Buna göre birliğe ilk kez uluslararası hukukta tek tüzel kişiliğe sahip olduğu bu antlaşma ile ifade edilmiştir. Ayrıca Maastricht Antlaşması ile oluşturulan üç sütunlu yapı tek çatı altında birleştirilmiş; topluluk ifadesi kaldırılarak “Avrupa Birliği” adı altında tek bir kurumsal yapıya dönüştürülmüştür (Vatâman, 2012; Çelik, 2019, s. 487). Kurumsal yapıya yönelik olarak eklenen “Kalıcı Yapısal İşbirliği Protokolü Maddesi” ve yine bu çerçevede oluşturulan “Dışişleri ve Güvenlik Politikası Birlik Yüksek Temsilcisi Birimi” AB'de güvenliğe yönelik iş birliği kapasitesini güçlendirmesi amaçlayan Lizbon Antlaşması'nın öne çıkan diğer önemli değişikliklerindendir (Özdal, 2008, s. 146-155).

Antlaşmaların yürürlüğe girmesiyle birlikte, AB'nin evrimi incelendiğinde, birlik her bir antlaşma sonrasında bir üst düzeye taşınarak günümüzdeki konumunu kazanmıştır. Özellikle birliğin topluluk olarak kendini gösterdiği 1951 yılı ve Maastricht Antlaşması'ndan itibaren imzalanan antlaşmalar, anayasal girişimler ve Lizbon Antlaşması ile birliği, ekonomik temelli bir topluluk yapısından çıkararak Adalet Divanı'nın kurulması, dış politika ve güvenlik konularında atılan adımlarla hukuki, politik ve ekonomik açıdan daha entegre ve ulusal sınırların ötesinde birlikte hareket etme kapasitesini artıran bir birliğe dönüştürmüştür. Her yeni antlaşma,

ekonomik birlik, siyasi iş birliği ve sosyal entegrasyon gibi temel alanlarda derinleşmeyi sağlayarak, AB'nin temel ilke ve hedeflerini daha etkin bir şekilde gerçekleştirmesine imkan tanımıştır. Özetle tüm bunlar göz önüne alınıp resmin bütüne bakıldığında AB'nin daha sağlam ve sürdürülebilir yapıya kavuştuğu söylenebilir.

Konu üye ülkeler ve aday ülkeler özelinde ele alındığında, AET'nin kuruluşundan itibaren gerçekleştirilen antlaşmalarla ilerletilen derinleşme süreçleri ve buna paralel olarak yürütülen altı aşamalı AB genişleme politikaları şu şekildedir: İlk genişleme 1973 yılında İngiltere, İrlanda, ve Danimarka; ikinci genişleme 1981 yılında Yunanistan; üçüncü genişleme 1986 yılında İspanya ve Portekiz; dördüncü genişleme 1995 yılında Avusturya, Finlandiya, ve İsveç; beşinci genişleme ise 2004 yılında Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Letonya, Litvanya, Estonya, Malta, ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile gerçekleşmiştir. 2007 yılında Romanya ve Bulgaristan'ın katılımıyla altıncı genişleme yaşanmış, en son ülke olarak ise 2013 yılında Hırvatistan'ın katılımıyla gerçekleşmiştir (EU, 2024).

Aday ülkeler ve adaylık süreçlerinin tarihine yönelik Akçay (2008), AB'ye tam üyelik başvurularının Roma Antlaşması 237. Maddesine dayandığı birliğin başlangıç döneminde, yalnızca Avrupa Devleti olma şartı yeterli iken Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin (MDAÜ) üyelik başvurularıyla birlik, üyelik kriterlerinin daha ayrıntılı bir şekilde belirlenmesi gerektiği düşüncesine varıldığını belirtmiştir. Buna göre koşullar, 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması'nın 49. Maddesinde belirtilerek; aday ve potansiyel aday ülkeler adına AB'ye tam üyeliklerinin gerçekleştirilmesi için gereken siyasi, ekonomik ve uyum kriterlerini içeren Kopenhag Kriterleri ortaya konulmuştur. Böylece, her bir ülkenin üyelik süreci, demokratikleşme, işleyen bir piyasa ekonomisi, insan haklarının korunması ve hukukun üstünlüğü gibi Kopenhag kriterlerine uyum sağlama amacını taşıması gerektiği belirtilmiştir (European Commission [EC], 2012). Halihazırda, Kopenhag Kriterlerini uygulaması gereken sekiz aday ülke ve bir potansiyel aday ülke bulunmaktadır. Aday ülkeler; Türkiye, Kuzey Makedonya, Karadağ, Sırbistan, Arnavutluk, Ukrayna, Moldova, Bosna Hersek ve son olarak 14-15 Aralık 2023 tarihli AB Konseyi toplantısında Gürcistan'a aday ülke statüsü verilmesine karar verilmiştir (AB Başkanlığı, 2023; EUCO, 2023b). Potansiyel aday ülke ise

Kosova'dır. AB'nin Türkiye, Ukrayna, Moldova ve Gürcistan dışındaki diğer tüm aday ve potansiyel aday ülkeleri Balkan ülkeleridir.

Bir diğer kriter, üye ülkeleri ilgilendiren Maastricht Kriterleri ise üye ülkelerin ekonomik anlamda birbirlerine yakınsama amacıyla EPB'nin makroekonomik politika çerçevesinin kabulünü sağlayabilmek için yerine getirilmesi gereken ekonomik kriterleri ifade etmektedir. Buna göre kriterler, fiyat istikrarının sağlanması, hükümetin mali durumunun sürdürülebilirliği, döviz kuru mekanizması ve faiz oranı kriterlerinden oluşmaktadır (Deroose ve Baras, 2005, s. 128-129). İçerik açısından birbirlerini tamamlayan, biri diğerinin aşaması olan iki ayrı Kopenhag ve Maastricht Kriterleri, AB aday ülkeler için yol gösterici olup, benzer ekonomik yapıların oluşturulmasına zemin oluşturmaktadır.

3.2. Avrupa Birliği'nde Karşılaşılan Zorluklar ve Krizler

Ekonomik iş birliği olarak başlayarak yarım asırdan daha uzun bir dönemde varlığını sürdüren, siyasi ve sosyal entegrasyon yönü de oluşturulan AB'ye kapsamlı bir perspektiften bakıldığında, küresel ölçekte zaman zaman ortaya çıkan zorluklar ve birlik içerisinde yaşanan derinleşme ve genişleme süreçleri ile değişen koşullar neticesinde içsel ve dışsal kaynaklı sorunlar yaşanmış ve bu sorunlar bazı durumlarda krizle sonuçlanmıştır. Hodson ve Puetter (2013) (akt. Lehmann, 2014, s. 37) çalışmalarında bu konuya ithafen AB tarihi boyunca birliğin ve öncüllerinin herhangi bir krizle karşı karşıya kalmadıkları zamanın hatırlanmasının güç olduğunu belirtmiştir. Özellikle 2000'li yıllar önceki yıllara kıyas edildiğinde günümüzde birlik birden fazla, birbiriyle bağlantılı eş zamanlı olarak daha derin krizlere şahitlik etmiştir (Kahraman ve Özoflu, 2019, s. 53). Lawrence (2014), benzer şekilde AB'nin son 20 yılda yaşanan ekonomik ve finansal krizlerini örneklerle destekleyerek krizlerin istisnai bir durum olmadığını aksine girişimcilik ve riske dayanarak modernliğin her zaman ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiştir. Matthijs (2020) ise bu durumu özetleyebilmek adına AB'nin son 10 yılının tartışmasız en zorlu ekonomik ve siyasi krizlerle dolu yıllarını geçirdiğini belirtmiştir. Bahsi geçen birliğin yakın geçmişi 2000'li yılların çoklu kriz modu ise şöyle maddeleştirilebilir:

- 2000’li yılların başında Anayasa Antlaşması’nın birliğin iki kurucu ülkesi Fransa ve Hollanda’da yapılan referandum ile reddedilmesi sonucunda yaşanan siyasi kaynaklı kriz,
- 2004 yılında gerçekleşen genişleme, AB’nin o döneme kadar gerçekleştirmiş olduğu en büyük genişlemesi olup ardından gelen 2007 yılında Bulgaristan ve Romanya’nın üyeliği ve son olarak 2013 yılı Hırvatistan üyeliği neticesinde AB’de genişleme yorgunluğunun kendini gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır (Şahin, 2013). Ayrıca bu genişleme süreçlerinde üye ülkeler arasında kendi çıkarları doğrultusunda görüş ayrılıkları yaşanması, birliğin ortak değerlerinden ziyade ülkelerin bireysel çıkarlarının ön planda tutulduğu düşüncesi birliğin geleceğine dair şüpheci bir yaklaşıma neden olmuştur.
- 2007 yılında ABD’de başlayan ekonomik kriz, finansal ve reel etkiler ile kurumsal bağlantılar aracılığıyla 2008 yılında AB ülkelerini de etkilemiştir. Bu kriz, euro ortak para birimini kullanan üye devletlerde yüksek entegrasyon nedeniyle borç krizlerine yol açmış ve AB’de Euro krizi olarak adlandırılmıştır. (AB Başkanlığı , 2011, s. 3; Dallago, 2013, s. 299). Euro kriziyle birlikte, Avrupa ekonomisi 1930’lardan bu yana geçirdiği en derin ekonomik krizi deneyimlemiştir. Ancak bu kriz, Avrupa genelinde homojen bir etki bırakmamış, aksine farklı ülkeler arasında ve ülkelerin içindeki çeşitli bölgeler arasında ekonomik zayıflık, toparlanma ve krize karşı dayanıklılık açısından eşitsiz bir dağılıma neden olmuştur. Bu eşitsizlikler, Avrupa projesine, özellikle de AB ve Euro Bölgesi’nin istikrarı ve sürdürülebilirliği açısından önemli bir sınamayı beraberinde getirmiştir (Cuadrado-Roura, Martin ve Rodríguez-Pose, 2016, s. 3). AB ekonomisi de bu durumdan payına düşeni alarak beş çeyrek boyunca art arda daralma göstermiş ve krizin etkilerini belirgin bir biçimde yansıtmıştır. Büyüme göstergesi ise ancak 2009 yılının ikinci yarısında gerçekleşebilmiştir. Bu büyümeye hükümetlerin ve AB’nin teşvik edici mali eylemleri ile gevşek para politikası toparlanmaya yardımcı olduğu düşünülürken, bu kez de 2010 yılına gelindiğinde kamu borcunun artmasıyla mali piyasa güveninin kaybından kaynaklı kamu borç krizi yaşanmıştır (Szczepanski ve Claros, 2019).
- Yaşanan ekonomik sorunlarla mücadele süreci devam ederken Afrika, Orta Doğu ve Güney Asya’da yaşanan ve “Arap Baharı” olarak adlandırılan iç savaşlar ve yoksulluk neticesinde Avrupa’nın bugüne dek karşılaşmadığı kadar yoğun göç

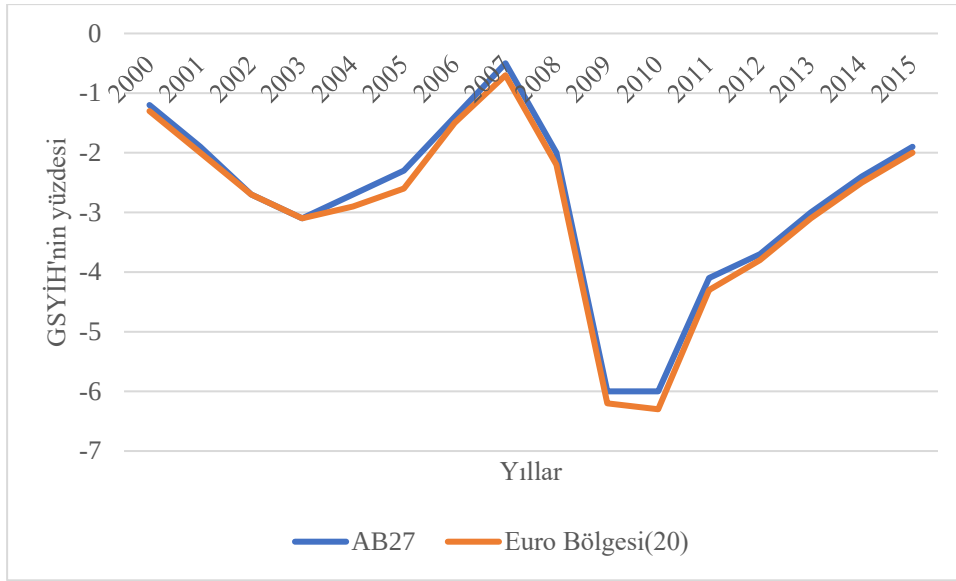
dalgası yaşaması bir diğer kriz sebebi olmuştur (Gladyshev ve Sychov, 2020). Özellikle 2011 yılında Suriye’de yaşanan iç savaş uluslararası bir boyut kazanmasına rağmen, henüz tam anlamıyla bir çözüme ulaşılamamış olması mültecilerin daha fazla Avrupa ülkelerine yönelmelerine sebep olmuştur (Dinçer ve Eşsiz, 2021, s. 69). Uluslararası Göç Örgütü’nün 2018 Dünya Göç Raporuna göre, birçok Avrupa toplumlarında göçmen olgusu olumsuz olarak karşılanmaktaydı: Mayıs 2015 yılında yapılan ankette AB dışında yaşayan insanların göçü, Avrupa halkının %56’sında olumsuz duygu uyandırdığı belirtilmiştir (International Organization for Migration [IOM], 2018).

- Son dönemde dünya gündeminde de yer alan ve birliğin önemli gündem maddelerinden biri olarak bilinen diğer bir husus, Birleşik Krallık’ın 23 Haziran 2016 yılında gerçekleştirilen referandumda AB’den ayrılma kararı “Brexit süreci” olarak bilinen olaydır. Bu süreç, bir siyasi deprem olarak görülmüştür (Tilley ve Hobolt, 2023). Birlik açısından bu durum sürpriz olmasa da “ayrılma oyu” siyasi ve ticari ilişkilerde büyük bir değişim yaratarak 21. yüzyılın en önemli olayları arasında yerini almıştır. Ülkenin birlikten ayrılmaya yönelik oy kullandığı 2016 yılında, AB’nin içerisinde bulunduğu ekonomi konumu göz önüne alındığında GSYH’nin yaklaşık %16’sı ile ikinci büyük ekonomisiydi (Eurostat, 2018; Buğut ve Kapar, 2023, s. 1567). Birleşik Krallık’ın birlikten ayrılma kararıyla birlikte sürecin belirsizliği ve birliğe dair duyulan şüpheliğin derinleşeceği anlaşılmaktadır. Bir diğer endişe, birliğin Brexit’e karşı domino etkisi yaratarak AB üyesi ülkelerin birlikten çıkma isteklerinin gündeme taşınması olmuştur. Bu endişeyi artıracak gelişme ise Brexit oylamasının ardından Fransa, Hollanda, Danimarka, Almanya ve İsviçre’nin popülist Avrupa karşıtı bazı sağ parti liderlerinin referanduma yönelik oylama çağrısında bulunması olmuştur (Hobolt, 2016). Ana akım partilerinin çoğunun AB yanlısı olması nedeniyle bu çağrının amacı gerçekleşmese de Avrupa’da çok seslilik olduğunun göstergesi niteliğindedir.
- Ayrıca yaşanan krizler ekseninde 2005 yılından beri Avrupa’nın farklı bölgelerinde gerçekleşen bir dizi terör saldırıları, güvenlik sorunları, üye ülkeler içerisinde milliyetçiliğin artması, ırkçılık ve İslamofobik söylemler ve eylemler Avrupa’nın yaşadığı diğer sorunlar olmuştur.

Borç sarmalının arkasından yaşanan düzensiz göç sorunu, AB üye ülkeleri arasındaki siyasi ve ekonomik çıkarlar neticesinde uluslararası bir nitelik kazanamasa da, birlik içinde bir güvenlik tehdidi olarak değerlendirilmektedir. Sınırlarda artan kaçak geçişler, ülkelerin sınır güvenliğini önemli ölçüde tehdit etmekle kalmayıp aynı zamanda yaşanan adaptasyon süreçleriyle birlikte politik ve sosyal açıdan önemli sorunlar haline gelmiştir. Brexit süreci de benzer şekilde şüphecililiği artıran ve birliğin çok sesli bir hale geldiğinin kanıtı niteliğindedir. Tüm bu yaşananlar AB'nin geleceğine dair şüpheli tutumlar ve tartışmaları gündeme getirmiştir. Ayrıca birliğin meşruiyetinin ve etkinliğinin sorgulanmasına neden olurken diğer taraftan Avrupa ülkelerinin ortak karar alma mekanizmalarını da olumsuz yönde etkilemiştir (Tokatlı, 2022).

3.3. Avrupa Borç Krizi ve Sonrası

Avrupa entegrasyonunun, üye devletler arasındaki yapısal farklılıkları azaltacağı düşünülürken arka arkaya yaşanan ikili ekonomik krizler politika yapıcılar için öngörülemez durumlar yaşattı. Özellikle 2008 küresel finans krizi için uygulanan mali teşvik harcamaları, dönemsel olarak uygulanan mali önlemler ve birikimli bütçe açıklarıyla oluşan Euro Bölgesi kamu borç stoku sonucunda gerçekleşen kamu borç krizi, uzun bir süre kendini hissettirmiştir. Şekil 3.1'e bakıldığında, krizin yansıması görülmekle birlikte AB ortalamasının Maastricht Kriteri'ne göre bütçe açığı/GSYH oranının %3'ten fazla olmaması kriterini sağlamadığı görülmektedir. Bu duruma paralel olarak, Euro Bölgesi ülkelerinin ortalaması 2008 yılında %2,2 seviyelerinde olan bütçe açığının GSYH'ye oranı, borç krizinin yaşandığı 2010 yılında %6,2'ye yükselmiştir.

Şekil 3.1. AB27 ve Euro Bölgesi'nin Bütçe Açıkları GSYİH'nin %'si (Eurostat, 2024a)

Borç krizine ilişkin diğer önemli bir nokta, Euro Bölgesi'ne katılan ülkeler için ortak para biriminin 2002'de kullanıma geçilmesiyle birlikte borçlanmanın daha düşük maliyetli hale gelmesi ve bu durumun kamu ve özel sektör harcamalarını artırıcı bir etken olarak ortaya çıkmasıdır. Düşük borçlanma maliyetleriyle birlikte artan harcamalar ise borç seviyelerinin yükselmesine neden olmuştur. Bu, borç krizinin bir diğer önemli sebebi olarak kabul edilmektedir. (Eser ve Ela, 2015, s. 215-216). Artan borç yükü, üye devletlerinin genelinde farklılık gösterse de yaşananların neticesinde ülkelerin risk primleri artış göstermiş, bazı üye devletlerin ise acil yardıma ihtiyacı oluşmuştur (European Parliament [EP], 2019).

Kriz kaynaklı gelinen noktada, ülkeler tarafından önlemlere başvurulurken, 2010-2012 yılları arasında borç krizinin ortaya çıktığı başta Yunanistan olmak üzere birçok ülkede artan kamu borcunun yarattığı istikrarsızlık ile ülkelerin içine düştüğü borç döngüsünden kurtulmak için borçlanma maliyetlerini indirmeye yönelik çeşitli mekanizmalar geliştirilmiştir. Buna göre kriz karşıtı politikalar ve mali konsolidasyon çerçevesinde; sıkı bütçe disiplini, kemer sıkma politikaları, yapısal reformlar ve yeni mali düzenlemeleri içeren bir dizi önlemler devreye sokulmuştur. Kemer sıkma politikalarının uygulanması sonucunda ise düşen GSYH ve yaşanan durgunluk, kamu ve özel borç birikiminde daha fazla artışa, Avrupa'da durgunluğa ve artan borçlarda da ödenme güçlüğüne yol açmıştır (McKee, Karanikolos, Belcher ve Stuckler, 2012; Ulusoy, Karakurt, ve Ela, 2015, s. 12; Beckworth, 2017, s. 114). Bu

durumu özetleyen Sau (2015) çalışmasında, Avrupa'nın neoliberal rejimi altında vergi gelirlerinin azalması ve kriz sırasında artan işsizlikle birlikte transfer ödemelerinin artması gibi faktörlerin, mali pozisyonları kötüleştirdiğini ve birçok ülkeye kemer sıkma politikalarıyla mali kesinti diyeti uygulayarak özel ve kamu borcunu daha da kötüleştirdiğini vurgulamıştır.

Mali konsolidasyon sonucu yaşanan bu kısır döngüyü kırabilmek ve borç krizine karşı yeterli ve yerinde müdahalede bulunabilmek adına ise AB ve Euro Bölgesi'nin bu süreçte bankacılık sektörünün kurtarılması ve stres altındaki ülkelerin desteklenmesi gibi kısa vadeli "yangınla mücadele" önlemlerine başvurduğu gözlemlenmektedir. Sürece yeni bir ivme kazandıran bu önlemler arasında AB ve Euro Bölgesi'nin kriz yönetiminde artan rolüyle finansal sektörün dayanıklılığını ve istikrarını artırmak, mevcut çerçevenin yetersizliklerini gidermek amacıyla yeni kurumların dahil edilmesi de önemli bir adımı oluşturmuştur. Bu dönemde Avrupa politika yapıcıları, mali sıkıntı yaşayan Euro Bölgesi'nde, özellikle yüksek borçlu PIIGS (Portekiz, İrlanda, İtalya, Yunanistan, İspanya) ülkelere finansal istikrar amaçlı kredi sağlamak ve geçici mali destekte bulunmak için çeşitli mekanizmalar oluşturmuşlardır. Bu amaçla, Avrupa Finansal İstikrar Mekanizması (EFSM) ve Avrupa Finansal İstikrar Fonu (EFSF) kurulmuş, 2013 yılında ise bu mekanizmaların yerini Avrupa İstikrar Mekanizması (ESM) almıştır. Ayrıca, Euro Rekabet Paketi, Avrupa Sömestri, "makroekonomik dengesizlik prosedürü ve altılı paket," ve 2013 yılında "ikili paket ve mali sözleşme" gibi eşgüdümlü olarak uygulanan diğer önlemler de devreye sokulmuştur.

Mali disiplin şu ana kadar açıklanan mekanizmalarla sağlanmaya çalışılırken diğer taraftan Euro Bölgesinin para politikasını yürütmekle sorumlu olan Avrupa Merkez Bankası, borç krizi öncesinde ve sonrasında likidite desteğinin yanı sıra geleneksel ve geleneksel olmayan para politikası tedbirleriyle birlikte ek tedbir paketleriyle krize müdahale etmeye çalışmıştır (ECB, 2011). Bunun yanı sıra borç krizine yönelik 2012 yılı ortasında borç yükü altında bulunan ve makul faiz oranlarıyla piyasalardan borçlanamayan ekonomiler için tahvil alım programı yürütmesiyle son kredi merci olacağını duyurması, yaşanan endişeleri azaltmayı başarmıştır (ECB, 2013, s. 88; Beker, 2014, s. 8).

Ülkelerin borç ödemelerini sürdürebilme konusunda yaşanan ciddi zorluklar ve krizin derinleşmesi, AB ve Euro Bölgesi'nin müdahale etme gerekliliğini açıkça

ortaya koyarken, krize yönelik alınan önlemler ve çeşitli finansal mekanizmaların piyasalarda geçici bir rahatlama sağlamış olmasına rağmen, gerek zamanında müdahale edilememesi gerekse piyasaların ihtiyacı olan büyüklükte önlemlerin alınamaması, krizin 2014 yılına kadar akut bir seviyede kalmasına, deflasyon ve kalıcı durgunluk riski ile devam etmesine yol açmıştır. Öyle ki makroekonomik göstergelerdeki toparlanma, borç krizinden sonra ilk kez 2017 yılında gözlemlenmiş olup, reel GSYİH'deki yıllık %3,1'lik artışla ilk kez kriz öncesi seviyelere ulaşılmıştır (Szczepanski, 2019; International Monetary Fund [IMF], 2024).

Birlik açısından yaşanan kırılgan süreç, siyasi ve kültürel farklılıklar göz ardı edilerek gerçekleştirilen son dönemdeki genişlemeler, küresel krizin ardından ortaya çıkan borç krizi, düzensiz göçmen sorunu ve Brexit kararının yol açtığı sorunlarla şekillenmiştir. Bu durum, mevcut üye ülkeler kadar aday ve potansiyel aday ülkeler açısından da birliğe katılım sürecini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle, AB genişleme politikasında yönetsel değişikliklere gidilmiş, ilgili ülkelerin istenilen reformları gerçekleştirmeleri durumunda üyelik için uygun hale gelebilecekleri belirtilmiştir. Bu amaçla, 2011 yılında “hukukun üstünlüğü” kavramını AB üyelik sürecinin odak noktasına yerleştiren yeni bir yaklaşım benimsenirken, 2012'de Borç Krizi'nin etkisiyle, aday ülkelerden ekonomik yönetim, rekabet edebilirlik ve büyüme alanlarında reformlar talep edilmiştir. 5 Şubat 2020 tarihinde ise Avrupa Komisyonu tarafından "Katılım Sürecini Zenginleştirmek: Batı Balkanlar için Güvenilir bir AB Perspektifi" başlıklı bildiri ile süreci yeniden canlandıracak yeni genişleme metodolojisi ile genişleme stratejisine dair değişiklikler yapılmıştır (Serbes ve Tokatlıoğlu, 2019, s. 171; EC, 2020a; İKV, 2024).

Yaşanan krizlerin özellikle ekonomik krizin ardından AB, uzun vadede sorunlarla başa çıkma kabiliyetinin artırılması ve birliğin genel istikrarının korunması amacıyla birliğin özünü oluşturan EPB'yi güçlendirmeyi taahhüt ederek, bu bağlamda da Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın (ABİHA) 136. Maddesinde yapılan değişiklik ile zorunlu durumlarda devreye girebilecek “kalıcı bir istikrar mekanizmasının” kurulabileceğini belirtmektedir. Ancak, bu mekanizma kapsamında gerekli mali yardımın sağlanması için katı ilkelere tabi tutulacağı açıklanmıştır (EP, 2023a). Ayrıca yine uzun vadede düşünülen krizlerin üstesinden gelebilmek adına 2015 yılında ekonomik, siyasi ve mali birliğe üç aşamada ulaşmayı amaçlayan (2025 yılına kadar) EBP'yi tamamlanması konulu bir reform raporu (Beş Başkan Raporu)

yayınlanmıştır. Fakat rapordaki planların hayata geçirilmesi adına AB Antlaşmalarında köklü bir değişikliğe gidilmesi gerekirken o zamandan bu yana geçen süre içerisinde değişikliklerin hiçbiri yapılamadığından rapordaki planlar hayata geçirilememiştir (EP, 2023).

Avrupa'da yaşanan kırılganlıkların çözümüne yönelik tartışmalar ve çabalar devam ederken, bu zorluklar AB'nin karşı karşıya olduğu mevcut sorunların boyutunu daha da belirginleştirmiştir. Ancak, tüm zorluklara rağmen günümüzde birliğin sağlam ve sürdürülebilir bir yapıda olduğu belirtilmelidir. AB üye ülkeleri arasındaki yüksek düzeydeki ekonomik bağımlılık, ortak bir finansal çatı altında hareket etme çabalarını desteklerken, Avrupa şüpheciliği tartışmalarının içerisinde varlığını devam ettirmektedir. Özetle, ulusüstü nitelikteki yapısıyla dünyanın en büyük siyasi ve ekonomik örgütlenmesi olan birlik, yaşadığı çok boyutlu krizler ve bunun sonucunda izlenen politikaların etkisiyle yorgun olarak nitelendirilmesi ve geleceğini ne yönde etkileyeceği tartışmaları güncelliğini korusa da, birliğin varlığını sürdürdüğü ve ekonomik yönetim güçlendirilmesi sürecini devam ettirdiği bilinmektedir.

3.4. Covid-19 Pandemisi ve AB'nin Müdahale Stratejileri

Avrupa'nın maruz kaldığı borç krizinin başlangıcının üzerinden on yıl geçmiş olmasına rağmen AB'nin bu tür büyük ölçekli krizlere etkili bir şekilde yanıt verme yeteneği sorgulanır hale gelmiştir. Bu duruma ise tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 Pandemisi de dahil olmuştur. Pandemi, ülkeleri daha önce tecrübe edilmemiş bir durumla karşı karşıya bırakırken AB açısından pandeminin ortaya çıkmasıyla direncini aşan ve mevcut zorluklara yeni bir karmaşıklık katmanı eklenmiştir. Ayrıca, pandemiden önce de varlığını sürdüren mevcut zorluklardan bazıları şunlardır: küreselleşen dünyada coğrafi stratejik gerilimlerin artması, göç sorununun tam olarak çözülememesi, Brexit süreci ve ekonomik gerginlik. Bu zorluklarla mücadele ederken AB, 2017'de olumlu bir ivme kazandığı temel ekonomik performanslarında tekrar düşüş yaşamış, buna göre 2017'de %2,6 olan AB büyüme oranı, 2018 ve 2019'da sırasıyla %2 ve %1,5 kademeli olarak azalan bir büyüme gösterirken pandeminin Avrupa'ya sıçradığı 2020 yılında ise AB ekonomisi %6,1 daralma ile keskin bir düşüş gerçekleşmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2020). Bu durum, pandeminin ekonomi üzerinde yarattığı

olumsuz etkilerin diğ er zorluklarla karşılaştırıldığında ne kadar farklı ve büyük boyutta olduğunun kanıtı niteliğindedir.

Covid-19 pandemisi, Avrupa'nın tarihindeki krizler zincirine yeni bir halka olarak eklenmiştir. Bu nitelendirmenin nedeni ise, salgının ilk olarak 2019 Aralık ayı sonlarında Çin'in Wuhan Eyaleti'nde ortaya çıkmasının ardından 2020 yılında Avrupa'ya yayılması ve yüksek vaka ile ölüm oranlarıyla acil müdahale gerektiren bir sağlık krizine dönüşmesidir. Öyle ki, Dünya Sağlık  rg t 'nün (DSÖ) 2023 yılı raporuna göre de, pandemiden en çok etkilenen bölge Amerika Bölgesi iken, bildirilen Covid-19'a bağlı ölümlerin %32 oranıyla ikinci sırada Avrupa Bölgesi'nin yer aldığı belirtilmiştir (World Health Organization [WHO], 2023). Ayrıca sağlık krizi olarak başlayan Covid-19'un ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel yönleriyle çok boyutlu bir hal alması ve özellikle arz ve talepte yaşanan eşanlı düşüşler ile sağlık krizinden iktisadi bir krize evrilmesi Avrupa'nın o zamana kadar karşılaştığı krizlerden çok daha kapsamlı bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir.

AB  ye ülkeler özelinde bakıldığında aynı coğrafyaya sahip olsalar da özellikle son genişlemelerle farklı i  dinamiklere ve ekonomik yapılarla sahip olan ülkeler olması nedeniyle Covid-19 salgını etkisi de bölgesel farklılıklar yaratmıştır. Örneğin İtalya ve İspanya salgının birinci dalgasının yaşandığı 2020 yılı ilk çeyreğinde en çok etkilenen iki ülke olup sağlık sistemleri aşırı yük altında iken diğer taraftan Almanya aldığı önlemlerle Covid-19 salgınından en az etkilenen birlik ülkesi olmuştur. Sırbistan gibi bazı aday ülkeler ise bu süreçte Covid-19 mücadelesi ile çok daha başarılı olduklarını kanıtlamışlardır (Đuki , ştaka ve Draşkovi , 2021, s. 92). Bu dönemde Birleşik Krallık, İsveç ve Hollanda gibi bazı hükümetler ise salgına müdahale etmekte yavaş davranarak başlangıçta s r  bağışıklığını sağlamayı amaçlayan farklı stratejiler benimsemişlerdir (Vir g ve T ri, 2021, s. 659-660). Ancak zamanla ülkeler salgının hızla yayılması ve sağlık yapılarına aşırı yüklenilmesi neticesinde kısıtlayıcı önlemlerin alınması gerektiğini kabul ettiler.

Salgının etkisi göz önüne alınarak toplumların sağlığını esas alan önlemler tüm ülkelerde farklı yoğunluklarda olsa da ülkeler kendi önlemlerini uygulama eğiliminde olmuşlardır. Bu süreçte AB,  ye ülkelerin aldığı önlemleri koordine etme, birlikte hareket etme konusunda yeterince etkili olamaması veya salgının pandemi olarak  ng r l memesi nedeniyle ülkeler en azından ulusal düzeyde tepki gösterdiği izlenimini vermiştir. Buna göre ülkelerin başlangıçta milliyetçi davranışlar

sergilemesi ve ie dönük politikaları benimsemesi, özellikle ‘‘geçici olarak AB vatandaşlarının serbest dolaşımının kısıtlanması’’ gibi uygulamalar birçok tartışmaya neden olmuştur. ABİHA’nın 222. Maddesi’nde yer alan ‘‘Bir ye devletin terör saldırısına uğraması veya doğal ya da insan kaynaklı bir felakete maruz kalması halinde, birlik ve ye devletler, dayanışma ruhu içinde birlikte hareket ederler’’ hükmü bulunmasına rağmen ulusal düzeylerde alınan önlemler ve birliğin geciken müdahalesi AB’nin dayanışma ruhuna aykırı olduğu şeklinde eleştirilmiştir (EU, 2012; Tezcan, 2020, s. 61-62). Ayrıca AB’nin işleyişine ve yetkisine bağlı olarak ortak bir sağlık politikası bulunmaması bunun yerine ye devletlerinin tam yetkili olması sağlık krizine müdahalede gecikme yaratan diğer bir olgudur (Uğurlu, 2022, s. 169-170). Ancak yapılan eleştiriler ışığında, bu durum uzun süre devam etmeyerek, AB’nin ulusüstü yapısı çerçevesinde halk sağlığının temel hedeflerine yönelik ve krizin iktisadi tahribatını en aza indirmeyi amaçlayan bir yaklaşımla, Avrupa Komisyonu gecikmeli de olsa harekete geçmiştir.

Birlik çıkarlarını koruyan ve salgının ilk etkilerini minimize etmeye amaçlayan Komisyon, ilk olarak 31 Ocak 2020 tarihinde AB’nin araştırma ve yenilik programı Horizon 2020’den 10 Milyon Euro değerinde kaynak tahsili gerçekleştirmiş, hemen ardından Covid-19’a karşı önlemeyi ve kontrol altına almayı artırmak amacıyla 232 milyon Euro değerinde yeni bir yardım paketini açıklamıştır. Bu süreçte Komisyon Başkanı Ursula Von der Leyen tarafından salgına karşı koordine etmek ve tıbbiden ekonomiye, hareketlilik ve ulaşıma kadar tüm alanlarda önlemler alınması için Covid-19 Müdahale Ekibi kurmuştur. 19 Mart 2020 tarihinde ise Covid-19’un ekonomik etkileriyle mücadelede ye devletlerin yapacağı destek ve yardımları düzenleyen ‘‘Geii ereve’’ kabul edilmiştir. Ayrıca salgının kaynaklık etmiş olduğu önlemlerin yarattığı ekonomik sorunların etkisini hafifletebilmek adına mali yardım sağlamak amaçlı ye ve birliğe katılım müzakerelerinde bulunan ülkelere 1 Nisan 2020 tarihinde yürürlüğe girecek olan Konsey Tüzüğünde değişiklik ile acil müdahale paketi sunulmuştur (EC, 2020b).

İlerleyen dönemlerde salgının etkileri derinleşmesi ile Komisyon, müdahalesini artırarak mikro ve makro düzeyde mali desteklerini açıklamaya devam etmiştir. Salgınla mücadelenin devam ettiği Mayıs ayına gelindiğinde DSÖ’nün pandemi karşısında hükümet ve ortaklarla birlikte başlatmış olduğu küresel eylem çağrısına Komisyon Başkanı ‘‘Koronavirüs Küresel Müdahalesi’’ başlatarak yanıt vermiştir.

Bu kapsamda başlatılan müdahalede; sağlık sistemlerini güçlendirebilmek, virüse karşı tedavi ve aşıya erişebilmek, dünyanın en kırılgan bölgelerinde ekonomik toparlanmayı desteklenmek amaçlanmıştır. Diğer taraftan Komisyon tarafından salgına yönelik alınan diğer önlemler şu şekildedir:

- Bankaların borç vermeye devam edebilmesi adına bankacılık paketleri,
- Avrupa çapında işletmeleri desteklemek ve geçim kaynaklarını korumak için devlet yardımı tedbirleri,
- Tıbbi ekipman dağıtımı,
- 27 Mayıs 2020 tarihinde uzun vadeli AB bütçesine entegre edilen, sadece toparlanmayı desteklemek değil daha dirençli ve daha adil bir AB inşa edebilmek adına Yeni Nesil AB (NextGeneration EU) yardım planı sunulması,
- 2020 bütçesinde değişiklik önerisi ile 11,5 milyar Euro'nun kullanıma sunulması,
- Covid-19'a karşı potansiyel aşıya erişebilmek adına görüşmelerin sağlanması,
- Horizon 2020 finansman desteklerinin artırılması,
- Devlet yardımları olan Geçici Çerçeve'nin genişletilmesi ve 31 Aralık 2021 tarihine kadar uzatılması,
- Komisyon, Covid-19 salgınından etkilenen işleri ve gelirleri korumayı amaçlayan, Yeni Nesil AB'nin bir parçası olan "SURE" adlı (The Temporary Support to Mitigate Unemployment Risks in an Emergency) yaklaşık 100 milyar Euro'luk mali desteği sağlamayı planlamıştır. Ek olarak, bu program, 31 Aralık 2022 tarihine kadar devam edecek şekilde tasarlanmıştır.

2020 yılının sonbaharının başlamasıyla birlikte, küresel salgında ikinci bir dalganın ortaya çıkması sonucunda Covid-19 vakalarında yeniden artışlar gözlemlendi. Bu durum, hazırlık ve müdahalelerin daha güçlü bir şekilde yapılmasını gerektirirken ek tedbirlerin alınmasını ise zorunlu kılmıştır. Alınan ek tedbirlerin sonucu olarak ekonomik hareketlilikteki düşüş, 2020 yılının ilk yarısına göre çok daha az gerçekleşmiştir. 2020 yılının üçüncü çeyreğinden 2021'in ilk çeyreğine kadar geçen dönemde AB'deki GSYH'de kümülatif %0,9'luk düşüş görülürken bu oran 2020 yılının ilk çeyreğinde ise %14,2 şeklinde idi (EC, 2021a).

Avrupa'da salgının ilk ve en zor yılının son ayına gelinmesiyle birlikte, BioNTech-Pfizer tarafından geliştirilen ilk güvenli ve etkili Covid-19 aşısının Avrupa İlaç Ajansı (EMA) tarafından onaylanması, Avrupa genelinde aşının dağıtımı için resmi yetkinin aynı gün verilmesi sağlanmıştır. Bu gelişme, Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen'in ifadesiyle, pandemide yeni bir dönem başlamıştır (BBC, 2020; EC, 2023).

Pasif kalınan kısa bir sürecin ardından ortak eylemde bulunma tavrıyla harekete geçen birlik, 2020 yılını yoğun mücadele ile tamamlarken bu kezde virüsün mutasyona uğraması ile ortaya çıkan Covid-19 varyantları nedeniyle yeni bir tedbir dönemine girmiştir. 2021 yılında BioNTech-Pfizer tarafından geliştirilen aşı ile birlikte toplam beş aşıya onay verilmesi ve düşük-orta gelirli ülkelerde aşılar adil ve eşit erişimin sağlanabilmesi adına Covax Küresel Girişim Programı'na katkıda bulunulmuştur (EC, 2023). Ayrıca bu süreçte:

- Üye ülkelerin istihdamını korumak amaçlı devreye sokulan SURE programı kapsamında üye ülkelere taksit ödemelerinin devam ettirilmesi,
- 27 üye ülkedeki Covid-19 salgınının etkilerini ele alabilmek, yeşil ve dijital geçişleri teşvik etmelerine, dayanıklı ve kapsayıcı toplumlar inşa etmelerine yardımcı olabilmek adına Yeni Nesil AB bünyesinde oluşturulan 750 milyar Euro'ya kadar olan fonun AB Konseyi tarafından, hayata geçirilmesi için İyileşme ve Dayanıklılık Aracı (Recovery and Resilience Facility) kuran yönetmelik kabul edilmiştir (EUCO, 2021).
- Yeni Nesil AB planı ile Avrupa Sermaye Piyasaları için 2026 yılı sonuna kadar 800 milyar Euro'ya kadar kaynak sağlanmasını öngörülmesi ve 2021 yılında ödemelerinin başlatılması,
- G-20 Liderleri ile Covid-19 krizinin sona ermesini ve gelecekteki salgınlar önlenmesi adına Küresel Sağlık Zirvesi'nin toplanması
- AB'nin DTÖ üyelerine çok taraflı ticaret eylem planı sunulması (aşılara yönelik)
- Temmuz 2021 tarihi itibarıyla AB yetişkin nüfusunun %70'inin tek doz Covid-19 aşısının tamamlanması,
- 2021 sonbaharında Omicron varyantına yönelik Komisyon'un üye hükümetlere çağrılarda bulunması,

- Ayrıca, 1 Temmuz 2021 tarihinde yürürlüğe giren AB Dijital COVID Sertifika Yönetmeliği ile üye devletlerin halk sağlığı gerekçesiyle seyahatlerin kısıtlandığı AB genelinde vatandaşlar için serbest dolaşım kolaylaştırılmak istenmiş ve bu uygulama 30 Haziran 2023 tarihinde sona ermiştir.

Çoğunlukla Avrupa Konseyi'nden bağımsız olarak Komisyon tarafından alınan bu önlemler, halk sağlığı yükümlülüklerinden kaynaklanan acil duruma karşılayabilmek için kaynakları harekete geçirmiş, sivil koruma mekanizmalarını etkinleştirmiş ve araştırma finansmanını sağlamıştır. Ayrıca, gerçekleştirdiği doğrudan eylemlere ek olarak, önce Covid-19'un sosyo-ekonomik etkisini azaltmak, ardından ekonomik toparlanmaya yardımcı olmak ve daha sonra aşılarda ortaklaşa temin etmek adına önerilerde ve eylem çağrısında bulunmuştur. Bu durum, Avrupa Konseyi'nin kendi inisiyatiflerini öne sürmek yerine Komisyon'un eylemlerini büyük ölçüde onaylayarak teşvik ettiğini ortaya koymaktadır (Kassim, 2022, s. 627-628).

Salgının neden olduğu negatif dışsallıkları azaltma amacıyla alınan bu önlemler, Covid-19 salgını sürecinde ve sonrasında ekonomik etkilerle başa çıkabilmek için kritik bir rol üstlenirken, halk sağlığı yükümlülüklerinden kaynaklanan kısıtlamalar ise ekonomik performansın düşüşüyle sonuçlanmıştır. Bu durum, 2008 yılından bu yana var olan durgunluğu ise derinleştirmiştir. Ancak, birlik açısından yaşanan ekonomik performanstaki düşüş oldukça karmaşıktır ve üye ülkeler arasında farklılıkları belirgin hale getirmiştir. Bu farklılıkları açıklamada etkili olan birçok faktör bulunmakla birlikte, üye ülkeler arasında ekonomik performanstaki bu farklılıklar birliğin geleceği açısından önemlidir. Çünkü ülkeler arasındaki bu ayrımlar, birlik içindeki eşitsizliklerin artmasına ve salgının iyileşme hızının farklılık göstermesine neden olarak Euro Bölgesi'nin ve Avrupa iç pazarının gelecekteki işleyişini bozabilir (Halmai, 2021).

Yukarıda belirtilen genel bakış ışığında, salgın sürecinde üye ülkeler arasındaki farklılıkların temel nedenleri ile salgının birlik içerisindeki etkisi, incelenmesi gereken bir olgudur. 2008 finans krizi ile başlayan uzun süreli borç krizi deneyim olarak nitelendirilse de Covid-19 krizi, boyutu ve kapsamı bakımından bu deneyimin oldukça ötesine geçmiştir ve benzersiz bir kriz halini almıştır (Smit, Nacer, Sikorski, Godard, ve Magdziarz, 2023). Bu bağlamda, makroekonomik verilerin analizi, ekonomik entegrasyon ile kurulan birliğin geleceği hakkında görüş elde edilebilmesi ve salgının birlik üzerindeki etkisini daha derinlemesine anlaşılmasına olanak tanır.

AB'nin Maastricht Antlaşması'na göre tanımlamış olduğu makroekonomik verilerde istikrar dört kriter ve beş göstergeden oluşmaktadır: düşük ve istikrarlı enflasyon, düşük uzun vadeli faiz oranları, GSYİH'ye oranla düşük ulusal borç, düşük açıklar ve para biriminde istikrar. Ancak kriterlerle belirlenen bu istikrar, salgın krizi, kısıtlamalarla beraber gelen talep şoku ve üretim süreçlerinin daralmasıyla ortaya çıkan arz şokları sonucunda iç dengeyi gösteren; büyüme, enflasyon, istihdam, işsizlik oranlarında ve dış dengeyi gösteren; dış ticaret verileri üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Özellikle ekonomik büyümenin temeli olan üretim hacmi bu süreçte, uygulanan karantina ve kısıtlayıcı önlemler neticesinde daralma yaşayarak büyüme rakamlarında belirgin bir düşüşe neden olmuştur. Bu bağlamda, çalışmamız Covid-19 öncesi ve sonrası temel makroekonomik göstergelerin detaylı bir şekilde incelenmesine odaklanacaktır.

3.5. Covid-19 Öncesi AB'nin Ekonomik Manzarası: Zorluklar ve Politikalar

Buraya kadar çizilen genel çerçevede, Covid-19 öncesinde AB'nin ekonomik manzarası çeşitli zorluklar ve gelişmelerle şekillenmiştir. 2010 yılındaki mali ve ekonomik krizin ardından, on yıl boyunca alışılmadık önlemler alınmış ve çok düşük faiz oranları kullanılarak para politikasının normalleşmesine çaba gösterilmiştir. Buna göre 2008-2011 dönemi, özellikle 2008 finans krizine tepki niteliğinde makro ihtiyati politikaların uygulandığı bir dönem olarak belirginleşirken, sonraki yıllarda finans alanındaki kurumsal yapıyı güçlendirmek amacıyla adımlar atılmıştır (Çamlıca, 2016, s. 4-5). Bu adımlardan en önemlisi, 2012 yılında bankalararası piyasaların düzgün işleyişinin yeniden sağlanması ve güvenli bir finans sektörü oluşturulması amacıyla Avrupa Bankacılık Birliği Projesi başlatılması olmuştur. Böylece Bankacılık Birliği'nin kurulması ile AB bankalarının daha güçlü ve daha iyi denetlenmesi sağlanırken, EPB'de bankacılık sektörüne yönelik sağlam bir politika çerçevesi oluşturulmuştur.

Bankacılık Birliği'nin oluşturduğu ivme üzerine inşa edilen ve 2015 yılında Sermaye Piyasaları Birliği'nin kuruluşuyla, finansal risklerin azaltılması ve sermaye için tek bir pazar oluşturma hedefi doğrultusunda ilerleme kaydedilmiştir. Ancak, AB sermaye piyasaları Covid-19 dönemi öncesinde hala parçalı kalmaya devam etmiştir (EC, 2020c). Özetle, Bankacılık Birliği Projesi, Covid-19 öncesi başarılı olarak

karşılık bulmuş olsa da Sermaye Piyasaları Birliği'nin hedeflediği rekabetçi, verimli ve güvenilir finansman ve yatırım kaynaklarına ulaşma amacının tam olarak gerçekleştirilemediği görülmüştür (EC, 2024).

Komisyon tarafından ekonomi ve mali politikalarla ilgili olarak ise mevcut ekonomik yönetim çerçevesini güçlendirmek adına 2015 yılında reformları konu alan Beş Başkan Raporu yayınlanmıştır. Ancak o tarihten bu yana rapordaki önerilere dair gelişme gösterilememesi nedeniyle alınan kararlar gerçekleştirilememiştir (Delivorias, 2020).

ABD ve İngiltere Merkez Bankalarını örnek alarak Mart 2015'te Avrupa'nın çatısı ECB tarafından başlatılan genişletici para politikası önlemi, Public Sector Purchase Programme (PSPP) olarak bilinen kamu sektörü satın alma programı olmuştur. Bu program ile kamu sektörü tahvilleri satın alarak likiditeyi artırmak ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek amaçlanırken bu adım Avrupa ekonomisinin canlanmasına ve finansal istikrarın sağlanmasına yönelik bir çaba olarak değerlendirilmiştir (Delivorias, 2020, s. 2).

2010 yılındaki mali ve ekonomik krizin ardından AB, çeşitli önlemler ve politika araçları geliştirerek toparlanma sürecini sürdürürken, 2018 yılına gelindiğinde ABD ile Çin arasındaki ticaret savaşları, küresel ticaret ortakları arasındaki artan gerilimler ve Brexit sürecindeki belirsizlikler gibi faktörler, küresel ekonomiyi yavaşlatmıştır. Bu durum, ekonomik belirsizliklerin artmasına, küresel yatırımlarda azalmaya, imalat sektöründe daralmaya ve ticarete kayıplara neden olmuştur. Ayrıca, Avrupa finansal piyasalarında da dalgalanmaya yol açmıştır. Ülkeler arasında senkronize bir şekilde ilerleyen ve geniş tabana yayılan bu yavaşlama, Euro Bölgesi'nde de kendini göstermiştir. 2018 yılında %1,8 olan reel büyüme oranı 2019 yılında %1,6'ya düşerek bölgedeki ekonomik aktivitenin ivme kaybettiğinin kanıtı niteliğindedir. (ECB, 2019). Ayrıca bazı üye devletlerde yaşanan siyasi gerilimler (İtalya, Almanya ve İspanya) ve petrol fiyatlarında yaşanan dalgalı fiyatlar aşağı yönlü olarak riskleri artıran diğer bir unsurlar olmuştur. ECB'nin 2010 borç krizinden sonra başvurmuş olduğu genişletici para politikası uygulamalarının yeterli olmadığı düşük enflasyon üzerinde ise hedeflenen seviyeye ulaşılamayarak diğer faktörlerin etkisi ile düşük seviyede kalmaya devam etmiştir. Ayrıca son olarak, küreselleşen dünyada dış kaynaklı olsa da Latin Amerika ve Ortadoğu'daki siyasi gerilimler, AB'nin ekonomik

görünüm üzerinde risk yaratan diğer unsurları arasındadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2020).

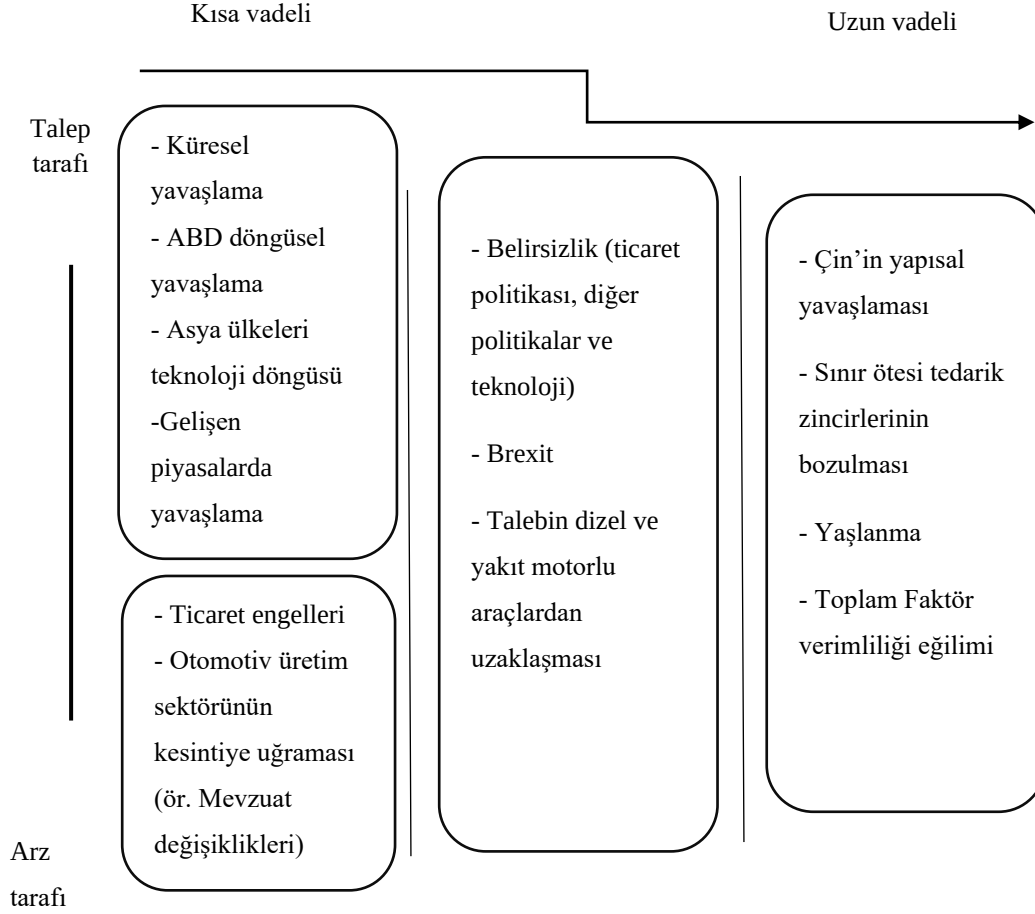
Avrupa ekonomisindeki ana sorunlar, düşük büyüme ve düşük enflasyon olarak ortaya çıkarken, bu durum bazı sektörler üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Özellikle ülke ekonomilerinin lokomotifi olan imalat sektöründe yaşanan düşüş, küresel imalat sektöründeki genel zayıflıkla birlikte küresel yatırım ve dış ticaret üzerinde negatif bir etkiye neden olmuştur. Diğer taraftan, iş göçü eğilimleri, artan işgücü hareketliliği, işgücü piyasası reformları ve teknolojik ilerlemeler gibi faktörlerin birleşimi, 2019 yılında Avrupa işgücü piyasasının güçlü ve dayanıklı kalmasına katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, Avrupa'daki işgücü piyasaları güçlü kalmayı sürdüren bir piyasa olurken, işsizlik oranının kriz öncesi seviyenin altına düşmesini sağlamıştır. Benzer şekilde, küresel ticari gerilimlerin yaşandığı bu dönemde hizmetler sektörü ise güçlü iç talep sayesinde dayanıklılığını korumayı başaramıştır (EC, 2019).

Çizelge 3.1. AB27, Euro Bölgesi ve seçilmiş ülkelerde reel GSYİH, enflasyon, işsizlik (%) (Eurostat, 2024b)

Ülkeler	REEL GSYİH (önceki döneme göre % değişim)			ENFLASYON (yıllık ortalama değişim oranları)			İŞSİZLİK (toplam nüfusun %)		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019	2017	2018	2019
AB27	2,8	2,1	1,8	1,6	1,8	1,4	5,3	4,7	4,4
Euro 20	2,6	1,8	1,6	1,5	1,8	1,2	5,9	5,3	4,9
Almanya	2,7	1	1,1	1,7	1,9	1,4	2,4	2,2	2,1
Fransa	2,3	1,9	1,8	1,2	2,1	1,3	5,9	5,7	5,3
İspanya	3	2,3	2	2	1,7	0,8	11,2	9,9	9,1
İsveç	2,6	2	2	1,9	2	1,7	4,9	4,7	5,1
Hollanda	2,9	2,4	2	1,3	1,6	2,7	4,2	3,6	3,3
Polonya	5,1	5,9	4,4	1,6	1,2	2,1	3	2,4	2
Çek Cum.	5,2	3,2	3	2,4	2	2,6	1,9	1,5	1,3
Yunanistan	1,1	1,7	1,9	1,1	0,8	0,5	13	11,7	10,7
Karadağ(aday)	4,7	5,1	4,1	2,7	2,6	0,5	9,4	9,1	9,3
Türkiye(aday)	7,5	3	0,8	11,1	16,3	15,2	6	6,1	7,6

Çizelge 3.1’de verilere göre, AB ve seçilmiş üye ülkelerin makroekonomik durumu incelendiğinde, 2010 mali krizinin kırılma noktalarının hala devam ettiği, dış ticarete keskin bir yavaşlama ve imalatla daralmalara bağlı olarak düşük büyüme ve düşük enflasyon oranları ortaya çıkmıştır. Yukarıda verilere bu durum özellikle AB ülkelerinde net bir şekilde görülmektedir. Türkiye özelinde, 2018 yılı itibariyle yaşanan kur artışlarının etkisiyle enflasyonun hızla yükseldiği gözlemlenmiştir. Buna göre yıllık ortalama 2017’de %11,1 olan enflasyon oranı, 2018’de %16,3’e yükselerek önemli bir artış kaydetmiştir. İşsizlik oranlarına gelince, Avrupa genelinde işgücü piyasalarındaki güçlü duruşa karşı, ekonomik zorluklarla en çok karşı karşıya kalan

PIIGS ülkeleri içerisinde Yunanistan ve İspanya'nın en yüksek seviyeleri gördüğü belirlenmiştir. Bu ülkeler, mali kriz sonrasında işsizlik artışlarıyla baş etmek zorunda kalmışlardır.

Şekil 3.2. Euro Bölgesi'nde ekonomik büyüme ve enflasyonu etkileyen faktörler (EC, 2019b)

Aday ülkeler açısından Covid-19 pandemisi öncesine bakıldığında, AB aday ülkeleri, çeşitli ekonomik ve yapısal zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bazı ülkeler istikrarlı bir ekonomik büyüme yaşarken diğerleri ise yüksek işsizlik, bütçe açıkları ve yapısal reform ihtiyaçları gibi sorunlarla karşılaşmaktadır. Türkiye özelinde bakıldığında, AB Genişleme Politikasına İlişkin 2020 Tebliği'nde belirtilenlere göre 2018 yazında yaşanan keskin kur değer kaybı ve sonucunda ortaya çıkan durgunluk ve kırılgan ekonomik dengeler, genişletici politikalar ve net ihracatın güçlü katkısıyla beklenenden daha hızlı bir şekilde toparlanmıştır. Ancak, zayıf işgücü piyasası ve kurumsal bilançoların onarılması gerekliliği dikkate alındığında, toparlanmanın kırılgan olduğu vurgulanmaktadır (EC, 2020d).

Covid-19 öncesi durumu özetlemek gerekirse, AB'nin ekonomik temelleri, dış kaynaklı dalgalanmaları karşılamak için yeterli olmasına rağmen daha yüksek büyüme oranlarını elde etmede yetersiz kalmıştır. 2008 küresel finans krizinden Covid-19 pandemisine kadar geçen süreçte ortaya konulan birçok para ve maliye politikalarına karşın ekonomide beklenen canlılık yakalanamamıştır. Böylece pandemi öncesi tüm sorunlar, ekonomik büyümeyi sınırlayan, kısa vadeli toparlanma beklentilerini azaltan unsurlar olmuştur.

3.6. Covid-19'un Ekonomik Etkileri ve Politika Tepkileri

İlk Covid-19 salgını, 2019 Aralık ayı sonlarında Çin'in Wuhan Eyaletinde solunum yolu rahatsızlıklarının görülmesiyle yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir. Salgın, bu bölgedeki deniz ürünleri ve hayvan pazarlarında bulunan kişilerde tespit edilmiştir. SAR-CoV2 virüsüne bağlı olarak ortaya çıkan yeni tip koronavirüsün, ateş, öksürük, nefes darlığı gibi belirtileri görülmektedir. Bulaşma hızının yüksek olması nedeniyle ise Çin Halk Cumhuriyeti'nin diğer eyaletlerinde görülmesinin ardından, üç ay gibi kısa bir süre içerisinde dünya ülkelerini de etkisi altına almıştır. Böylece küresel boyuta ulaşan Covid-19 vakalarının üzerine DSÖ, 11 Mart 2020 tarihinde ölümcül koronavirüs hastalığını pandemi olarak ilan etmiştir.

Covid-19'un Çin dışında Asya, Avrupa ve Amerika kıtalarına ve birçok ülkeye yayılmasıyla birlikte dünya üzerindeki yaşamını sürdüren bireylerin hayatlarını ciddi bir şekilde değiştirmiştir. Bu süreçte virüsün kontrolsüz bir şekilde yayılması durumunda, can kayıplarının artması ve ülkelerin sağlık sistemlerinin çökmesi endişesi nedeniyle Mart 2020 tarihinden itibaren birçok ülkede, sosyal mesafe ve kapanma uygulamalarına geçilmiştir. Aynı zamanda salgın tamamen durdurulamasa bile bazı sınırların kapatılması, uluslararası ticaret, yurt içi ve yurt dışı seyahat kısıtlamaları ile ulaşım imkanları sınırlandırılarak salgın kontrol altında tutulmak istenmiştir. Başta hizmet sektörü olmak üzere birçok sektörde üretim faaliyetleri askıya alınmış, çalışmasına izin verilen sektörlerle ise sınırlamalar getirilmiştir. Böylece artan belirsizlikle beraber emek arzında azalmalar, bazı sektörlerde çöküşler, gelir kayıpları ve şirketlerde likidite ve ödeme gücü sorunları yaşanmıştır. Getirilen kısıtlayıcı tedbirlerle beraber sağlık krizi olarak başlayan Covid-19, böylece ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçları olan bir kriz haline dönüşmüştür.

Salgınla mücadele kapsamında alınan önlemler, toplumlar üzerinde ekonomik ve sosyal kayıplara yol açmıştır. Özellikle 2020 yılının ilk çeyreğinde üretim faaliyetlerinin askıya alınmasıyla tedarik zincirleri olumsuz etkilenmiş, arz cephesinde daralmalar yaşanmıştır. Sektörlerin üretim ağlarında görülen olumsuz tablo, üretim endekslerine düşüş işsizlik oranlarına ise artış şeklinde yansımıştır. Nitekim, salgının ekonomileri en şiddetli şekilde etkilediği 2020 yılı Nisan ayında, dünyanın en büyük ekonomisi olarak görülen ABD’de işsizlik oranları 1948 yılından bu yana tarihinin en yüksek seviyelerine ulaşarak %14,7 olarak gerçekleşmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı [SBB], 2020). Avrupa’da da benzer şekilde güçlü işgücü piyasaları ile düşüş seyrinde olan işsizlik oranları pandemi ile birlikte keskin bir şekilde yükseliş sağlamıştır. Diğer taraftan ise arzda yaşanan daralmalar neticesinde gelir harcama dengelerinin bozulması ve salgının getirdiği belirsizlik ortamında atıl kalan toplumlarda, tüketim ve yatırım harcamaları azalarak ve ertelenerek krizin talep kaynaklı boyutları da ortaya çıkmıştır. Daha açık bir ifade ile kısıtlamalarla oluşan reel sektördeki arz şoku, dinamik yapıya sahip talebi de negatif yönlü olarak etkilemiştir. Böylece salgınla ortaya çıkan kriz, ekonomi üzerinde iki şokun aynı anda yaşanmasına (ikiz şok) neden olarak bu yönüyle daha önce tecrübe edilen ve ekonomik nedenlerle ortaya çıkmış krizlerden farklılık göstermektedir.

Yaşanan krizde her ne kadar toplumların ve bireylerin sağlığı için önlemler alınsada krizin özellikle ekonomi alanında çok yönlü sonuçları olması nedeniyle farklı müdahaleleri gerektirdiği görülmektedir. Bu müdahaleler başta negatif arz ve talep şokundan etkilenen piyasalar için toparlanma yaratabilmek, hanhalklarının ve firmaların nakit akışlarını desteklemek, borçlanma maliyetlerini en aza indirebilmek ve küresel ekonominin tamamını etkileyen durgunluktan çıkmalarına yardımcı olma amacı gütmektedir. Bahsedilen amaçları gerçekleştirebilmek için politika yapıcılar çeşitli makroekonomik uygulamaları devreye sokmuşlardır. Para politikası olarak verilen ilk tepki ise dünya üzerindeki birçok merkez bankasının politika faizlerini aşağı yönlü çekmesi ve ülkelerin para politikaları açısından genişletici yönde adımları olmuştur. Avrupa’da 2013 yılından beri devam eden ekonomik genişleme, 2015 yılından itibaren de sürdürülen büyük genişletici para politikası programı pandemi döneminde de süregelmiştir. ECB bu süreçte, %0 seviyesinde olan bankacılık sistemine likidite sağlayan finansman işlemlerine ilişkin ana politika faiz

oranlarını Temmuz 2022'ye kadar değiştirmeyerek sabit tutmuştur ve alternatif parasal araçlar kullanılmıştır (ECB, 2024a). Ayrıca ECB, bilançosunu Euro Bölgesi GSYİH'sinin yaklaşık %16'sı kadar genişletmiş hem özel sektörü hem de kamu sektörünü teşvik eden varlık satın alma programlarını başlatarak 1.850 milyar Avro bütçesiyle Pandemi Acil Satın Alma Programı (PEPP) oluşturmuştur. Bu program kapsamında, tahvil piyasalarında geniş kapsamlı varlık alımları gerçekleştirilmiştir (ECB, 2024b). Ayrıca uzun vadeli yeniden finansman operasyonları yürütülerek kredi geri ödeme koşulları hafifletilmeye çalışılmıştır (Ginter, 2021, s. 625).

Ortak para politikası, tüm Euro Bölgesi ülkelerini aynı anda etkileyen Covid-19 salgınıyla mücadelede önemli bir araçtır. Ancak krizin etkisindeki farklılıklar nedeniyle, etkinliği üye ülkeler arasında farklılık göstermesi nedeniyle tek başına yeterli olmadığı görülmüştür (Barbier-Gauchard vd., 2021, s. 324). Ayrıca hali hazırda devam eden merkez bankalarının düşük faiz politikaları para politikasının Covid-19 döneminde etkinliğini sınırlamıştır. Bu bakımdan sürecin olumsuz etkilerinin sınırlandırılması amacıyla uygulanan para politikalarına eşgüdümlü olarak mali destekleri içeren politikalar uygulanmıştır. AB'nin Covid-19 salgınına yanıt olarak uyguladığı mali destek programları, ekonomik toparlanmayı hızlandırmak ve iş kayıplarını en aza indirmek için önemli bir rol oynamıştır. Yeni Nesil AB mali yardım planı, Avrupa'nın ekonomik direncini artırmayı ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik etmeyi hedeflerken, SURE programı işsizlik risklerini azaltmaya odaklanarak işgücü piyasasını desteklemiştir. 14 Aralık 2022 tarihi itibarıyla SURE'in toplam mali desteği 19 üye ülkeye 98,4 milyar Avro tutarında gerçekleşmiştir. Üye ülkeler özelinde alınan yaygın mali tedbirler ve teşvikler ise Çizelge 3.2.'de özetlenmiştir.

Çizelge 3.2. Avrupa üye ülkeler tarafından alınan ulusal düzeyde mali önlemler (Koç ve Yardımcıoğlu, 2020, s. 134-139; Janković, Popović ve Lukić, 2021, s. 337)

Avrupa üye ülkeler tarafından alınan ulusal düzeyde mali önlemler
• Sağlık sektörüne ve sivil koruma sistemlerine kaynak sağlanması ve güçlendirilmesi
• Kesinti ve likidite sıkıntısı çeken firmalar, özellikle de KOBİ'ler ve ciddi şekilde etkilenen sektör ve bölgelerdeki firmalar için likidite desteği (doğrudan ve dolaylı olarak)
• Vergi tedbirleri (muafiyet, ertelenmesi, ödeme tarihlerinin uzatılması vb.)
• Şirketlerin borçlanmasına yardımcı olacak kamu garantileri, ihracat garantileri, ek kamu finansmanı, merkezi hükümet kredileri (İspanya)
• Gecikme cezalarından feragat (ör: Çekya, Fransa)
• Kısa vadeli çalışma destekleri, işsizlik yardımları, gelirlerdeki düşüşlerin kamu tarafından tanzim edilmesi, Euro fonları
• En çok etkilenen turizm, kültür, eğlence vb. sektörlerle finansman desteği, banka kredilerinin sağlanması, telafi ödemelerinin yapılması (ör: İsveç, İtalya, Yunanistan gibi)

Mikrosimülasyon, ekonomik politikanın veya değişikliğin bireyler veya hanehalkları üzerindeki etkilerini analiz etmek için kullanılan bir analiz yöntemidir. Mali desteklerin etkinliğini değerlendirmede önemli bir rol oynayan bu analiz yöntemi, IMF tarafından Ekim 2022'de açıklanan bir rapora göre AB çerçevesinde uygulandığında, salgına yanıt olarak alınan mali tedbirlerin gelir istikrarını artırdığını göstermektedir. Vergi ve sosyal yardım sistemleri, pandemi ile ilgili önlemleri de içeren, piyasa gelir kaybının yaklaşık %75'ini telafi ettiği görülmektedir. Bu oran, ekonomik ve mali krizin yaşandığı 2011-2019 yılları arasında %40 seviyesinde kalmıştır (IMF, 2022, s. 4).

Bütçelerin hem gider hem gelir tarafını etkileyen mali tedbirler, toparlanmaya giden bir köprü olarak yeni mali eylemler daha ciddi ekonomik daralmaları ve daha büyük iş kayıplarını bir taraftan önlerken diğer taraftan tüm ülke gelir gruplarında kamu açık ve borçlarını benzeri görülmemiş seviyelere yükseltmiştir. Pandemi tüm ülke gruplarında kamu maliyesini zorlamıştır. Açıkların boyutu neoliberal politikaların temel unsuru olan “denk bütçe anlayışı” uygulamasından vazgeçilip, bu süreçte kamu mali disiplini üzerinde oluşan baskıya razı gelindiğini göstermiştir. Bu açıklar 2020 yılı GSYH payı içerisinde gelişmiş ülkeler için yüzde 11,7, yükselen piyasa ekonomileri için yüzde 9,8'e ve düşük gelirli gelişmekte olan ülkeler için ise yüzde 5,5'e ulaşmıştır (IMF, 2021a).

Avrupa içerisinde daha yüksek GSYİH'e sahip üye devletler ekonomilerine en yüksek düzeyde destek sağlamışlardır. Yüksek kamu borçlarına sahip AB ve Euro Bölgesi'nin 2020 yılında toplam borcunun GSYH'ye oranı 13 puanın üzerinde artarak sırasıyla %92 ve %100 civarına ulaşırken üye devletlerin yarısından fazlası, GSYİH'nın %60'ından daha yüksek borç oranları kaydetmiştir (EC, 2021). Aday ülkeler özelinde bakıldığında zaten yüksek borç stoklarına sahip olan ülkelere borç/GSYH oranlarının artmasına yol açmıştır.

Aşağıda Çizelge 3.3'de görüldüğü üzere ülkelerin uygulanan destek programları ile artan kamu borcu keskin artış göstermiştir. 17 ülkenin bütçe fazlası verdiği 2019 yılının ardından alınan genişletici mali tedbirler ile 2020 yılında artan kamu borcu en fazla, PIIGS ülkeleri ve Malta ile Romanya başta olmak üzere bütün ülkelerde kamu açıklarında artış yaşanmıştır. AB genelinde ise kamu açığının GSYH'ye oranı 2019 yılında %0,5'den 2020 yılında %6,7'ye keskin bir şekilde yükselmiştir. 2021 yılına gelindiğinde bu durum, vergi gelirlerindeki toparlanma ve pandemiye bağlı mali

önlemlerin geri çekilmesinin bir yansıması olarak 2020 yılı rekor seviyelerinden sonra yavaşlamaya başlasa da pandemi öncesi seviyelerden çok daha yüksek kalmaya devam etmiştir.

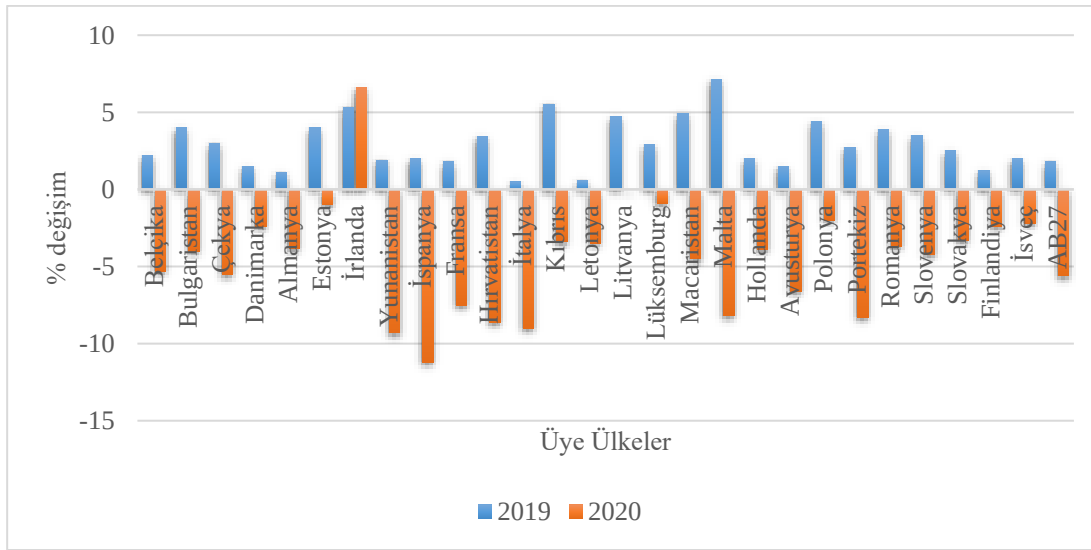
Çizelge 3.3. AB ve üye ülkeler kamu açığı/GSYH yüzdesi (Eurostat, 2024c)

Ülkeler	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Belçika	-3,1	-3,1	-2,4	-2,4	-0,7	-0,9	-2	-8,9	-5,4
Bulgaristan	-0,7	-5,4	-1,9	0,3	1,6	1,7	2,1	-3,8	-4
Çekya	-1,3	-2,1	-0,6	0,7	1,5	0,9	0,3	-5,8	-5,1
Danimarka	-1,2	1,1	-1,2	0,1	1,8	0,8	4,1	0,4	4,1
Almanya	0	0,6	1	1,2	1,3	1,9	1,5	-4,3	-3,6
Estonya	0,2	0,7	0,1	-0,4	-0,5	-0,6	0,1	-5,4	-2,5
İrlanda	-6,4	-3,6	-2	-0,8	-0,3	0,1	0,5	-5	-1,5
Yunanistan	-13,5	-3,7	-5,9	0,2	0,8	0,9	0,9	-9,7	-7
İspanya	-7,5	-6,1	-5,3	-4,3	-3,1	-2,6	-3,1	-10,1	-6,7
Fransa	-4,1	-3,9	-3,6	-3,6	-3	-2,3	-3,1	-9	-6,5
Hırvatistan	-5,5	-5,2	-3,5	-1	0,6	-0,1	0,2	-7,3	-2,5
İtalya	-2,9	-3	-2,6	-2,4	-2,4	-2,2	-1,5	-9,6	-8,8
Kıbrıs	-5,6	-8,8	-0,9	0,3	1,9	-3,6	0,9	-5,7	-1,9
Letonya	-1,2	-1,6	-1,5	0	-0,3	-0,7	-0,5	-4,5	-7,2
Litvanya	-2,6	-0,6	-0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	-6,5	-1,1
Lüksemburg	0,8	1,3	1,3	1,9	1,4	3	2,2	-3,4	0,6
Macaristan	-2,6	-2,8	-2	-1,8	-2,5	-2,1	-2	-7,6	-7,2
Malta	-2,2	-1,5	-0,9	1,1	3,3	2	0,5	-9,6	-7,5
Hollanda	-3	-2,3	-1,9	0,1	1,4	1,5	1,8	-3,7	-2,2
Avusturya	-2	2,7	-1	-1,5	-0,8	0,2	0,6	-8	-5,8
Polonya	-4,3	-3,7	-2,6	-2,4	-1,5	-0,2	-0,7	-6,9	-1,8
Portekiz	-5,1	-7,4	-4,4	-1,9	-3	-0,3	0,1	-5,8	-2,9
Romanya	-2,3	-1,2	-0,5	-2,5	-2,5	-2,8	-4,3	-9,3	-7,2
Slovenya	-14,6	-5,5	-2,8	-1,9	-0,1	0,7	0,7	-7,6	-4,6
Slovakya	-2,9	-3,1	-2,7	-2,6	-1	-1	-1,2	-5,4	-5,2
Finlandiya	-2,5	-3	-2,4	-1,7	-0,7	-0,9	-0,9	-5,6	-2,8
İsveç	-1,5	-1,6	0	1	1,4	0,8	0,5	-2,8	0
AB27	-3	-2,4	-1,9	-1,4	-0,8	-0,4	-0,5	-6,7	-4,7

Uygulanan mali politikalarda, Keynesyen ekonomik anlayışın ekonomik durgunluk ve kriz zamanlarında ekonomiyi canlandırmak ve istihdamı desteklemek amacıyla önerdiği genişletici harcama politikaları baz alınmıştır. Hem küreselde hem de AB özelinde, bu yaklaşım doğrultusunda mali teşvikler, harcama odaklı yardımlar, istihdam ve vergi tedbirleri gibi önlemlere ağırlık verilirken maliye politikasının para politikasından daha fazla vurgulandığı ve para politikasının sadece maliye politikalarının destekçisi konumunda kaldığı görülmektedir (Halıcı, 2022, s. 29).

Birlik ve ülkeler tarafından alınan çok yönlü tepkiler salgının Avrupa üzerindeki etkisinin büyüklüğüne müdahale ederken diğer taraftan alınan özellikle tecrit

önlemleri daha önceki krizlerde benzeri görülmemiş daralmalara neden olmuştur. Ancak daralmaların derinliği ülkeler arasında eşitsiz bir dağılım göstermiştir. Örneğin pandemi sürecinde hemen hemen tüm üye devletlerin GSYH oranları küçülürken İskandinav ülkeleri, Baltık ülkeleri ve Polonya'da daralma daha az düzeyde gerçekleşmiştir. Bu farklılıklar ulusal sınırlama önlemleri, ülkelerin gücü, politika desteğindeki farklılıklarla ve ayrıca yapısal özelliklerle (örneğin turizmin rolü) farklılıklarıyla alakalıdır. Üye ülkeler arasındaki GSYH oranlarındaki farklılıkları gösteren Şekil 3.3. aşağıda yer almaktadır.

Şekil 3.3. Reel GSYİH büyüme oranı (önceki döneme göre % değişim) (Eurostat, 2024d)

Buna göre 2020 yılında tek pozitif büyüme kaydeden ülke İrlanda olmuştur. İrlanda'nın ekonomik büyümesinin temel dayanağı ise bilgi bilişim ekonomisine sahip olan çok uluslu şirketlerin performansı gösterilmiştir (EC, 2021). Ancak, pandemi krizinin etkisiyle ekonomik büyüme açısından en sert düşüş gösteren ülkeler incelendiğinde Güney Avrupa özellikle 2020 yılının ilk çeyreğinde en sert vurduğu İtalya ve PIIGS ülkeleri ile sıkı kısıtlayıcı tedbirler uygulayan Fransa, Hırvatistan ve Malta dikkat çekmektedir. Hırvatistan ve Malta'daki ekonomik düşüş, büyük ölçüde turizm sektöründeki gerilemeye bağlanmaktadır. Bu ülkelerde turizm gelirlerinde yaşanan düşüş, pandemi krizinin ekonomik etkilerini derinleştiren önemli bir faktör olarak görülmektedir (EC, 2021).

Salgının ilk yılı dönemler itibariyle farklı politika tepkileri gerektiren süreci temsil ederken genel itibariyle sıkı karantina önlemlerinin alındığı, Mart-Mayıs ayları arasında kapanmaların yaşandığı, bir taraftan birliğin salgın krizine karşı gecikmeli

tepkisi diğer taraftan üye ülkelerin entegrasyon sürecini sektöre uğratan çoğu üye ülke tarafından Schengen Antlaşması'nın askıya alınması ile geçici ihracat ve miktar kısıtlamaları getirilen bir bahar dönemi yaşanmıştır. Ardından yaz aylarına gelinmesiyle kısıtlamaların kademeli olarak kaldırılması ekonomilerin yeniden açılması, 2020'nin üçüncü çeyreğinde faaliyetlerin hızlı bir şekilde toparlanmasını ve Covid-19 vakalarının yeniden canlanmasını tetiklemiştir. Politika yapıcılar bu duruma karantinalar da dahil olmak üzere yeni kontrol önlemleriyle karşılık verirken bir yandan krizin kısa vadeli üretim üzerindeki etkisi için önlemler uygulanırken orta vade de neler yapılabilir tartışmaları devam ettirilmiştir.

3.6.1. Sektörel Etkileri

Covid-19'un kısa dönem etkileri ele alındığında, salgının birçok sektörü farklı şekillerde etkilediği görülmektedir. Temel gıda ihtiyaçlarının karşılandığı kritik sektör olan tarım ve hayvancılık sektörü, nispeten daha az değişiklik göstermiştir. Ancak, geçici süreyle de olsa kısıtlamalardan kaynaklanan ticareti azaltan ihracat kısıtlamalarından etkilenmiştir (Gökırmak ve Sekmen, 2023).

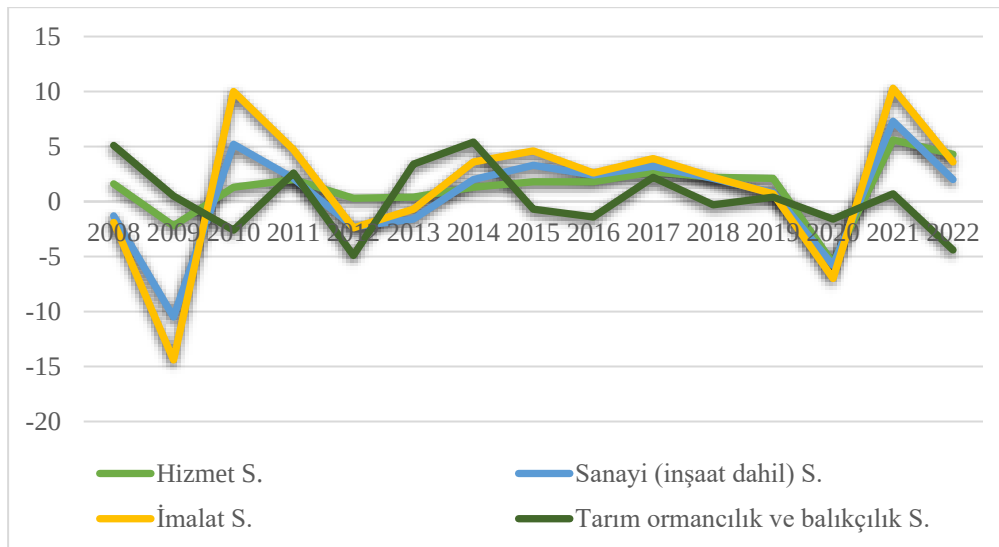
AB ekonomisinde GSYİH'in %6'sını oluşturan inşaat sektörü, yaklaşık 13,5 milyon kişiyi istihdam ederken pandemi döneminde diğer sektörler gibi salgının neden olduğu ekonomik krizden etkilenmiştir. Bu nedenle, Yeni Nesil AB aracı kapsamında bütçede inşaat için önemli miktarda fon ayrılması, bu sektörde bir miktar hareketlilik yaratmıştır. Öte yandan, sanayi sektörü, tedarik zincirindeki kesintiler nedeniyle düşüş gösteren diğer bir sektör olmuştur.

İmalat sektörü, kısa vadeli arz sıkıntıları nedeniyle zorluklar yaşarken, sağlık ve hijyen ürünleri gibi ürünlerin üretiminde salgına bağlı bir artış yaşanmıştır. Öte yandan, imalat sektörünün alt endüstrisi olan ve karmaşık değer zincirlerine sahip otomotiv sektörü, AB'nin toplam katma değerinin %5'ini oluşturmaya ve tek başına 2,6 milyon kişiyi istihdam eden bir sektör olmasıyla tüm AB imalat işlerinin %8,5'ini temsil etmektedir. Böyle bir büyüklüğe sahip otomotiv endüstrisi, ilk dalga sırasında Covid-19'dan en çok etkilenen endüstriler arasında yer almaktadır. Avrupa otomotiv endüstrilerinin tedarik zincirleri, Çin fabrikalarının ilk kez kapatılmasıyla kesintiye uğramış, daha şiddetli olanı, Mart ve Mayıs ayları arasında Avrupa'daki fabrikaların kapatılması ile yaşanmıştır. AB üye devletleri genelinde otomotiv fabrikaları ortalama 30 gün süreyle kapalı kalmıştır (Vet et al., 2021). Ardından Avrupa'da kış

ayının gelmesiyle ikinci dalgası başlayan Covid-19 salgınında, yeni tecrit uygulamalarına rağmen vergi teşvikleri ve hükümetlerin satın alma sübvansiyonları da dahil olmak üzere otomobil satın alma teşvikleri artırılmıştır. Bu nedenle, otomotiv endüstrisinin gidişatı, birinci dalga dönemi ile karşılaştırıldığında daha iyimser bir seyir gerçekleştirmiştir.

AB’de hizmet sektörü, GSYİH’nın ve istihdamın yaklaşık %70’ini oluşturarak ekonominin en dinamik faaliyetlerinden birini temsil ederken, Covid-19 salgını döneminde özellikle konaklama, seyahat ve turizm gibi iletişimin yoğun olduğu alt sektörler, en büyük zararı görenler arasında yer almıştır. Öyle ki 2008 finans krizi ve 2010 Borç Krizi’nden farklı olarak en keskin düşüş hizmetler sektöründe gerçekleşmiştir. Bazı sektörler ise diğerlerine kıyasla daha belirgin bir ivme yakalamış, sağlık, bilgi bilişim teknolojileri ve e-ticaret gibi alanlar bu dönemde dikkate değer bir olumlu yönde gelişme göstermiştir. Bu sektörlerin performansı ile beraber genel olarak tüm sektörlerin yer aldığı K şeklinde bir toparlanmayı işaret etmektedir.

Şekil 3.4.’de 2008-2022 yılları arasında temel sektörlerin büyüme oranlarına yer verilmiştir. Buna göre şekilde sektörlerin iki kırıma dönemi yaşadığı görülmekle birlikte her iki kriz döneminde de imalat sektöründeki büyük daralmalar göze çarpmaktadır.

Şekil 3.4. AB sektörel katma değer yıllık % büyüme (The World Bank , 2024)

Salgının ikinci yılına girildiğinde, aşılamanın başladığı ancak ilerleme hızının ülkeler arasında önemli farklılıklar gösterdiği gözlemlenmiştir. 2021 yılının başlarında

ortaya çıkan Delta varyantı ile salgının gidişatının belirsizliğine rağmen, mikro ve makro seviyelerde alınan önlemler ile ekonomik toparlanma sağlanmaya çalışılmıştır. Sağlanan politika destekleri ile bastırılmış talep sonucu krizin ikinci yılında bir ekonomik canlanma yaşansa da bu kez de uzun süreli kısıtlamalar ve yükselen enerji fiyatları sonucu zayıflayan arz ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu durum sektörlerdeki üretimi ve yatırımın toparlanmasını sınırlarken diğer taraftan artan maliyetlerle beraber pandemi başlangıcındaki düşük seviyesine hatta bazı ülkelerde negatif seyreden enflasyon oranlarında kademeli artışlara sebep olmuştur. Uzun vadede yükselecek olan enflasyonun tek tetikleyicisi arz tarafı olmasa da Avrupa’da uzun soluklu bir sorunu olacağı öngörülmektedir.

3.7. AB ve Aday Ülkelerde Covid-19 Öncesi ve Sonrası Temel Makroekonomik Göstergeler

Pandemi sürecinde hükümetler ve uluslararası kuruluşlar tarafından uygulanan tedbirlerin ve politikaların ekonomik anlamdaki boyutu ve kapsamı, sürecin belirsizliği nedeniyle genişletilerek devam ettirilmiştir. Bu durum ise başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere birçok ülkede iç ve dış dengeye ilişkin göstergeleri yansıtan makroekonomik verilerde sapmalara yol açmıştır. Bu sapmalar, kısıtlamalarla birlikte gelen talep şoku ve üretim süreçlerinin daralmasıyla ortaya çıkan arz şokları sonucunda iç dengeyi gösteren büyüme, enflasyon, istihdam, işsizlik oranları ve dış dengeyi gösteren dış ticaret verileri üzerinde kendini göstermiştir. Salgının başlangıcından bu yana, turizm sektörü, ulaşım, seyahat acenteleri, rehberlik hizmetleri, konaklama, gıda tedariki ve diğer sektörlerde işsizlik oranlarında artış, yoksulluk, hane halkının gelir kaybı nedeniyle maruziyet ve iş kayıpları gibi sorunlar yaşanmıştır. Bu durum, aşılamanın başlaması ve kısıtlamalarda dönem dönem uygulanan kademeli azalışlarla bir miktar iyimserlik oluştursa da makroekonomik performans üzerinde bırakılan bazı etkilerin uzun süreli olduğu gözlemlenmektedir.

Birlik açısından düşünüldüğünde, ülkelerin çokluğu nedeniyle pandeminin ekonomik etkisinin oldukça karmaşık olduğu ve geniş çapta değişkenlik gösterdiği söylenebilir. Ayrıca, tüketici davranışlarından işsizlik oranlarına kadar geniş bir yelpazede olumsuz etkilerin görüldüğü de belirtilmektedir. Salgın kaynaklı ekonomik krizin yarattığı etkinin süresi, salgının süresine bağlı olduğu kadar diğer faktörlere de

bağlıdır. Bunlardan biri ise hükümetler açısından önceden var olan Covid-19 öncesi ekonomik koşullardır. Şu ana kadar ana hatları çizilen Covid-19 öncesi seviyenin, makroekonomik veriler açısından karşılaştırılması salgının ekonomik etkisinin daha net anlaşılmasına olanak tanıyabilir.

Bu çalışmalar, salgının ekonomik açıdan nasıl bir dönüşüme neden olduğunu anlamak ve gelecekte benzer durumlara karşı daha hazırlıklı olmak adına önemli bir referans niteliği taşımaktadır. Çalışmanın temelini, Covid-19 salgınının ekonomik etkileri üzerine uluslararası kuruluşların raporları ve ekonomi alanındaki güvenilir kaynaklar oluşturacaktır. Özellikle Avrupa Komisyonu'nun ekonomik raporları, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası tarafından yayınlanan raporlar, Avrupa Merkez Bankası'nın verileri ve Eurostat gibi kuruluşların istatistikleri bu çalışmanın ana kaynakları arasında yer alacaktır.

Bu bölüm aynı zamanda Covid-19 salgınının ekonomik etkileri bağlamında AB ülkeleri ve aday ülkeler arasındaki makroekonomik farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koymak amacıyla önemli bir katkı sağlayacaktır.

3.7.1. Gayri Safi Yurt içi Hasıla Değişimleri

Makroekonomik değişkenlerin davranışlarını anlamak için ekonominin bütün olarak büyüklüğünün bir ölçüsüne ihtiyaç vardır. Bu amaçla en sık kullanılan ölçü, gayri safi yurt içi hasıladır. GSYİH, ekonomide belirli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin piyasa değerini ifade eder. Bu ölçüt, ekonominin genel büyüklüğünü ve performansını değerlendirmek için önemli bir araçtır. Ekonomik genel büyüklüğünün artmasının ise iki temel dayanağı vardır. Birincisi üretimde kullanılan üretim faktörlerinin (emek,sermaye) artması, ikincisi ise üretim faktörlerinin etkinliğinin (verimliliğinin) artmasıdır (Yıldırım, Karaman ve Taşdemir, 2014).

GSYİH, ekonominin döngüsündeki konumunu belirleyen ve ekonomi politikası oluşturmada önemli bir rol oynayan temel bir makroekonomik göstergedir. Özellikle, etkili politika oluşturmak ve uygulamak için GSYİH'nın geçmişini incelemekle kalmayıp aynı zamanda mevcut ve gelecekteki yolunu da tahmin etmek gereklidir. Böylelikle, ekonomik koşullardaki değişikliklere hızlı bir şekilde yanıt verilebilir (Urasawa, 2014, s. 2).

Salgın öncesi Avrupa'da ve küreselde yaşanan konjonktüre bağlı olarak üretkenlikte yaşanan bir düşüş eğilimi mevcut iken Covid-19 krizi ile ekonomiler üzerinde uzun

sürelî bir gölge oluşmuştur. Birçok ülkede ekonomik büyüklüğü etkileyen unsurlar olan üretim faktörleri ve üretimin etkinliğinde azalma ile durgunluk nedeniyle salgının başlangıcından itibaren GSYİH'de keskin düşüş gerçekleşmiştir. Bu durum, işletmelerin kapanmasına yol açmış, işsizlik oranlarında artışlar gözlemlenmiştir. Talep düşüşü ve tüketimde azalma gibi faktörler de GSYİH üzerinde negatif etkiler yaratmıştır. Özetle salgının ekonomik etkileri, üretim faktörlerinin etkinliğindeki azalma ve ekonomik aktivitedeki daralmalarla birlikte GSYİH'deki düşüşlerle daha da belirgin hale gelmiştir. Ülkelerde kısıtlamaların dönem dönem kaldırılmasına bağlı olarak kısa dönemli toparlanmalar gerçekleşse de 2020 yılında küresel GSYİH %3,5 oranında küçülme gerçekleştirmiştir (OECD, 2021). Bu durum tedbirlerin alınması ve aşı programlarının yaygınlaşmasıyla ekonomilerde kademeli bir toparlanma süreci ile 2021 yılından itibaren GSYİH'de V şeklinde bir seyir görülse de, salgının yaratacağı uzun vadeli etkiler ve ekonomik yapılar üzerindeki kalıcı değişiklikler tartışma konusu olmuştur. Ayrıca diğer bir önemli husus ilk olarak Kasım 2021'de ortaya çıkan Omicron varyantının getirdiği yeni bir belirsizlik evresidir.

Avrupa'da da benzer bir şekilde çeyrek dönemler itibarıyla kısıtlamaların azaltılmasına ve desteklere bağlı olarak iyileşmeler görülse de AB kurulduğundan beri en büyük düşüşünü yaşamıştır. Dolayısıyla pandemi, AB ekonomisi üzerinde bu kadar geniş bir topluluğun tarihi boyunca katlanmış olduğu tüm dünya ekonomik krizlerinden daha büyük bir etki yaratmıştır. Covid-19 krizi üretim ve ticareti ciddi şekilde sekteye uğratmış, birçok fabrika ve ofis kapanmış ve uluslararası ticarete aksaklıklar yaşanmıştır. Otomotiv ve elektronik endüstrileri gibi endüstriyel tedarik zincirlerinde kullanılan stratejik öğelerin tedarikinde zorluklar yaşanmıştır. Pandeminin başlangıcında, Avrupa Komisyonu ilk kez İstikrar ve Büyüme Pakti'nda (İBP) genel bir kaçış maddesini devreye sokmuştur. Bu, bütçe kurallarını/gereksinimlerini gevşeterek ulusal hükümetlere ekonomilerini destekleme ve salgının sosyoekonomik sonuçlarını hafifletme konusunda daha fazla yetki vermiştir (Eurostat, 2023a). Buna rağmen 2019-2020 döneminde AB'nin GSYİH %5,7 oranında bir daralma yaşamıştır. Bu oran, 2019 yılında %1,8 artış gösterdiği döneme kıyasla belirgin bir gerileme olarak öne çıkmaktadır. Çizelge 3.4'te sunulan veriler, AB ve bölgelerinin yıllara göre reel GSYİH büyüme oranlarını göstermektedir. Bu verilere dayanarak, Covid-19 krizinin, 2008 finans krizinin

ardından 2009 yılında yaşanan %4,3'lük düşüşe kıyasla daha belirgin bir ekonomik düşüşe yol açtığı söylenebilir.

Çizelge 3.4. AB27 ve Avrupa'da bölgelere göre GSYİH büyümesi (yıllık % değişim)
(The World Bank , 2024; IMF, 2024)

Bölgeler	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
AB27	2,31	1,97	2,85	2,07	1,81	-5,7	6,01	3,45
Euro Bölgesi	2,05	1,86	2,63	1,78	1,58	-6,10	5,93	3,37
Avrupa ve Orta Asya	2,06	1,90	2,91	2,13	1,80	-5,48	6,52	3,12
Orta Avrupa ve Baltıklar	4,03	2,75	5,10	4,94	3,90	-3,42	6,48	4,13
Avrupa ve Orta Asya (yüksek gelirliiler hariç)	0,91	1,58	3,93	3,17	2,25	-1,23	7,46	0,77
Doğu Avrupa	-0,1	1,4	3,2	3,8	3	-3	5,8	-0,5
Batı Avrupa	2,2	1,9	2,6	1,8	1,6	-6,6	6	3,6

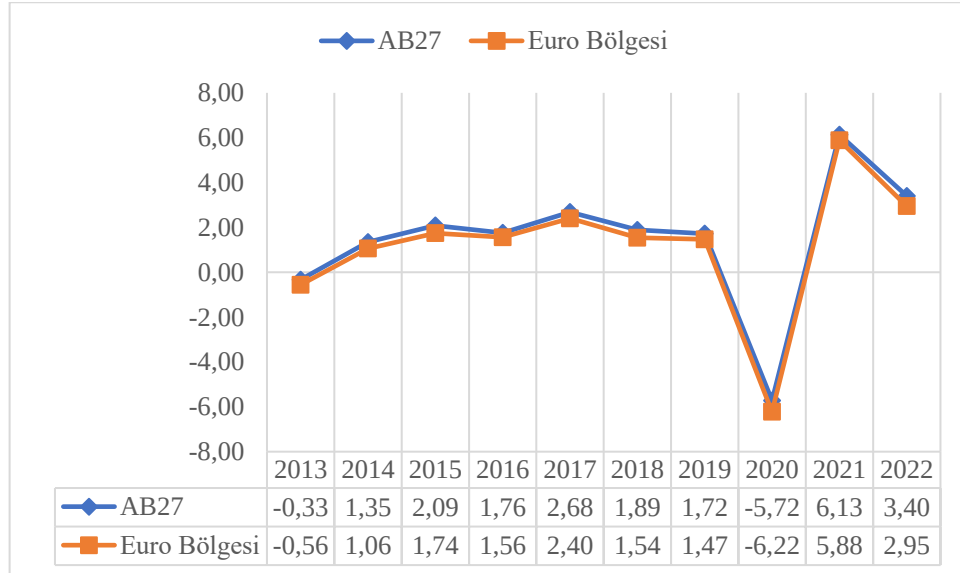
Hasılda keskin düşüşlerin yaşandığı salgının en zor yılının ardından Çizelge 3.4.'de görüleceği üzere 2021 yılında politika destekleriyle artan talebe bağlı olarak ekonomik aktivelerdeki artış ile yukarı yönlü iyileşme görülmüştür. Ancak son aylarında ortaya çıkan Omicron varyantı neticesinde kısıtlayıcı tedbirlerin tekrar uygulanmaya konulması ve tedbirlerin sıklığının artırılması yeni belirsizlik ortamı yaratmıştır. Fakat bu durumun uzun süreli devam ettiği söylenemez. Erken müdahale ve yüksek aşılama oranları ile birlikte Avrupa hareketliliği ve ekonomisi yeni virüs dalgalarına karşı daha dirençli hale gelmiş ve 2022 yılı Şubat ayı itibariyle etkisi gerileme göstererek, ekonomik etkisi sınırlı düzeyde kalabilmiştir. 2022 yılında büyüme oranlarındaki düşüşün sebebi olarak ise pandeminin etkisinden bağımsız olarak 2021-2022 Rusya-Ukrayna krizi, yükselen enerji ve gıda fiyatları, kısıtlı kalan arza bağlı olarak girdi maliyetleri gösterilebilir (IMF, 2021b; EC, 2022a).

Çizelge 3.5'te yer alan AB aday ülke statüsüne sahip ülkelerde dikkat çeken unsur, Türkiye'nin diğer ülkelerde pozitif yönde büyümesiyle ayrışması olmuştur. Türkiye ekonomisinin 2020 yılında diğer ülkelere pozitif bir ayrışma göstermesinin başlıca nedenleri arasında, gerek para arzında gerekse kredi hacminde yaşanan bu büyük artışlar, mali destekler çerçevesinde talebin canlı tutulması ve ihracat değerlerinde belirgin düşüşlerin yaşanmaması bulunmaktadır (Eğilmez, 2021).

Çizelge 3.5. Batı Balkanlar ve Türkiye GSYİH büyümesi (yıllık % değişim)
(Eurostat, 2024)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Türkiye	6,1	3,3	7,5	3	0,8	1,9	11,4	5,5
Sırbistan	1,8	3,3	2,1	4,5	4,3	-0,9	7,7	2,5
Kuzey Makedonya	3,9	2,8	1,1	2,9	3,9	-6,1	5,5	2,1
Karadağ	3,4	2,9	4,7	5,1	4,1	-15,3	13	6,4
Arnavutluk	2,2	3,3	3,8	4	2,1	-3,3	8,9	4,9
Bosna Hersek	4,3	3,2	3,2	3,8	2,9	-3,0	7,4	4,1

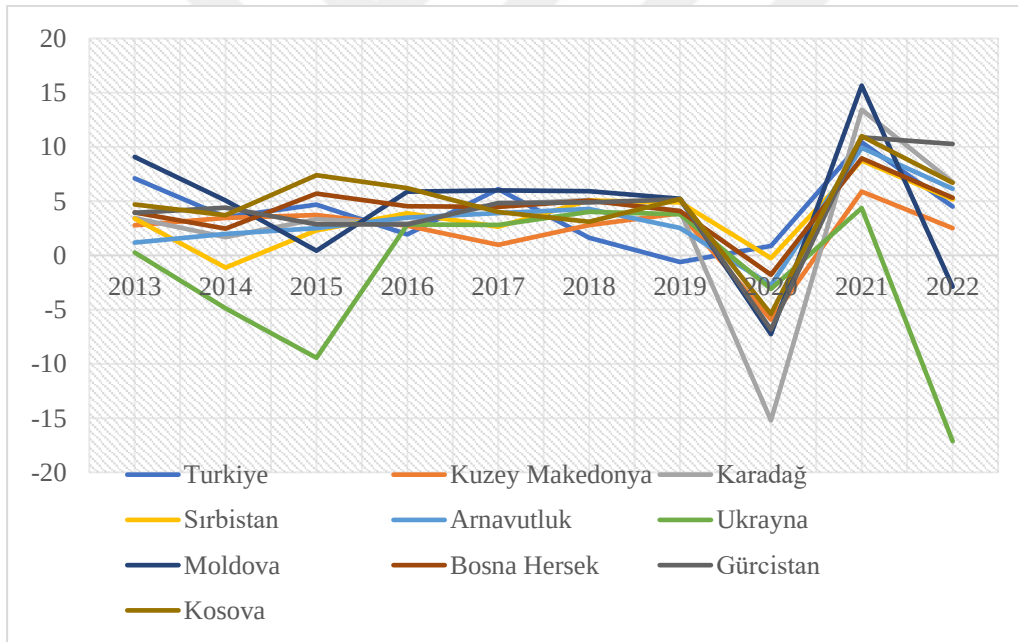
Kişi başına düşen GSYİH, ekonomik gelişmişliği değerlendirmek için sıkça kullanılan bir gösterge olup, ekonomik yakınsama süreçlerinin analizinde önemli bir rol oynamaktadır. Mevcut makroekonomik paradigmalardan değişikliğe uğradığı pandemi krizinde ise AB'nin yakınsama süreçleri kesintiye uğramıştır. Üye ülkeler arasındaki kişi başına düşen GSYİH düşerken, bazı ülkeler diğerlerine göre bu durumdan daha fazla etkilenmiştir. Örneğin Almanya, Hollanda ve Euro Bölgesi ortalamasının üzerindeki diğer ülkeler (Avusturya hariç), Covid-19 salgınının etkisinden daha az veya aynı derecede etkilenirken diğer taraftan Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz gibi Euro Bölgesi ortalamasının altında yer alan daha düşük gelirli ülkelerin, bu ortalama ile daha fazla uzaklaştığı görülmektedir. Yani, bu ülkelerin Covid-19 salgınından daha sert bir şekilde etkilendiği ve yaşam standartlarının daha fazla kötüleştiği söylenebilir (Muggenthaler, Schroth ve Sun, 2021).

Şekil 3.5. Kişi başına düşen GSYİH büyümesi (yıllık %) - AB, Euro Bölgesi (The World Bank , 2024)

Şekil 3.5'te AB27 ve Euro Bölgesi için yıllara göre kişi başına düşen GSYİH büyüme oranlarının değişimi verilmiştir ve salgın krizinin etkisi açıkça görülmektedir. Ayrıca, 2021 yılı itibarıyla GSYİH'e paralel olarak V şeklinde bir iyileşme söz konusudur. 2021 yılının ilk baharıyla başlayan ekonomik aktivitelerdeki güçlü toparlanma sonbahara kadar hız kesmeden devam etmiştir.

Bu toparlanmada en belirleyici olan faktörler, Euro Bölgesindeki faaliyetin yeniden canlanması ve emtia fiyatlarının sert bir şekilde yükselmesi ile birlikte yılın ilk yarısında ihracatta kaydedilen güçlü toparlanmanın yanında aşılama ve destek paketleri sayesinde iç talebin güçlenmesi olmuştur. Ayrıca, işgücü piyasasının normalden daha hızlı bir şekilde toparlanmasıyla birlikte artan istihdam, GSYH'ye neredeyse normal zamanlara göre iki kat daha fazla tepki vermiş ve özel tüketimi yükselmiştir. Fakat bu durum üye ülkeler arasında heterojendir (S&P Global Ratings, 2021; The World Bank, 2021).

Şekil 3.6. AB aday ülkeler kişi başına düşen GSYİH büyümesi (yıllık %) (The World Bank , 2024)

Benzer şekilde 2020 yılında aday ülkelerde keskin bir düşüş gözlemlenirken, AB Genişleme Politikasına İlişkin 2021 Tebliği'ne göre, Batı Balkan ülkeleri ve Türkiye'de toparlanma süreci, Covid-19 krizinin ardından 2021'de mali destekler, siyasi istikrar, ekonomik çeşitlilik ve demokratik kurumların işleyişi gibi faktörlere bağlı olarak farklılık göstermiştir. Örneğin Şekil 3.6'da yer alan grafikte diğer aday ülkelere göre daha düşük gerçekleştiği görülen Kuzey Makedonya 2021 GSYH

toparlanmasının, nedeni resesyona girdiği ekonomisinin toparlanmasının kademeli gerçekleşmesidir (EC , 2021).

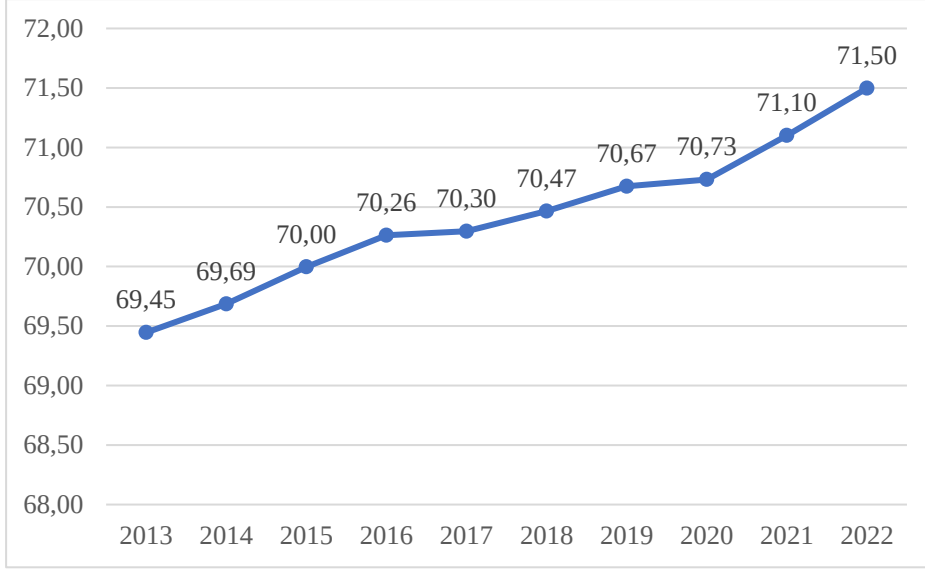
Ülkelerin mevcut durumlarına bağlı olarak büyüme oranlarında farklılıklar bulunsa da, altı Batı Balkan ekonomisinde yoksulluğun azalmasına katkı sağlayan büyüme, istihdam talebiyle birlikte ihracattaki artış ve özel tüketimdeki güçlü büyümeden kaynaklanmıştır (Hadžić ve Clare, 2022).

3.7.2. İşsizlik Değişimleri

2010 devlet borcu krizi ile gelen ekonomik genişlemeyi zamanla bir çok Avrupa ülkesinde güçlü istihdam artışı ve zamanla düşen işsizlik takip etmiştir. Ayrıca Covid-19 krizi öncesi küreselde yaşanan gerginlikler doğrultusunda düşük büyüme ve enflasyon oranları var olmasına rağmen bu süreçte işgücü piyasası güçlü kalmayı başarmıştır.

Gelişmekte olan Avrupa ülkelerinde, gelişmiş Avrupa ekonomilerinin çoğundan daha büyük olan işsizlikteki istikrarlı düşüş, esas olarak olumlu iş döngüsü koşullarını ve göç ve işgücü piyasası reformları gibi yapısal faktörleri yansıtmaktadır. Genç işsizlik oranı ve uzun süreli işsizlik oranı bu dönemde ortalama olarak düşük seyrederken bu durumun istisnası 2019 itibarıyla Yunanistan, İtalya, İspanya gibi ülkelerde hala yüksek olmasıdır (Ando vd., 2022).

Son yirmi yılda hizmet sektörünün toplam istihdamdaki payı Avrupa genelinde ortalama %10'a yakın artmasına bağlı olarak istihdam artışı da büyük ölçüde hizmet sektörünün sürekli genişlemesinden kaynaklanmıştır (Şekil 3.7.).

Şekil 3.7. Hizmetler sektöründe istihdam (toplam istihdamın yüzdesi, modellenmiş ILO tahmini) (The World Bank , 2024)

Salgın öncesine kadar işgücü piyasasında bu olumlu tablo sürerken, Covid-19 salgını ile onu kontrol altına almak için alınan önlemler bu eğilimi tersine çevirmiş, hizmet sektöründeki keskin düşüş ile büyük bir bozulma yaşanmıştır. Öyle ki AB27'deki istihdam oranı 2019'un dördüncü çeyreği ile 2020'nin ikinci çeyreği arasında yaklaşık %2 puanlık bir düşüş bunun bir örneğidir (Ando vd., 2022). Ayrıca pandeminin başlangıcı, uzun vadeli işsizlikte altı yıldır görülen istikrarlı düşüşünde sonu olmuştur. Euro Bölgesinde ise aynı zaman diliminde istihdamda yaklaşık 3,1 milyon işçi azalış göstermiştir. Pandeminin sonuçları, özellikle Avrupa'nın birçok sektöründeki tüm üretim faaliyetlerinin tamamen durması, işgücü piyasasında son derece açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu durum, çalışılan saat sayısında keskin bir düşüşe, uzaktan çalışmanın benzeri görülmemiş bir genişlemesine ve işgücü piyasasına katılımın azalmasına yol açtı (EC, 2020e; Laura, Andrés ve Montserrat, 2022).

Avrupa 2020 Stratejisi (Europe 2020) istihdam hedefine yönelik, yıllar boyunca istihdam alanında yaşanan olumlu gelişmelere rağmen, 2020 yılında istihdam oranı, kısa çalışma programlarının ve diğer işgücü piyasasını koruma tedbirlerinin hızlı bir şekilde benimsenmesi ve faaliyet oranlarındaki düşüşle birlikte, belirtilen hedefe daha da uzaklaşmıştır (EC, 2010).

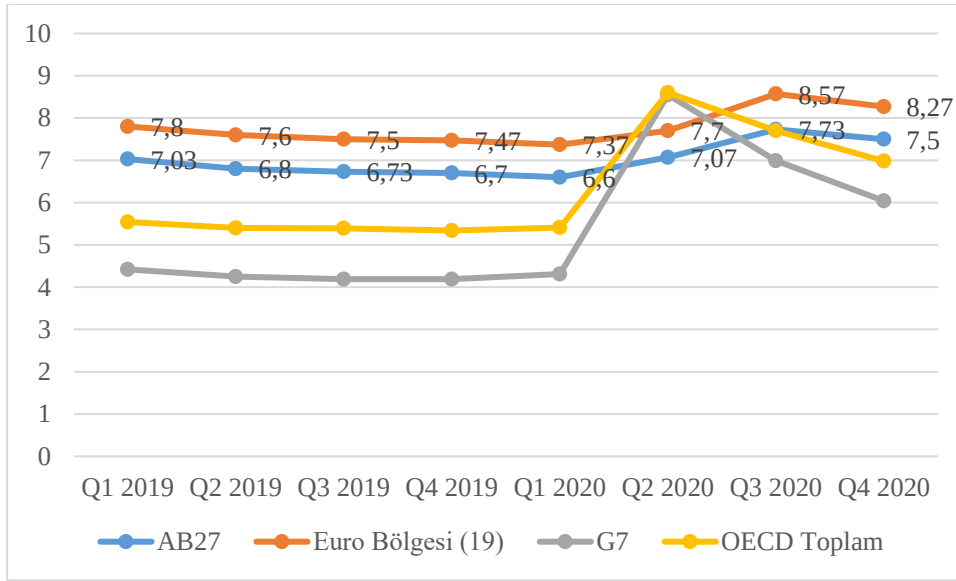
Kısa çalışma programları doğrultusunda işçi başına düşen çalışma saatleri 2019'un son çeyreğine kıyasla 2020'nin ikinci çeyreğinde %11,7 oranında ani bir düşüş

yaşamıştır. Daha sonra, tedbirlerin kaldırılmasına bağlı olarak bu oran, 2020'nin 3. çeyreğinde %10,9 artış göstermiştir. Dönem dönem devreye sokulan kısa çalışma programlarının yoğun kullanımı istihdamda azalış yaratsa da diğer taraftan işgücü piyasasındaki şokun etkilerini ise hafifletmiştir (EC, 2021b).

İşe devam edememe durumu da önemli ölçüde artmıştır ve bu artışların yarısı geçici işten çıkarmalardan kaynaklanmıştır. 2019'un dördüncü çeyreğinde %9 olan işe devam edememe durumu, 2020'nin ikinci çeyreğinde %18,7'ye yükselmiştir (EC, 2021).

Krizin başlangıcından bu yana, üye devletler iş kayıplarını sınırlamak, insan sermayesinin dağılımını önlemek ve toplam talebi sürdürmek amacıyla kısa çalışma programlarını ve/veya diğer iş koruma planlarını genişletmeye devam etmişlerdir. Bu çabaları desteklemek için AB, geçici SURE aracını devreye sokmuştur. SURE programı, kısa çalışma programlarının senkronize kullanımıyla krizin acil sonuçlarının ele alınmasına yardımcı olmuş ve işsizliğin artmasını önlemiştir. Ancak kriz ne kadar uzun sürerse, ayakta kalamayacak durumdaki firmaların işlerini sübvansetme (finanse etme) riski de o kadar yüksek hale gelir. Bu nedenle, kısa çalışma programlarının aşamalı olarak kaldırılması düşünülürken, bir yandan ekonomik koşullar gerektirdiği sürece firmaları ve çalışanları koruma ihtiyacı, diğer yandan kısa çalışma programı uygulamasının dengede tutulması önem arz etmektedir.

Salgının neden olduğu ekonomik şok, sektörler ve işçi kategorileri arasında farklı şekillerde yaşanırken, 2020 yılının 3. çeyreğine kadar ekonomik faaliyetlerin çoğunda istihdam sayılarında bir düşüş gözlemlenmiştir. Ancak, bu düşüşler en belirgin şekilde hizmetler sektörü içerisinde yer alan konaklama, kültür ve eğlence sektörleri ile mesleki faaliyetlerde yaşanmıştır. İstihdamdaki düşüş, ülkeler arasında farklılıklar yaratsa da, geleneksel olmayan istihdam modellerinde çalışan işçiler için bu düşüş daha fazla etkili olmuştur. Örneğin, geçici çalışan işçi sayısında %13,2'lik ciddi bir düşüş yaşanmıştır (EC, 2021c).

Şekil 3.8. İşsizlik oranları çeyrek dönemleri itibariyle (toplam işgücünün %'si) (OECD, 2024)

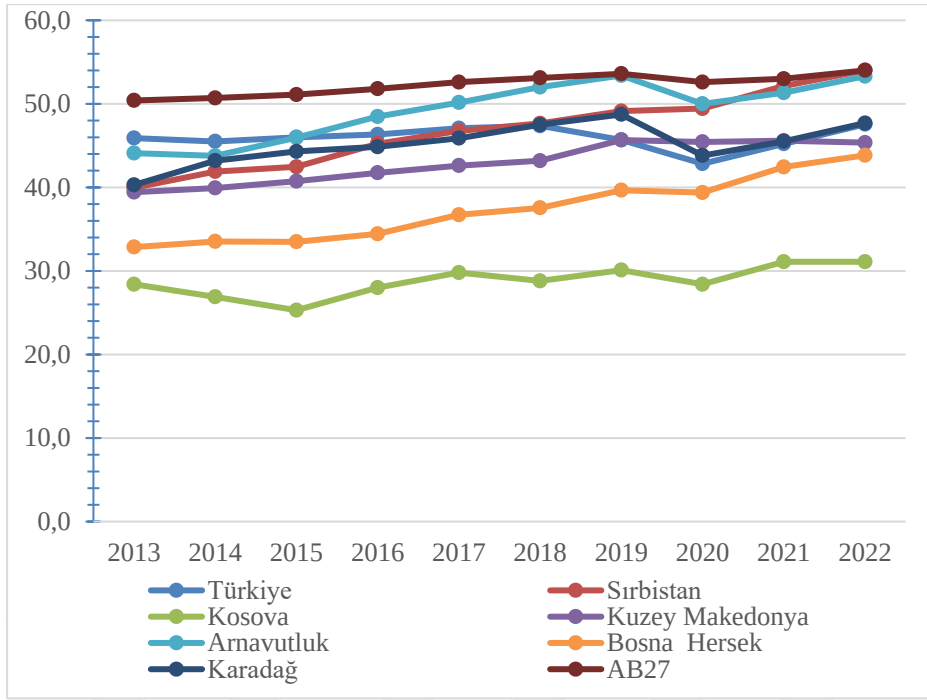
Çeyrek veriler incelendiğinde Şekil 3.8'de işsizlik oranların artışı, 2020 yılının üçüncü çeyreğinde belirgin hale gelmiştir. Yaz sonunda AB'de %7,8'e, Euro Bölgesi'nde ise %8,6'ya yükselen işsizlik oranları, sonbaharda bir miktar geriledi. Ancak, kış aylarında kötüleşen pandemi durumu, bu eğilimi yavaşlatmıştır.

Bu dönemde dikkat çeken diğer bir konu genç işsizlik olmuştur. Covid-19 öncesi dönemde genel işsizlik ve buna paralel olarak genç işsizlik oranları düşük seviyelerde seyretmekteydi. Ancak, salgının etkisiyle birlikte AB genelinde genç işsizlik, Ağustos 2020'de yaklaşık %19 ile ilk zirvesini yaşamış ve ardından Kasım 2020'de %17,5 seviyesinde kalmıştır. Nisan 2021'de ise %18,5 ile ikinci yükseliş zirvesi gerçekleşmiş ve o tarihten itibaren günümüze kadar istikrarlı bir düşüş sağlanmıştır. Genç işsizlikteki artışın büyük kısmı işgücü piyasasına yeni girenlerden kaynaklanırken, artış genel olarak genç kadınlar arasında daha yüksek gerçekleşmiştir. Ayrıca, Covid-19 döneminde genç işsizliğin genel işsizlik oranlarındaki artıştan daha hızlı bir ivme ile gerçekleştiği söylenebilir (EC, 2021d).

Çizelge 3.6. 2017-2022 yılları arasında seçilmiş dünya bölgelerinde işsizlik oranı (toplam işgücünün %) (The World Bank , 2024)

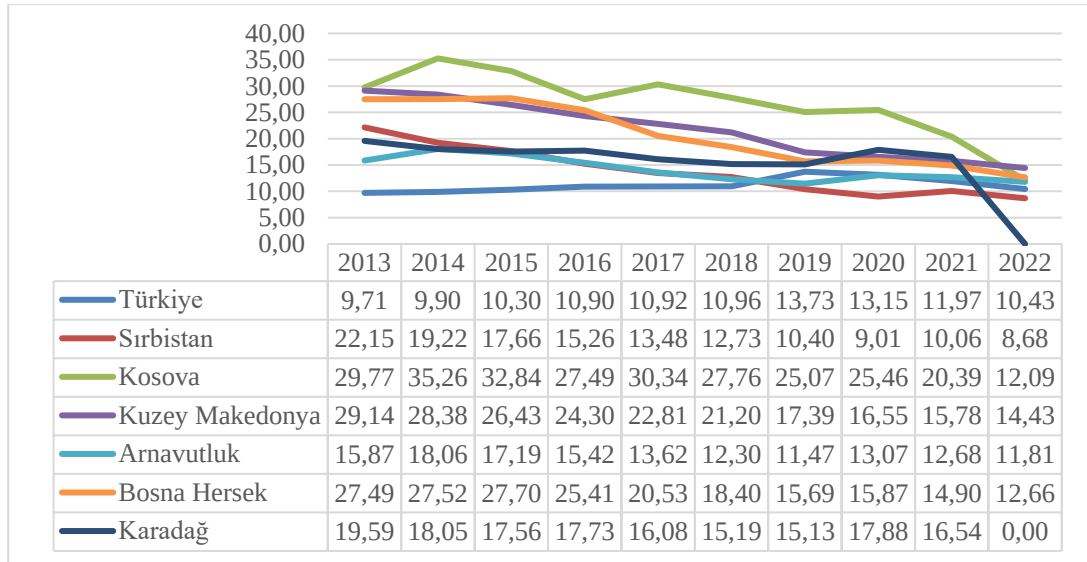
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
AB27	8,12	7,25	6,68	7,05	7	6,1
Avro Bölgesi	9,03	8,16	7,52	7,84	7,7	6,72
Arap Dünyası	10,92	10,58	10,17	11,35	11,02	10,66
Latin Amerika ve Karayipler	8,05	7,94	7,98	10,2	9,24	7,02
Sahra-altı Afrika	5,91	5,92	6,07	6,63	6,8	6,75
Avrupa ve Orta Asya	7,45	6,86	6,64	7,07	6,9	6,27
Güney Asya	7	6,95	6,2	9,25	7,3	6,98
Kuzey Amerika	4,58	4,11	3,89	8,21	5,59	3,79
Doğu Asya ve Pasifik	3,87	3,75	3,82	4,29	4,01	4,09
Dünya	5,9	5,8	5,6	6,6	6,1	5,3

Çizelge 3.6.'da görüldüğü üzere dünya üzerinde Covid-19 dönemi etkisiyle işsizlik oranlarında artış yaşanmıştır. Öyle ki 2019 yılında %5,6 olarak gerçekleşen işsizlik oranı yaklaşık %18'lik bir artış ile 2020 yılında %6,6'ya yükselmiştir. Dünya nüfusunun %6'sını oluşturan, 447 milyon nüfusu ile AB ise işsizlikteki uzun süreli düşüş trendini kırarak Covid-19 ile tekrardan yükselişe geçmiştir. Ancak işsizlik oranlarındaki artışın, ekonomik aktivitedeki düşüşten çok daha sınırlı seviyede olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumun sebebi olarak, tüm üye devletlerde alınan kısa çalışma programları, işten çıkarma dalgasını önlemeye yönelik diğer destek politikaları gibi iddialı politika önlemleri ve özellikle SURE programının 2020 Eylül ayında yürürlüğe girmesi gösterilmektedir. Buna bağlı olarak Avrupa özelinde pandeminin ilk darbesinden sonra işsizlikte artış yaşansa da özellikle 2020 yılı üçüncü çeyrekte sonra artış hızı yavaşlamış ve 2021 yılının ikinci yarısında işgücü piyasası koşulları yavaş yavaş iyileşmeye başlamıştır (EC, 2022).

Şekil 3.9. İstihdamın nüfusa oranı % (15 yaş ve üzeri genellikle çalışma çağındaki nüfus) (The World Bank , 2024; Kosova İstatistik Ajansı, 2024)

Önemli ölçüde eksik istihdamın olduğu ülkelerde işsizlik verilerinin anlaşılması için istihdam verileriyle birlikte okunmasında fayda vardır. Bu nedenle önce Şekil 3.9'da Batı Balkanlar ve Türkiye'nin istihdamın nüfusa oranları verilmiştir. AB ortalamasının altında bulunan üye ülkelerde yıllar itibarıyla istihdama dair bir iyileşme sağlansa da grafikte Covid-19'un bunu kırdığı görülebilir. Avrupa Komisyonu ise bu durumu 2021 AB Genişleme Politikasına İlişkin Raporunda şöyle özetlemiştir: Batı Balkanlar ve Türkiye'deki işgücü piyasaları genel olarak düşük aktivite ve istihdamın yanı sıra yüksek kayıt dışılık ve işsizlik ile nitelendirilmeye devam ediliyor. İnsanların Covid-19 krizi sırasında işgücünden çekilme eğilimi göstermesi nedeniyle 2020 yılında tüm ülkelerde istihdam oranları düşmüştür. Kadınların ve gençlerin işgücü piyasasına entegrasyonunun düşük oranı ciddi bir sorun olmaya devam ediyor" (EC , 2021).

Şekil 3.10. AB aday ülkelerin işsizlik oranları (toplam işgücünün %'si) (The World Bank , 2024; Trading Economics, 2024)

Son olarak, aday ülkelerin işsizlik oranlarına ilişkin veriler (2013-2022 dönemi) Şekil 3.10'da gösterilmiştir. Bu verilere göre, Covid-19'un etkisi üzerinde değerlendirildiğinde en yüksek artışı yaşayan ülke Karadağ olmuştur. 2020 yılında yüzde 18'lik bir artışla işsizlik oranı %17,88'e yükselmiştir. Onu ise yaklaşık yüzde 14'lik bir artış ile Arnavutluk takip etmiştir. Tüm zamanların en yüksek işsizlik oranına sahip ülke ise potansiyel aday ülke olan Kosova olmuştur. AB işsizlik ortalaması genellikle %7 civarında seyrederken, aday ülkelerin işsizlik oranları %10'un üzerindedir, (Sırbistan hariç) bu durum AB ortalamasının oldukça üzerindedir. Bu nedenle aday ülkelerin müzakere süreçlerinde her aday ülke için vurgulanan yükümlülük arasında “işsizlik olgusu” yer almaktadır. Fakat Covid-19 krizi yükümlülüklerini yerine getirme noktasında zorlamıştır.

2022 yılında Moldova, Ukrayna ve Bosna Hersek ile 2023 yılında Gürcistan’a aday statüsü verilmesi nedeniyle bu ülkelerin verileri grafikte dikkate alınmamıştır.

3.7.3. Kamu Borcu Değişimleri

Ekonomik durgunluk dönemlerinde, milli gelir artışı yavaşlayan ülkelerin ekonomiyi canlandırmak için genişletici mali politikalara başvurması ve azalan üretime bağlı olarak vergi gelirlerinin azalması nedeniyle hem kamu açığı büyür hem de borçlanma gereksinimi artar. Benzer durum ise Covid-19 döneminde yaşanarak kamu borçlarında son yılların en yüksek oranları ile karşılaşılmıştır.

Avrupa, 2008 yılında başlayan mali ve ekonomik krizin uzun vadeli borçları ile mücadele halinde iken Covid-19 krizi domino etkisi yaratmıştır. Buna göre üye ülkelerin maliye politikalarının koordine edilmesini sağlamak amacıyla tasarlanan İBP, 2020 Mart ayında, Covid-19 salgınının yol açtığı belirsizlik ve ekonomik şoklar nedeniyle üye ülkelerin mali politikalarının esnek bir şekilde uygulanabilmesini sağlamak amacıyla genel bir kaçış maddesi benimsemiştir. Bu kaçış maddesi, geçici olarak mali kısıtlamaları hafifletmeyi ve kamu harcamalarını artırmayı mümkün kılan oldukça büyük ihtiyari mali önlemler olmuştur. Diğer taraftan 2020’de krize yanıt verebilmek için devreye alınan ihtiyari politika desteklerinin yarattığı kamu borçları oranları, 2008 krizi sırasında gözlenen artışların çok üzerinde gerçekleşmiştir. Avrupa Komisyonu'nun 2021 yılında yayınladığı "Debt Sustainability Monitor 2020" (Borç Sürdürülebilirlik Monitörü 2020) raporuna göre, yüksek borç seviyelerinin sürdürülebilirliği açısından son yıllarda bir iyileşme gözlenirken, 2020 yılı itibarıyla Covid-19 salgınının etkisi borç dinamikleri açısından istisnai bir dönem olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan borç oranlarının 2009 yılı seviyelerinin üzerinde olduğunu belirtmiştir (EC, 2021).

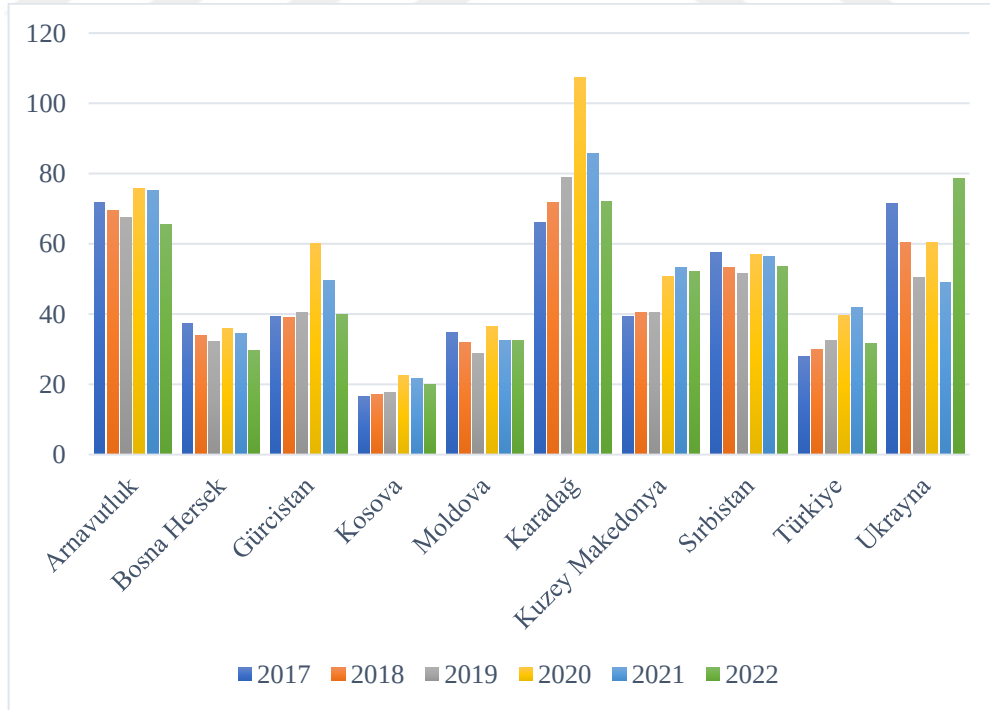
Çizelge 3.7. 2008-2011 ile 2019-2022 yılları arasındaki genel hükümet brüt borç GSYİH %'si (IMF, 2024)

	2008	2009	2010	2011	2019	2020	2021	2022
Gelişmiş ekonomiler	77,7	91	97,4	101,4	104,1	122,9	117	112,3
Yükselen pazar ve gelişmekte olan ekonomiler	33,4	38,5	37,4	36,7	55	64,6	64,1	64,2
Diğer gelişmiş ekonomiler	32,9	35,6	35,8	36,8	43,3	50,3	50,1	49,5
Başlıca gelişmiş ekonomiler (G7)	88,6	103,5	111,7	116,6	118,3	140,4	133,9	128
Asean-5	43,9	46,4	44,7	43,5	50,1	61,6	66,1	68,3
Yükselen ve Gelişen Asya	36,7	41,5	40,2	39,5	58,9	68,8	70,2	73,3
Latin Amerika ve Karayipler	45,3	48,3	47,4	47,5	67,2	76	70,7	68,3
Orta Doğu ve Orta Asya	24,2	30,1	27,2	25,1	46,1	56,7	52,6	45,4
Sahra-altı Afrika	23,2	26,7	25,7	27,9	49,8	57,1	56,6	57,1
Yükselen ve gelişen Avrupa	23,4	28,8	28,6	27,3	29	37,7	35,3	32,9
AB27	65,4	75,6	80,5	82,6	79,4	91,8	89,3	85,2
Avro Bölgesi	69,4	79,9	85,3	87,2	83,7	96,8	94,8	91
Doğu Avrupa	20,8	26,6	27,6	27,5	30,2	39,5	36,6	35,6
Batı Avrupa	64,3	74,5	79,9	81,9	81,1	94,3	92,1	88,1

IMF’den alınan verilere göre oluşturulan Çizelge 3.7.’de ilk göze çarpan ülke gruplarında yaşanan borç oranlarının artması olmuştur. Diğer bir husus, gelişmişlik düzeyi yüksek ülkelerin genellikle daha büyük bir ekonomik kapasiteye ve mali kaynaklara sahip oldukları için, pandemiyle başa çıkmak amaçlı daha geniş çaplı ve etkili mali destek sağlamaları sonucunda kamu borçlarının yüksek olmasıdır. Buna örnek teşkil edebilecek ülke grupları arasında yüksek borç oranlarına sahip olan

AB'nin ise 2020 yılında yaşanan yüzde 15,6'lık bir artış ile %79,4 olan brüt borç oranı 2021 yılında %91,8'e yükselmiş ve bu durum bölgenin borç sürdürülebilirliğine yönelik zorlukları artırmıştır. Avrupa'nın 2020 Borç Sürdürülebilirliği Raporuna göre Covid-19 pandemisi nedeniyle yaşanan bu durumun kısa vadede 11 ülkenin kısa vadeli mali stres riskiyle karşı karşıya kaldığını belirtmiştir (EC, 2021). Bu ülkeler çoğunlukla ekonomik kırılganlıklara sahip Doğu Avrupa ile uzun süre borç krizi içerisinde yer alan PIIGS Ülkelerinden oluşmaktadır.

Euro Bölgesi GSYİH'nin yaklaşık %65'ini oluşturan ve yapısal reformlarla toparlanmayı hedefleyen Yeni Nesil AB/Kurtarma ve Dayanıklılık Tesisi'nin uygulanması AB ekonomisi üzerinde büyük olumlu bir etki bırakması beklenirken 2021 yılının üçüncü çeyreğinden itibaren gelen ekonomide yaşanan genişleme sayesinde AB hükümet açığının düşeceği beklentisi güçlenmiştir (EC, 2022b). Ayrıca hükümetler tarafından verilen mali desteklerinde kademeli olarak azalmasına bağlı olarak 2021 ve 2022 yıllarında hükümet borçlarında bir düşüş görülse de Ukrayna-Rusya'da yaşanan jeopolitik gerilimler, enflasyonist baskılar ve enerji fiyatlarının yükselmesi pandemi ile başlayan borç sürdürülebilirliği riski güncel olarak varlığını sürdürmektedir.

Şekil 3.11. AB aday ülkelerin genel hükümet brüt borcu (GSYİH %'si) (IMF, 2024)

Son olarak aday ülkelerin borç oranları Şekil 3.11’de incelendiğinde bütün aday ülkelerde Covid-19 ile hükümetlerin borçlarında artış olduğu söylenebilir. Buna göre **Türkiye**’de krize zaten yüksek mali bir dengesizlikle girilmesi ve 2020 yılı Şubat itibariyle ülke risk primlerinde hızlı bir artış yaşanması krizin etkisini hafifletmeye yönelik mali destek paketlerini GSYİH’in %2’si olacak kadar sınırlı bir seviyede bırakmıştır. Ayrıca maliye politikası krizin ortasında sıkılaştırılarak ekonomiye verdiği destek sınırlandırılmıştır. Bu nedenle diğer aday ülkelere kıyasla daha sınırlı bir seviyede gerçekleşen brüt borç oranı (%39,6), 2021 yılında daha da artış göstererek %41,8’e yükselmiştir (EC, 2020f; EC, 2021e).

Sırbistan devlet borcu Covid-19 öncesi, bütçe sistemi kanunun mali kurallarında belirlenen GSYİH’in %45 oranına yaklaşırken 2020 yılı itibariyle bu orandan daha da uzaklaşmıştır. Salgın sonucunda alınan parasal, mali ve acil durum kararları kapsamında kamu borcu artmıştır. Ancak Sırbistan hükümetinin almış olduğu 2021 orta vadeli mali hedefler doğrultusunda kamu maliyesi sürdürülebilir bir çizgide kalabilmiştir (EC, 2020g, s. 56; EC, 2021f, s. 14).

Karadağ’da 2020 yılında kamu borçları rekor seviyeye ulaşmış, artan finansman ihtiyaçlarını karşılamak için ise uluslararası finans kuruluşlarından fon sağlanmıştır. Ayrıca uluslararası piyasalardan Eurobond aracı ile 750 milyon Euro borç alınmıştır. Bu nedenle borç oranlarının azaltılmasını öngören bir mali konsolidasyon planının uygulanması gerekmektedir (EC, 2021g). **Arnavutluk**’ta ise benzer şekilde Covid-19 salgını nedeniyle keskin bir şekilde arttı ve 2021’de yüksek seviyelerde kalmaya devam etmiştir. Ayrıca 2020 yılında Arnavutluk ve Karadağ Maastricht kamu borcu kriteri olan %60’ı aşmıştır.

Makedonya’da 2020 yılında borç seviyeleri artmasına rağmen harcamalar yetersiz kalırken 2021 yılında ise borçlanmanın büyük bir kısmını dış borçlanma oluşturmuştur (EC, 2021h).

3.7.4. Fiyat Değişimleri

Enflasyon, bir ekonominin genel seviyesindeki mal ve hizmet fiyatlarının artması olarak tanımlanırken, tersi durumunda ise deflasyondan bahsedilir; yani genel seviyedeki fiyatlar düşmesi olgusudur. Enflasyon ve deflasyon genellikle tüketici fiyat endeksleri veya perakende fiyat endeksleri aracılığıyla ölçülmektedir. AB içinde özel bir tüketici fiyat endeksi olan uyumlu tüketici fiyat endeksi (HICP)

geliştirilmiştir ve bu endeks üzerinden enflasyon takip edilmektedir (Eurostat Statistics Explained, 2023).

Ekonomideki enflasyon artışı, diğer faktörler sabit kaldığında (örneğin ücretler gibi) tüketicilerin satın alma gücünün azaldığı anlamına gelir. Yani, aynı miktarda parayla artık daha az mal ve hizmet satın alabilirler. Bu durum, ekonomik kararları ve bireylerin harcama alışkanlıklarını önemli ölçüde etkileyebilir.

2010 Borç Krizi'nin ardından uzun süre temel ECB faiz oranları düşük seviyede tutularak (2016 yılında 0 seviyesine getirilmiştir) ekonomide canlanma ve enflasyonda istenen seviye yakalanmak istense de Avrupa'da on yılı aşkın sessiz kalan enflasyon durumları yaşanmıştır.

Avrupa ekonomisi üzerinde etki yaratan Covid-19 pandemisi, enflasyon üzerinde başlangıçta düşüş yönünde tepki yaratmıştır. Salgının ilk döneminde, hükümetlerin uyguladığı karantinalar ve kısıtlayıcı önlemler talepte bir düşüşe neden olarak zorunlu ihtiyaçlar dışında harcamaları azaltmıştır. Özellikle 2008 krizine kıyasla imalat sektöründen daha fazla düşüş yaşayan hizmet sektöründe deflasyonist etkilere yol açmıştır. Diğer taraftan ise küreselde yaşanan tedarik zincirlerindeki sorunlar ve lojistik aksaklıklar nedeniyle birçok ürün ve hizmetin maliyeti de yükselerek tüketici fiyatları üzerinde yukarı yönlü baskı oluşmaya başlamıştır (Gökırmak ve Sekmen, 2023, s. 772). Ayrıca tedbirler kapsamında uygulanan genişletici para ve maliye politikaları da tüketici enflasyonu üzerinde artış yaratmıştır. Ancak bu enflasyonist baskının ülkeler arasında heterojenlik yarattığı söylenebilir. Genel olarak bakıldığında özetle bu durum, Covid-19'un enflasyon üzerindeki belirgin etkisinin çeşitli şekillerde ve karmaşık bir yapıda olduğu söylenebilir.

Aşağıda Çizelge 3.8'de 2019-2022 yılları arasındaki tüketici fiyat endekslerinin yıllık ortalama değişim oranları verilmiştir. Avro Bölgesi dışındaki üye devletler arasında önemli ölçüde farklılık gösteren enflasyon oranları, Polonya'da %3,7 seviyesine yükselirken Hırvatistan'da %0'a düşüş gerçekleştirmiştir (EC, 2021). Yukarıda belirtildiği üzere, hükümetler ve uluslararası kuruluşlar, genişletici para ve maliye politikalarına odaklanmış olsa da 27 üye ve 6 aday ülke olmak üzere toplam 33 ülkeden 28'inde yıllık ortalama enflasyon oranlarında bir azalma görülmüştür. Hatta bazı ülkelerde yıllık oranlar negatif değerlere ulaşmıştır.

Çizelge 3.8. AB üye ve aday ülkeler HICP yıllık ortalama değişim oranı (Eurostat, 2024e)

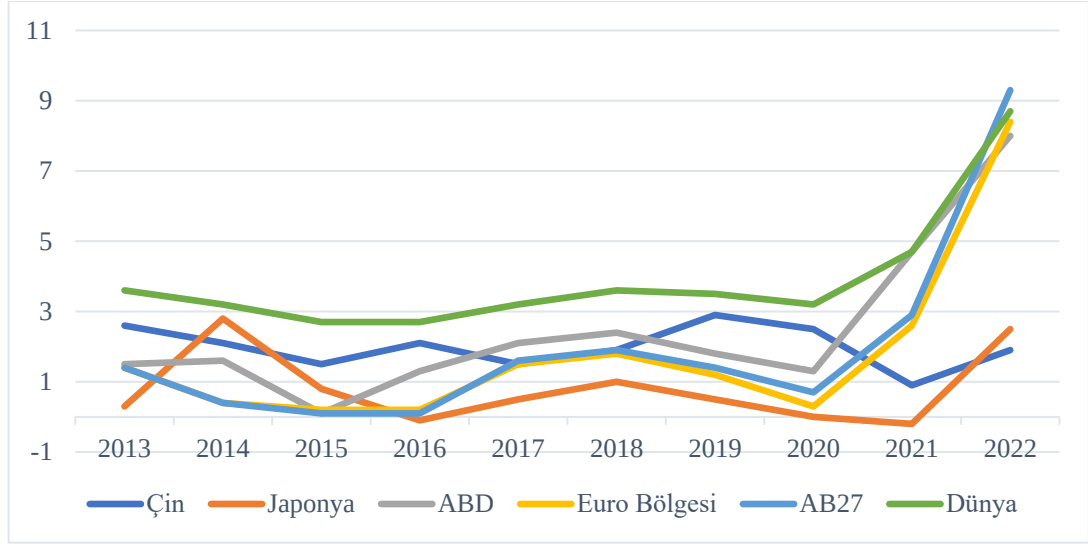
Ülkeler	2019	2020	2021	2022	Ülkeler	2019	2020	2021	2022
Belçika	1,2	0,4	3,2	10,3	Malta	1,5	0,8	0,7	6,1
Bulgaristan	2,5	1,2	2,8	13	Hollanda	2,7	1,1	2,8	11,6
Çekya	2,6	3,3	3,3	14,8	Avusturya	1,5	1,4	2,8	8,6
Danimarka	0,7	0,3	1,9	8,5	Polonya	2,1	3,7	5,2	13,2
Almanya	1,4	0,4	3,2	8,7	Portekiz	0,3	-0,1	0,9	8,1
Estonya	2,3	-0,6	4,5	19,4	Romanya	3,9	2,3	4,1	12
İrlanda	0,9	-0,5	2,4	8,1	Slovenya	1,7	-0,3	2	9,3
Yunanistan	0,5	-1,3	0,6	9,3	Slovakya	2,8	2	2,8	12,1
İspanya	0,8	-0,3	3	8,3	Finlandiya	1,1	0,4	2,1	7,2
Fransa	1,3	0,5	2,1	5,9	İsveç	1,7	0,7	2,7	8,1
Hırvatistan	0,8	0	2,7	10,7	Karadağ	0,5	-0,5	2,5	11,9
İtalya	0,6	-0,1	1,9	8,7	Kuzey Makedonya	0,7	1,2	3,4	14
Kıbrıs	0,5	-1,1	2,3	8,1	Arnavutluk	1,7	2,2	2,3	6,6
Letonya	2,7	0,1	3,2	17,2	Sırbistan	1,9	1,8	4	11,7
Litvanya	2,2	1,1	4,6	18,9	Türkiye	15,2	12,3	19,6	72,3
Lüksemburg	1,6	0	3,5	8,2	Kosova	2,7	0,2	3,4	11,6
Macaristan	3,4	3,4	5,2	15,2	AB27	1,4	0,7	2,9	9,2

2021 yılı itibarıyla, AB ve Euro Bölgesi'nde enflasyon oranlarında artış kaydedilmiştir. Bu artış, çeşitli faktörlerin etkisiyle meydana gelmiştir:

- Politika destekli likidite artışı ile hem yurt içi hem de yurt dışı talebin artması,
- AB'nin net enerji ithalatçısı olması ve artan enerji ve emtia fiyatları, üretimde darboğazlara neden olmuştur.
- Vergi değişiklikleri etkisi.
- Baz etkileri.
- Rusya-Ukrayna savaşının küresel ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ve AB'nin savaşa coğrafi ve dış ticaret ilişkileri konusunda yakınlık olması nedeniyle savaşa en fazla maruz kalan ekonomiler arasında yer almasıdır (EC, 2021; EC , 2021).

Gerçekleşen faktörlerin etkisi ile yükselen enflasyon 2021-22'de ortalama Euro Bölgesi hane halkının yaşadığı refah kayıpları, harcanabilir gelirin kabaca %4'üne ulaşırken bu durum ise tipik bir durgunluk halinden daha fazla bir kaybı göstermektedir (Pallotti, Paz-Pardo, Slacalek, Tristani ve Violante, 2024).

2022 yılı itibarıyla pandemi sonrası genişlemeyi yönlendiren itici güçler büyük ölçüde zayıflarken, yaşanan sorunlar özellikle enerji fiyatlarının ekonominin geneline yansımaları ve 2022 yılında euronun dolar karşısında değer kaybetmesi fiyat baskılarının daha da genişlemesine katkıda bulunmuştur (EC, 2022).

Şekil 3.12. AB, Çin, Japonya, ABD, Euro Bölgesi ve Dünya ortalama tüketici fiyatları yıllık % değişim (IMF, 2024)

Şekil 3.12, dünyanın en büyük ekonomilerinin karşılaştırmalı olarak tüketici fiyatı değişimlerini göstermektedir. 2013-2022 döneminde, AB'deki HICP'deki genel değişim yıllık ortalama %1,8 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönem boyunca, AB fiyat değişimlerinin yıllar itibarıyla Çin ve ABD'ye kıyasla daha düşük seyrettiği gözlemlenmiştir. Ancak, 2022 yılının enflasyon oranlarına bakıldığında, bu durumun tam tersine döndüğü görülmektedir.

3.7.5. Dış Ticaret Değişimleri

Gelişen ve değişen dünya ile beraber ülkeler arası sınırların giderek azaldığı, teknolojinin artmasına bağlı olarak iletişimin ve ticaretin arttığı çok boyutlu bir dönüşümü ifade eden küreselleşme, Avrupa'da da ekonomik entegrasyonu ve üye ülkeler arası bütünleşmeyi şekillendiren bir olgudur (Güler, 2011). AB ise bu noktada küreselleşmenin yaratmış olduğu fırsatları değerlendirerek ve olumsuz etkilerini azaltarak küreselleşmenin etkinliğini artırmayı ve stratejik bir şekilde yönetmeyi amaçlamaktadır. Bu noktada kurulmuş olan “AB iç pazarı” bu fırsata en iyi örnektir. İç pazar, kişilerin, malların, hizmetlerin, sermayenin AB'ye üye ülkeler arasında serbest dolaşımının sağlandığı ve içerisinde serbest ticaretin teşvik edildiği bir ekonomik alandır. Ayrıca sadece birlik ile sınırlı kalmayan AB, toplamda 80 ülkenin en büyük ticaret ortağıdır (EP, 2023b). Bu durum ekonomi temelli güçlü topluluk yaratma isteğinden gelmekle birlikte ister AB içi olsun ister AB dışı, ticaretle gelen büyüme ve kalkınma hedeflerini desteklemektedir.

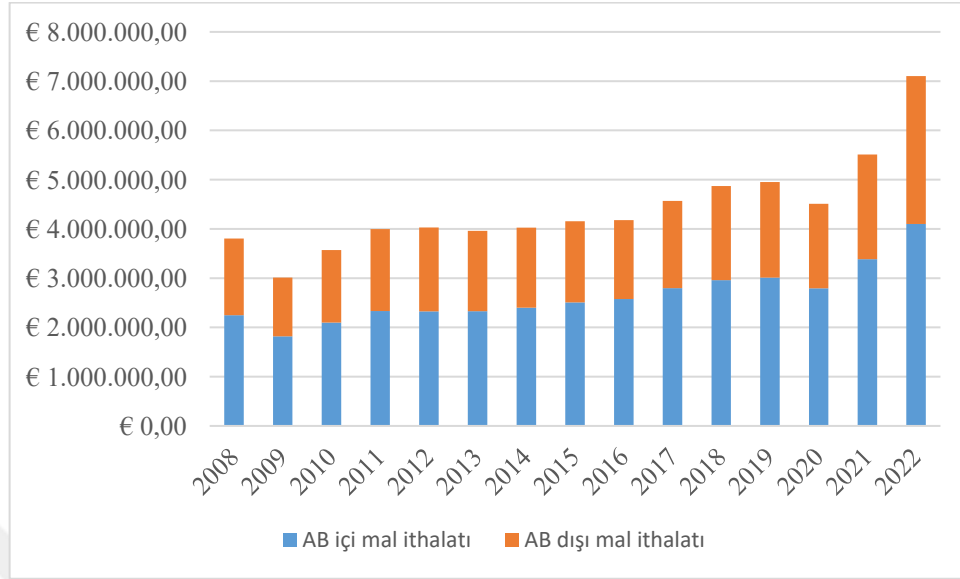
AB, dünya nüfusunun sadece %6,9'unu oluşturmasına rağmen, kşresel ticaretin önemli bir parçasını temsil etmektedir. İhracat ve ithalatı dünya ticaretinin yaklaşık %15,6'sını oluşturmaktadır. Bu çarpıcı oranlar, AB'nin kşresel ticaretteki etkin konumunu vurgulamaktadır, zira AB, Çin ve ABD ile birlikte dünyanın en bşyşk üç ticari kuruluşundan biridir. Özellikle ihracat alanında, AB dünya ihracatının yaklaşık %16'sını gerçekleştirerek Çin'in ardından en bşyşk ihracatçı konumundadır. İthalat açısından da dikkate değer bir rol oynayan AB, dünya ithalatının yaklaşık %15'lik bir kısmını karşılayarak, ABD'nin ardından ikinci sıradadır. Třm bu veriler, birliğin uluslararası ticaretin en bşyşk oyuncularından biri olduğunu açıkça göstermektedir (Đukić, ştaka ve Drařković, 2021b; EP, 2023).

Kşreselleşen dünyada, yakın tarihlerdeki ekonomik açıdan en maliyetli pandemilerden biri olan Covid-19, ticaret dinamiklerinde, tedarik zincirlerinde ve ekonomi politikalarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Sınır kapanmaları, seyahat kısıtlamaları ve karantina önlemleri, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını engelleyerek kşresel ticarete kesintilere neden olmuştur. Bir çok şlke pandeminin ilk aylarında temel tıbbi malzemeler ve gıda gibi hayati ihtiyaç maddelerinin yetersizliğiyle karşılaşırken (İtalya gibi) bu durum, şlkelerin kendi üretim kapasitelerini artırma ve tedarik zincirlerini daha dayanıklı hale getirme dşşşncelerini ortaya koymuştur. Benzer şekilde, AB'de bu durumdan etkilenmiş, 2019 yılına kıyasla, AB'de yaşanan bu durum ihracatta %9,4, ithalatta ise %11,6 oranında önemli dşşşş yaşanmıştır (Eurostat, 2021). Bu veriler, Covid-19'un ekonomik etkilerinin AB'deki ticaret şzerindeki etkisinin derinliğini ve kapsamını ortaya koymaktadır.

Covid-19'un yanı sıra İngiltere'nin AB'den ayrılması mal ve hizmet ticareti şzerinde etkili olduğu grşşş hakimdir. İngiltere'nin AB bştesinin %14,8'ini oluşturması ve birlik dışına ihracatın ise %19,4'şnş sağlaması, İngiltere'nin birlik açısından ekonomik bir kayıp olduğu ve İngiltere'nin ortak pazardan çıkacak olması belirsizlik yarattığı yorumu yapılabilir (Keskin, 2022, s. 71). Bu nedenle, 2020 ticaret verileri değerlendirildiğinde, Covid-19 pandemisi ve Brexit sşreci açısından bakılması daha doğru bir analiz olacaktır.

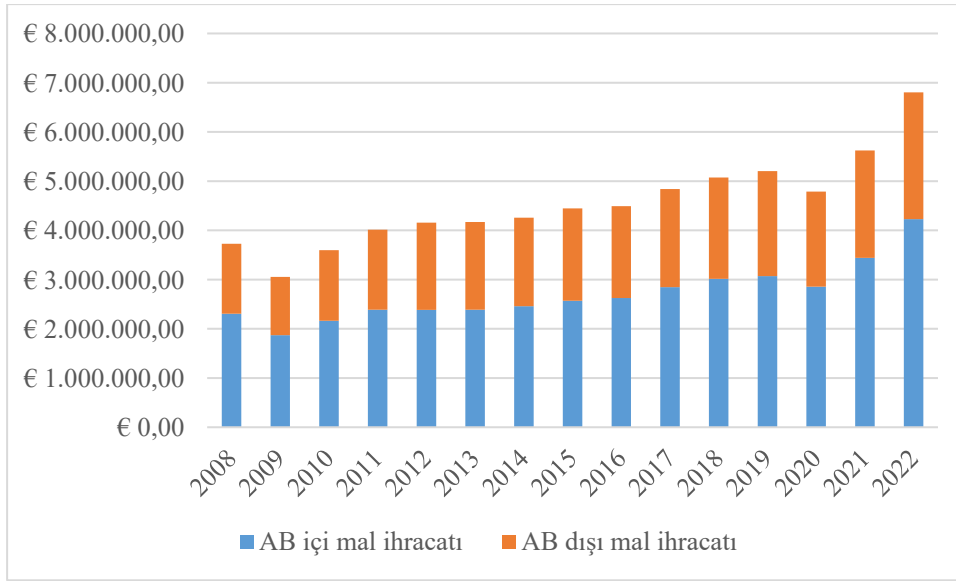
2021 yılına gelindiğinde, bu durumun akışını değiştiren AB-İngiltere Ticaret ve İşbirliği Anlaşması olmuştur. 1 Ocak 2021 tarihinde geçici olarak yřrřrlřėe giren anlaşma ile taraflar gşmrşksşz ve herhangi bir kesinti olmaksızın ticarete devam

kararı almıştır. Bu anlaşmanın ticaretteki belirsizliği azalttığı söylenebilir (EC, 2021).

Şekil 3.13. 2008-2022 yılları arası AB içi ve dışı mal ithalatı (milyon Euro cinsinden) (Eurostat, 2024f)

Şekil 3.13’de ithalat verilerine yer verilirken ilk göze çarpan tüm yıllarda AB içerisinde ortak pazarda yapılan ticaretin birlik dışında yapılan dış ticareten daha fazla olduğudur. 2020 yılı ile salgının gelişi ise ülkelerde artan korumacı önlemler, talebin azalması ve Brexit sürecine bağlı olarak bir önceki yıla oranla ithalat miktarının 4.952.397,2 Euro’dan 4.510.382,5 Euro’ya azalarak yaklaşık %9’luk bir düşüş gerçekleşmiştir. Aynı oran 2008 finans krizinde yaklaşık %21’lik düşüş şeklinde gerçekleşmiştir. Bu durum ise zamanla teknolojinin ilerlemesi ve karşılıklı bağımlı hale gelen ülkelere bağlı olarak küreselleşmenin artmasıyla dış ticaretin daha dirençli hale gelmesidir (World Trade Organization [WTO], 2021). 2021 yılı itibarıyla aşılamanın başlamasına bağlı olarak kademeli olarak kısıtlayıcı önlemlerin kaldırılması ve İngiltere-AB ticaret anlaşması imzalanması ile dış ticarete toparlanma ve ithalat verilerinde artış yaşanmıştır.

Şekil 3.14. 2008-2012 yılları arasında AB içi ve dışı mal ihracatı (milyon Euro cinsinden) (Eurostat, 2024f)

Şekil 3.14’de 2008-2022 yılları arası ihracat verilerine bakıldığında benzer şekilde AB içi ortak pazarda ihracatın daha fazla gerçekleştiği söylenebilir. Covid-19 etkisinin en net görüldüğü 2020 yılında da toplamda 4.788.165,2 Euro gerçekleşen ihracat değeri bir önceki yıla oranla yaklaşık %8’lik bir düşüş yaşamıştır. İhracat değeri Avrupa’nın yakın zamanda yaşamış olduğu diğer bir krizle ile karşılaştırıldığında ise bu oran 2009 yılında yaklaşık %18,5’lik bir düşüş ile 3.053.585,5 Euro değerinde gerçekleşmişti. Yine benzer şekilde ihracat oranlarında da 2021 yılı itibariyle toparlanma sağlanmıştır.

Çizelge 3.9. Aday ülkelerin 2018-2022 yıllık ticaret değerleri (GSYH %’si) (The World Bank, 2024)

	2018	2019	2020	2021	2022
Türkiye	62,61	63,19	61,34	71,08	81,17
Arnavutluk	76,81	76,28	59,83	76,02	85,15
Kosova	86,32	85,75	75,61	98,64	109,51
Karadağ	109,61	108,84	87,01	105,03	125,90
Kuzey Makedonya	133,22	138,58	128,24	146,72	170,82
Sırbistan	109,49	111,95	104,72	117,77	138,65

Çizelge 3.9’de aday ülkelerin yıllık ticaretleri (mal ve hizmet ihracat-ithalatlarının toplamı) GSYH yüzdesi yer almaktadır. Buna göre bütün aday ülkelerde salgının etkisi ticaretlerinde düşüşle sonuçlanmıştır. En çok düşüş yaşayan ülke ise bir önceki yıla oranla %20’lik azalış ile Karadağ olmuştur. Bunun durumun nedeni AB Genişleme Politikasına İlişkin 2021 Tebliğine göre, Covid-19’un ülkenin turizme

bağımlı ekonomisine ağır zarar vermesidir. Keskin bir durgunluk ile özel tüketim, yatırım, istihdam ve ticaret üzerinde büyük olumsuz yayılım etkisi yaratmıştır (EC, 2021). AB'nin ticaret konusunda kilit bir ortağı olan Türkiye'deki düşüş diğer ülkelere oranla nispeten daha sınırlı seviyede gerçekleşmiştir. TÜİK verilerine göre ihracat değerlerinde bir önceki yıla oranla %6,3'lük düşüş, ithalat oranlarında ise %4,3'lük artış yaşanmıştır (TÜİK, 2021). Bunun nedeni diğer aday ülkelerde olduğu gibi ithalata dayalı bir üretim ve ihracat olması gösterilebilir.

Çizelge 3.10. Aday ülkelerin 2018-2022 yıllık mal ve hizmet ihracat-ithalat oranlarının GSYH %'si (Eurostat, 2024g)

İhracat				
	2018	2019	2020	2021
Arnavutluk	31,6	31,3	22,7	31,3
Türkiye	31,2	32,6	28,7	35,3
Karadağ	42,9	43	26	42,8
Kosova	29,1	29,3	21,7	33,4
Kuzey Makedonya	60,4	62,4	57,8	66,2
Sırbistan	50,4	51	48,2	54,5
İthalat				
	2018	2019	2020	2021
Arnavutluk	45,2	45	37,2	44,7
Türkiye	31,3	30	32,5	35,5
Karadağ	66,7	65	61	62,2
Kosova	57,3	56,4	53,9	65,2
Kuzey Makedonya	72,8	76,2	70,5	82,3
Sırbistan	59,1	60,9	56,5	62,3

Çizelge 3.10'da aday ülkelerin mal ve hizmet ithalat-ihracat değerleri (GSYH %'si) ayrı ayrı verilmektedir. Aday ülkeler içerisinde yer alan Türkiye'de, uygulanan rekabetçi kur politikasının (Türk Lirası'nın aşırı değer kaybetmesi) ihracatı artırması beklenirken, 2020 yılında tersi bir durum ile Covid-19'un izole hayatı getirmesi ve kısıtlayıcı tedbirlere bağlı olarak ihracatta düşüş yaşatmıştır. Özellikle hizmet ihracatı gelirinin bir önceki yıla kıyasla yaklaşık %46'luk düşüş göstermesi genel ihracat düşüşünde belirleyici unsur olduğu söylenebilir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2020). İthalat oranlarında ise Türkiye'de başta enerji olmak üzere ithal edilen malların talep esnekliğinin katı olması ve düşük faiz politikasının yarattığı tüketim talebi, diğer ülkelerin aksine ithalat oranlarında bir artışa neden olmuştur (Eğilmez, 2022).

Bu alt başlık altında, Covid-19 pandemisinin ithalat ve ihracat oranları üzerindeki etkileri genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise, Covid-19'un dış ticaret üzerindeki etkisi somut veriler kullanılarak ampirik yöntemlerle ayrıntılı bir şekilde analiz edilecektir. Ancak, bu değerlendirmeden önce, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin teorik arka planı bu başlık altında sunulacaktır.

3.7.5.1. Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler Arasındaki İlişkilerin Teorik Arka Planı

Bu başlık altında, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki teorik etkileri incelenecektir.

Covid-19 pandemisi ve ticaret değişkenleri

Covid-19 pandemisinin ticaret değişkenleri üzerindeki etkisi incelendiğinde, artan belirsizlik ortamına bağlı olarak küresel düzeyde azalan talep gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, değişen koşullarla diğer taraftan yeni bir talep yapısı ortaya çıkmıştır. Tüketiciler, bu süreçte yeni durumlara uyum sağlamak ve özellikle kısıtlayıcı önlemler nedeniyle bazı tüketim alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kalmışlardır. Örneğin, toplumların bu dönemde kişisel hijyen, tıbbi malzemeler, koruyucu ekipmanlar ve stoklanabilir gıda ürünlerine olan taleplerini artırarak küresel talepte önemli değişimlere neden olmuşlardır. Bu tür ürünlerin ticaretini yapan ülkelerin ihracatında belirgin artışlar yaşanmıştır (Ümit ve Ay, 2022, s. 73-74). Ayrıca, geleneksel iş modellerinin yerini yenilikçi ve dijital tabanlı üretim süreçlerine bırakması, bilgi ve bilişim teknolojilerini içeren bazı ülkelere hizmet ticaretini daha popüler hale getirmiştir. Salgının özellikle ilk yılında farklı dönemler ve sektörlerde yaşanan çeşitli etkilerin gözlemlenmesi, Covid-19'un geniş yelpazedeki etkilerini ortaya koymaktadır. Yaşanan olumsuz gelişmelere rağmen, yukarıda belirtilen toparlanma etkileri AB'de özellikle dış ticarete daha hızlı bir iyileşme sağlarken bu durum 2021 yılı itibarıyla verilere yansımıştır.

Enflasyon oranı ve ticaret değişkenleri

Enflasyonun uluslararası ticaret üzerindeki etkisi, ülkedeki fiyatlar ve maliyetlerin hızla artması sonucunda belirginleşir. Fiyatların yükselmesi, yerel üretimi pahalı hale getirir ve döviz kuru sabit kaldığı varsayımı altında ithalatı teşvik ederken ihracatı ise caydırır. Enflasyon, yerli üreticilerin yerli üretimi ve ithal malların yerli üretim

mallarıyla ikame edilmesini teşvik etmekten çok uzaktır; aksine, ithalatı teşvik ederken yerli endüstrinin büyümesini engeller (Dorrance, 1965, s. 65). Bu durum, sadece niceliksel değil, aynı zamanda niteliksel olarak da ekonomiyi olumsuz etkilemektedir.

Ancak burada dikkat çeken husus, güçlü enflasyonun bir ülkenin geleneksel ihracatları ve ithalatları üzerindeki etkileri birçok durumda gecikebilir. Bir ülkenin olası ihtiyaçlarının çok üzerinde birincil mal üreten yerleşik faaliyetlerdeki üreticiler hızla başka üretime yönelemez veya içerideki enflasyonist talepten yararlanamazlar (Dorrance, 1965, s. 66). Sonuç olarak, enflasyonist baskıların ihracat çıktıları üzerindeki zararlı etkileri hemen değil uzun vadede ortaya çıkabilir. Bu duruma salgının gidişatına bağlı olarak kademeli olarak azaltılan kısıtlayıcı önlemler neticesinde artış yaşayan tüketim ve diğer etkenler sonucunda 2021-2022 yılı itibariyle tırmanışa geçen enflasyon örnek verilebilir. AB geneli 2022 yılında bir önceki yıla oranla üç kattan fazla artış yaşayan enflasyon oranlarının ihracat üzerindeki düşüş etkisi henüz gözlemlenememiştir (Eurostat, 2023b).

Sanayi üretim endeksi ve ticaret değişkenleri

Ekonomilerde sanayileşmenin büyüme sürecinde refah artışı, üretkenlik ve verimliliğe olan olumlu etkisi, ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. Covid-19 pandemisi gibi ekonomik belirsizliklerin olduğu bir ortamda, sanayi üretimindeki artış veya azalış eğilimlerini takip etmek ve bu değişimlerin dış ticaret üzerindeki etkilerini analiz etmek, ekonomik karar vericiler için önem arz etmektedir. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, birçok makroekonomik sorunun çözümü üretim artışına dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle, milli gelirdeki artış olarak bilinen büyüme, üretim odaklı olmalıdır. Aynı şekilde, dış ticaret hacmindeki değişimleri de üretim perspektifinden değerlendirmek, ekonomik büyüme ve kalkınmanın daha iyi analiz edilmesini sağlar (Özbay, 2021, s. 161).

Sanayi üretim endeksi ve ticaret değişkenleri arasındaki ilişkiler de bu bağlamda incelenmelidir. Sanayi üretim endeksi, ekonomik aktivite ve kapasitenin önemli bir göstergesidir. Yüksek sanayi üretimi genellikle artan ekonomik aktiviteyle ilişkilidir ve bu durum hem ithalat hem de ihracat seviyelerinin artmasına yol açar. Sanayi üretimindeki artış, aynı zamanda güçlü bir tedarik zincirini de yansıtır. Üretici kesimin daha fazla mal üretilip ihraç etmelerine olanak tanırken, bu süreç daha fazla ara mal ve hammadde ithalatını da gerektirir. Ayrıca, yüksek sanayi üretimi, bir

ülkenin küresel rekabet gücünü artırır; ihraç edilen malların kalitesi ve miktarındaki artış, uluslararası ticaret faaliyetlerini destekler ve teşvik eder.

Salgının küresel ticaret hacmi üzerinde kısa vadeli olumsuz sonuçlar doğurduğu ancak bu sorunların büyük ölçüde yönetilebilir bir nitelikte olduğu düşünüldüğünde, sanayi üretimindeki artışın devam etmesi, uzun vadede ticaretin toparlanmasına ve ekonomilerin yeniden güçlenmesine katkıda bulunacaktır.

4. AVRUPA BİRLİĞİ VE AVRUPA BİRLİĞİ'NE ADAY ÜLKELERDE COVID-19 PANDEMİSİNİN DIŞ TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Küreselleşen dünya dinamikleri içerisinde, ekonomik büyümenin belirleyici faktörleri arasında yer alan dış ticaret, özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir role sahiptir. Ayrıca, yüksek rekabet gücü olarak görülmesi nedeniyle, ülkelerin prestijleri için temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Nitekim bu bağlamda, dış ticaretin etkin bir şekilde yönetilmesi ve geliştirilmesi oldukça elzem görülmektedir.

Çalışmanın bu kısmında AB üye ülkelerin ve aday ülkelerinde 2020 Mart-2023 Mayıs dönemi için Covid-19 salgınının dış ticaret üzerindeki etkilerini belirlemeye yönelik yapılan panel veri analizine yer verilmektedir.

4.1. Literatür

Kejžar, Velić ve Damijan (2020), Covid-19'un ilk dalgası sırasında AB üye devletlerinin mal ticareti ve tedarik zinciri ticaretinin yer çekim modeli analizi ile salgının neden olduğu şokların aktarım kanallarını belirlemeyi amaçlamıştır. Bu analize göre ticaret genel olarak %20'nin üzerinde bir düşüş yaşamıştır. Ticaretteki bu düşüşe hem arz hem de talep şoklarının katkıda bulunduğu, ayrıca Çin ile tedarik zinciri ticaretinin payının daha yüksek olduğu durumlarda, ortak ülkeden Covid-19 şokunun iletiminin güçlendiği 'Çin Etkisi' olarak adlandırılan bir durumun olduğu belirtilmiştir.

Baldwin ve Tomiura (2020) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19 küresel salgınının mal ve hizmet ticareti üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırmada, salgının en çok etkilediği ülkeler arasında Çin, Güney Kore, İtalya, Japonya, ABD ve Almanya'nın dünya toplam arz ve talebinin yaklaşık %55'ini ve toplam imalatın %60'ını sağladığı vurgulanmıştır. Ayrıca, bu ülkelerin krize yanıt olarak

uygulayabileceği politikaların dünya ticareti üzerinde kalıcı etkiler bırakabileceğine dikkat çekilmiştir. Önceden yaşanan ABD-Çin ticaret savaşının, bazı ABD firmalarının üretim süreçlerini başka ülkelerde sürdürmesine neden olduğu belirtilerek, salgının bu eğilimi daha da artırabileceği ve bu durumun toplam verimlilikte bir düşüşe yol açabileceği ifade edilmiştir.

Çütçü (2021) çalışmasında pandemi sürecinin Türkiye ve dünya dış ticaretine olan etkisini incelemiştir. Durum tespit analizi ve son bir yıllık verilere dayalı karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılarak yapılan bu çalışmada, özellikle Türkiye ekonomisi ve sektörel bazda incelenmiştir. Araştırma, Türkiye ekonomisinin dış ticaret yapısının kırılgan olduğu sonucuna varmıştır. Pandemi, dış ticareti üretim ve tüketim açısından önemli ölçüde etkilemiş ve bu etkinin yansımaları birçok makroekonomik göstergede kendini göstermiştir. Krizin neden olduğu kayıpların yanı sıra güven endekslerindeki azalma ve işsizlik sorunlarıyla birlikte uluslararası ticarete %9'luk bir negatif büyüme beklenmektedir. Ayrıca çalışmanın sonunda elde edilen bulgulara dayanarak kamuya, firmalara ve yeni araştırmacılara politika önerilerine yer verilmiştir.

Li ve Lin (2021), 2018 verileri referans alınarak Covid-19'un ticaret etkilerini simüle etmek için tarife ve tarife dışı engeller dahil olmak üzere ticareti engelleyen faktörlerin nasıl etkilediğini gösteren genel bir denge modeli oluşturmuşlardır. Elde edilen sonuçlara göre, pandeminin etkisiyle tüm ülkelerin ticaret ve ihracatının zarar göreceği ancak bazı ülkelerin ticaretin yönlendirilmesi ve fiyat artırıcı etkilerinden dolayı ithalatta kazanç elde edeceği çıkarımı yapılmıştır. Karşılaştırmalı olarak, AB'deki pandeminin negatif etkileri ABD'den daha büyüktür ve ABD'deki negatif etkiler, Çin'deki etkilerden daha büyüktür. Küresel olarak ise pandeminin negatif ticaret etkileri en büyüktür ve salgın derinleştikçe, ticaret üzerindeki negatif etkinin artacağı öngörülmektedir. Ayrıca, belirsizliğe karşı ticari politikaların esnekliğini artırması ve tarife dışı engellerin azaltılması öngörülmektedir. Son olarak, önerilerde hükümetlerin kendi sistemlerini kurmaları, optimize etmeleri ve gelişimlerini yeniden düşünmeleri gerektiği belirtilmiştir.

Đukić vd. (2021), korelasyon-regresyon analizi yanı sıra karşılaştırmalı ve tanımlayıcı analizlerin yapıldığı bir çalışmayı sunmaktadır. İlk olarak, AB'nin GSYH, işsizlik ve kamu borcu 2012-2020 yılları arasında karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmiştir. Ardından, korelasyon-regresyon analizi ile söz konusu değişkenler

arasında salgının neden olduğu ekonomik krizle pozitif ilişki doğrulanmıştır. Son olarak, salgının uzun vadeli ekonomik sonuçları dikkate alınarak, ekonomik aktivitenin büyümesini sağlamak amacıyla öneriler sunulmuştur.

Mashkara-Choknadiy ve Mayboroda (2021) tarafından yapılan çalışmada, dünyanın önde gelen ekonomileri arasında yer alan ABD ve AB'nin, salgının neden olduğu küresel krizde dış ticaret düzenlemelerinde aldıkları tedbirler incelenmektedir. Dış ticaret politikalarına etki eden krizin ulusal güvenlik tehdidi olarak ele alındığı belirlenmiş ve 2020 boyunca koruyucu ve liberalleştirici önlemlerin dış ticarete hem ihracat kısıtlamasında hem de ithalat liberalleştirmede kullanıldığı görülmektedir. Ülkelerin bu önlemlerden ne ölçüde etkilendikleri ve bunun sonucunda ülkelerin kendi dış politikalarının ne ölçüde değiştiği incelenmektedir. Araştırmanın sonuçlarına göre, Covid-19 salgınının başlangıcından 2020'nin sonuna kadar, dünya ekonomisinin iki önde gelen oyuncusu olan AB ve ABD, Covid-19 ile ilgili kısıt malları sağlama amacıyla hem caydırıcı hem de liberalleştirici önlemler almışlardır. Araştırma, ihracat kısıtlamalarından ithalat liberalleştirme önlemlerine geçişin gözlemlendiğini göstermektedir.

Yıldırım (2021) tarafından yapılan çalışmanın amacı, Covid-19 krizinin yol açtığı ticaret sorunlarını belirlemek ve dış ticaret üzerindeki etkileri istatistiksel bir yöntemle açıklamak olmuştur. Bu bağlamda, ihracatta en fazla daralmanın genellikle 2020 yılının ikinci çeyreğinde görüldüğü, pandeminin ihracat üzerindeki etkisini en derin hisseden ülkenin ABD olduğu tespit edilmiştir. İthalata bakıldığında ise daha az gerçekleşen daralmanın sonucunda, ihracatın ithalatı karşılama oranının tüm ülkelerde azaldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca, Türkiye gibi ithalata bağımlı ülkelerin pandemi sürecinden olumsuz etkileneceği ve daha sıkı politika kümeleri uygulamaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak elde edilen çıkarımlara göre dış ticaret bilançosu üzerindeki etkisinin negatif olduğu belirlenmiştir.

Kiyota (2022), pandemi sonucunda ülkelerin dünya ticaretindeki görece öneminin ASEAN ülkelere odaklanarak değişip değişmediğini incelemiştir. Araştırmaya göre, Ocak 2020'den Mart 2021'e kadar merkezilikteki değişiklikleri takip ederek çoğu ASEAN ülkesi için önemli bir ölçüde değişiklik bulunamamıştır. Yapılan ampirik çalışmaya göre, dünya ticaret ağındaki ülkelerin pandemiden sonra değişmeden devam ettiği belirtilmiştir. Ancak, verilerin sınırlı olması nedeniyle analizin pandemiden sonraki kısa bir döneme odaklandığına dikkat çekilmiş ve bu

nedenle dikkatli olunması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, orta ve uzun vadede pandeminin etkisinin daha belirgin olabileceği üzerinde durularak, bu konuda dikkatli olunması gerektiği vurgulanmıştır.

Lucio vd. (2022), ampirik bir analizde Covid-19'un yayılmasını önlemek için 2020 Şubat-Temmuz döneminde alınan sınırlama önlemlerinin İspanya ihracatını olumsuz etkilediğini, ancak ithalatı olumsuz etkilemediğini tespit etmiştir. Bunun yerine, ithalat ilişkisini sona erdirmeye olasılığının arttığı belirlenmiştir. Bu durum, ticaret akışlarındaki azalmanın arz faktörlerinden ziyade talep faktörleriyle açıklandığını göstermektedir.

Cengiz ve Manga (2022) tarafından, Covid-19 salgınının seçilmiş AB ülkeleri ve Türkiye'nin ihracatı üzerindeki etkisi, Mart 2020-Aralık 2021 dönemini kapsayan aylık panel veri bulgularıyla ampirik bir şekilde analiz edilmiştir. Bulgular, salgının ihracat üzerinde olumsuz bir etki bıraktığını göstermektedir. Toplam vaka sayısının ihracatta %1,620 oranında düşüşe neden olduğu, sıkılık (kısıtlayıcı önlemler) endeksinin ise ihracatı %0,102 azalttığı tespit edilmiştir. Ayrıca, salgın ile ihracat arasındaki nedensel ilişkiyi açıklığa kavuşturmak için Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi uygulanmış ve bu testin sonuçlarına göre Covid-19 vakaları ile ihracat seviyesi arasında iki yönlü ilişki olduğu ortaya çıkarılmıştır. Kısıtlılık endeksi, tüketici fiyat endeksi ve döviz kuru ile ihracat arasında tek yönlü bir nedensel ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Özetle, nedensellik testi sonuçları sıkı tedbirler ve karantinalar sırasında Covid-19 salgınının ihracat üzerindeki etkisini doğrulamıştır.

Іванівна ve Олександрівна (2022), çalışmalarının odak noktasını AB'nin ticaret politikasının ve dış ticaretinin gelişimini ve mevcut durumunu analiz etmek oluşturmuştur. Bulgularına göre, AB politikalarının dış ticaret üzerinde belirleyici bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, AB'nin dünya ticaretindeki payının son yıllarda azalmasına rağmen, AB'nin ithalat ve ihracat dinamiklerinin büyüme eğilimi göstermesi, ticaret liderlerinden biri olarak konumunun güçleneceğini ancak rekabetin artacağını göstermiştir. Dolayısıyla, AB'nin dış ticaretine ilişkin artan göstergeler, AB'nin ticaret politikasının başarılı olduğunu kanıtlamıştır.

Uğurlu ve Jindrichovská (2022), Covid-19'un Visegrad Dörtlüsü (Çekya, Macaristan, Polonya ve Slovakya) ülkeleri arasındaki uluslararası ticaret üzerindeki etkisi ampirik bir analizle araştırılmıştır. 2010M1-2021M4 dönemine ait aylık ithalat

ve ihracat verileri kullanılarak kısa vadeli etkisine odaklanılmış ve sonuçlar ticarete yapısal bir değişiklik olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca tüm ülkelerde uzun vadeli bir eşbütünleşme ilişkisi gözlemlenmiştir.

Bolińska vd. (2022) tarafından, Covid-19'un AB ekonomilerindeki seçilmiş makroekonomik değişkenlerin farklılaşması üzerindeki etkisi analiz edilmiş ve değerlendirilmiştir. Bulgulara göre, GSYH'deki düşüşün derinliği AB savaş sonrası tarihinde eşi benzeri görülmemiş seviyelerde gerçekleşmiştir. İşgücü piyasalarında ise tepkilerde çeşitlilik gözlenirken bu çeşitliliğin nedenleri, tecrit tedbirlerinin uygulanmasına ilişkin farklılıklarda olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir makroekonomik değişiklik kişi başına düşen harcamalarda net bir düşüş ile gerçekleşmiştir. Son olarak hem mal hem de hizmet ihracatı ile ithalatı analiz edilmiş ve dış ticarete keskin düşüşler yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ersungur vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19'un dış ticaret üzerindeki etkileri nicel veriler kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, öncelikle pandemi döneminde dünya ticareti incelenmiş ve sonrasında Türkiye'nin dış ticaret etkileri analiz edilmiştir. Araştırmada ortaya çıkan bulgulara göre, dünya ihracat hacmi 2020 yılı sonunda %6,2 azalırken, ithalat hacmi ise %4,4 oranında artmıştır. Kronikleşmiş dış açığı bulunan Türkiye'de ise yıllık değişimlere bakıldığında, 2019 yılının ihracat değeri bir önceki yıla göre %2,1 artarken, 2020 yılında %6,2 azalmıştır. Aynı dönemde, 2019 yılının ithalat değeri bir önceki yıla göre %9 azalırken, 2020 yılında %4,4 arttığı belirtilmiştir.

Bağcı ve Künü (2022), çalışmalarında Türkiye'de Covid-19 sürecinde 13 Mart 2020 - 11 Mart 2022 dönemi kapsamındaki haftalık verileri kullanarak, Covid-19 vaka sayılarının döviz kuru, altın fiyatları, para arzı, faiz oranları, borsa endeksi ve krediler üzerindeki etkisini doğrusal olmayan tahmin yöntemleri ile incelemiştir. Elde edilen bulgular, Covid-19 vaka sayılarının uzun dönemde döviz kuru, altın fiyatları ve para arzını pozitif yönde etkilediğini göstermektedir.

Wysokińska (2023) tarafından yapılan nitel analizde, küresel ekonominin Covid-19 salgını sırasında mal ve hizmet ticaretinde büyük bir düşüş yaşadığı belirlenmiştir. 2020 yılında küresel mal ticaretinin %7,4, hizmet ticaretinin ise bir önceki yıla göre %20 küçüldüğü tespit edilmiştir. Diğer bir dikkat çeken olgu ise bu süreçte küresel e-ticaretin dinamik bir gelişim göstermesidir. UNCTAD raporuna göre, 2021 yılı içerisinde e-ticaret hacmi 26,7 milyar dolara yükselmiştir. Bu bulgular, küresel

ticaretin Covid-19 salgını sırasında yaşadığı değişimlerin yanı sıra, dijitalleşme trendlerinin önemini vurgulamaktadır.

Kılınç ve Halıcı (2023), ampirik çalışmalarında 2020 Mart-2022 Nisan dönemleri arasında OECD ülkelerinde Covid-19 salgınının sanayi üretimi üzerindeki etkilerini panel veri yöntemiyle analiz etmişlerdir. Sonuçlara göre, Covid-19 vaka sayısındaki ve salgın nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısındaki artışın OECD ülkelerinde sanayi üretimini azalttığı sonucuna ulaşmışlardır.

4.2. Veri Seti, Model, Yöntem ve Bulgular

4.2.1. Veri Seti ve Model

DSÖ, 2020 yılı Mart ayında korona virüsü küresel salgın olarak ilan etmiş, 2023 yılı Mayıs ayında ise korona virüsün artık küresel acil bir durum niteliği taşımadığını açıklamıştır. Analiz kapsamında zaman boyutunun belirlenmesinde DSÖ'nün bu açıklamaları esas alınmıştır.

Analiz kapsamında modele dahil edilen ülkeler sırasıyla; Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Hırvatistan, Kıbrıs Cumhuriyeti (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi olarak da ifade edilmektedir), Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, Karadağ, Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Türkiye'dir. Bu ülkelerden Karadağ, Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Türkiye, aday ülke statüsünde modele dahil edilmiştir.

Ukrayna, Moldova, Bosna Hersek ve Gürcistan, birliğe aday ülkeler olmalarına rağmen, bu statüyü 2022 yılı (DSÖ tarafından koronavirüsün küresel bir salgın olarak nitelendirilmesinden sonra) sonrasında elde etmeleri nedeniyle model kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca, aday ülke statüsünde yer alan Arnavutluk'un verilerine ulaşılamaması sebebiyle bu ülke de model kapsamına dahil edilmemiştir.

Covid-19 virüsünün dış ticarete etkilerinin AB üyesi ve birliğe aday ülkeler açısından incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, literatürde yer alan Cengiz ve Manga (2022) çalışmasından yararlanılmıştır. Söz konusu çalışmada, Covid-19'un ihracat üzerindeki etkileri incelenmiştir. Ancak, bu çalışmadan farklı olarak, mevcut araştırma Covid-19'un ihracatın yanı sıra ithalat ve dış ticaret hacmi üzerindeki etkilerini de kapsamaktadır. Ayrıca, sanayi üretim endeksi ve enflasyon oranı kontrol

değişkenleri olarak modele dahil edilmiş ve daha uzun bir zaman dilimi (2020M3-2023M5) ele alınmıştır. Bu yönleriyle çalışma, literatüre kapsam ve metodolojik çeşitlilik açısından önemli katkılar sunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda altı farklı model kurulmuştur. Kurulan modeller aşağıdaki şekildedir:

$$ihr_{it} = \beta_0 + \beta_1 vaka_{it} + \beta_2 sue_{it} + \beta_3 enf_{it} + u_{it} \quad (1)$$

$$ihr_{it} = \beta_0 + \beta_1 ölüm_{it} + \beta_2 sue_{it} + \beta_3 enf_{it} + u_{it} \quad (2)$$

$$ith_{it} = \beta_0 + \beta_1 vaka_{it} + \beta_2 sue_{it} + \beta_3 enf_{it} + u_{it} \quad (3)$$

$$ith_{it} = \beta_0 + \beta_1 ölüm_{it} + \beta_2 sue_{it} + \beta_3 enf_{it} + u_{it} \quad (4)$$

$$dth_{it} = \beta_0 + \beta_1 vaka_{it} + \beta_2 sue_{it} + \beta_3 enf_{it} + u_{it} \quad (5)$$

$$dth_{it} = \beta_0 + \beta_1 ölüm_{it} + \beta_2 sue_{it} + \beta_3 enf_{it} + u_{it} \quad (6)$$

1 numaralı denklem Covid-19 virüsüne bağlı olarak meydana gelen vaka (enfekte) sayısının ihracata etkisinin araştırılması amacıyla kurulan modeldir. Aynı şekilde 2 numaralı denklem ise Covid-19 virüsüne bağlı olarak meydana gelen ölümlerin ihracata etkisinin araştırılması amacıyla kurulmuştur. 3 ve 4 numaralı denklemlerde sırasıyla vaka ve ölüm sayılarının ithalata etkilerinin incelenmesi amaçlanırken, 5 ve 6 numaralı denklemler de ise dış ticaret hacmine etkilerinin incelenmesi hedeflenmiştir. Buna ek olarak kurulan her bir modele, sanayi üretim endeksi ve enflasyon oranı değişkenleri de kontrol değişkeni şeklinde eklenmiştir. Analiz kapsamında modellerde kullanılan değişkenlere ilişkin detaylı bilgiler aşağıdaki çizelgede görülmektedir.

Çizelge 4.1. Model Değişkenlerine İlişkin Bilgiler

Değişkenin Notasyonu	Temsil Ettiği Faktör	Değişkenin Kaynağı
<i>ihr</i>	Milyon \$ cinsinden aylık mal ihracatı (doğal logaritması alınmış şekilde)	World Trade Organization (WTO) ve SORS*
<i>ith</i>	Milyon \$ cinsinden aylık mal ithalatı (doğal logaritması alınmış şekilde)	World Trade Organization (WTO) ve SORS**
<i>dth</i>	Milyon \$ cinsinden aylık mal dış ticareti hacmi (doğal logaritması alınmış şekilde)	WTO ve SORS'dan*** elde edilen ihracat ve ithalat verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur
<i>vaka</i>	Bir milyon kişi başına Covid-19 virüsü dolayısıyla enfekte olmuş kişi sayısı (doğal logaritması alınmış şekilde)	Our World in Data (OWID)
<i>ölüm</i>	Bir milyon kişi başına Covid-19 virüsü dolayısıyla vefat eden kişi sayısı (doğal logaritması alınmış şekilde)	Our World in Data (OWID)
<i>sue</i>	Sanayi üretim endeksi (2021=100 ve doğal logaritması alınmış şekilde)	Eurostat
<i>enf</i>	Tüketici fiyatları endeksi (2015=100 ve doğal logaritması alınmış şekilde)	Eurostat

*, **, ***: Sırbistan Cumhuriyeti İstatistik Ofisi (Statistical Office of the Republic of Serbia – SORS). WTO istatistikleri arasında Sırbistan'ın aylık ihracat ve ithalat verileri bulunmaması dolayısıyla bahse konu veriler Sırbistan Cumhuriyeti İstatistik Ofisi web sitesinden temin edilmiştir.

İlave olarak bu değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler de Çizelge 4.2'de görülmektedir.

Çizelge 4.2. Değişkenlere İlişkin Betimleyici İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum	Gözlem Sayısı
<i>ihr</i>	8.7256	1.7657	2.9957	11.9803	1209
<i>ith</i>	8.9358	1.4714	4.8363	11.8823	1209
<i>dth</i>	9.5484	1.5726	5.0562	12.6109	1209
<i>vaka</i>	8.0909	1.7321	1.5653	12.0967	1198
<i>ölüm</i>	3.4718	1.4529	-0.7963	6.5035	1181
<i>sue</i>	4.5890	0.0912	4.0182	4.9537	1209
<i>enf</i>	4.7679	0.1883	4.5891	6.2120	1209

2020M3-2023M5 dönemi için zaman boyutunun otuz dokuz ($t=39$), yatay kesit birim sayısının ise otuz bir ($n=31$) olduğu bu çalışmada 1209 olması gereken gözlem sayısının, Çizelge 4.2'den hareketle tüm değişkenler için sağlanamadığı belirtilebilir. Bu yönüyle Covid-19 virüsünün AB'ye üye ve aday ülkeler örnekleminde dış ticaret üzerindeki etkilerinin incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada panel dengesiz bir yapıdadır¹.

¹ Vaka ve ölüm verileri analiz dönemi içerisindeki bazı aylarda sıfır (0) değerini almaktadır. Analiz sonuçlarının yorumlanmasında kolaylık sağlaması amacıyla analize dahil edilen tüm değişkenlerin aynı cinsten olması tercih edilmiş ve dolayısıyla doğal logaritmaları alınmıştır. $\ln(0)$ 'ın tanımsız olması nedeniyle, aylar itibarıyla değeri sıfır (0) olan gözlemler kayıp gözlem olacak şekilde dönüştürülmüş ve bu dönüşüm neticesinde panel dengesiz bir yapı sergilemiştir.

4.2.2. Yöntem

AB üye ülkeleri ve aday ülkelerinde 2020M3-2023M5 dönemi için Covid-19 pandemisinin dış ticaret üzerindeki etkilerinin belirlenmesine yönelik yapılan çalışmada panel veri yöntemlerinden faydalanılmıştır.

Panel veri, zaman serisi verileri ile kesit verilerin bileşiminden oluşan bir veri çeşididir. Panel veri analizi, zaman serisi ve kesit veri analizlerinin özelliklerini barındırırken bu analizlerin dezavantajlarını da ortadan kaldırmaktadır (Tarı, 2018, s. 475-495). Panel veri, heterojenliği dikkate alması açısından önemli bir avantaj sağlar. Daha fazla bilgilendirici veri, daha yüksek derecede değişkenlik, daha fazla serbestlik derecesi ve etkinlik ortaya koyar. Aynı zamanda, daha güvenilir parametre tahminleri üretebilir. Panel veri, değişim dinamiklerinin incelenmesini kolaylaştırır. Örneğin, tekrarlanan kesit gözlemleri ile bir dönem işsiz kalanların başka bir dönemde ne kadarının işsiz kalabileceği tahmin edilebilir. Panel veriler, yalnızca kesit veya yalnızca zaman serisi verileri ile belirlenemeyecek etkileri kolayca tanımlama ve ölçme imkânı sunar. Bu sayede daha karmaşık davranış modelleri oluşturulabilir (Balgati, 2005, s. 4-7).

Panel veri analizi kapsamında yapılması gereken çeşitli önsel testler bulunmaktadır. Bu testler sırasıyla (i) yatay kesit bağımlılığın olup olmadığının kontrolü, (ii) eğim katsayısı heterojenliğinin olup olmadığının kontrolü ve (iii) değişkenlerin durağanlık durumlarının kontrolüdür.

Paneli oluşturan yatay kesit birimlerin birbirleri ile etkileşimde olmaları durumunu ifade eden yatay kesit bağımlılığı, yatay kesit birimlerin birinde meydana gelen bir şoktan diğer yatay kesit birimlerin de etkilenmesi halidir. Tahmin sonuçları elde edilmeden önce yatay kesit bağımlılığın olup olmadığı araştırılmalı, eğer yatay kesit birimler arasında bağımlılığın olduğu bulgularınsa, tahmin sonuçları bu bağımlılığa dirençli tahminciler kullanılarak elde edilmelidir. Çalışmada yatay kesit bağımlılığın olup olmadığı, Breusch & Pagan (1980) LM, Pesaran (2004) Ölçeklendirilmiş LM ve Pesaran (2004) CD testleri kullanılarak hem değişkenler hem de modeller bazında araştırılmıştır.

Breusch-Pagan (1980) LM testi,

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}^2_{ij} \quad (7)$$

Pesaran ölçeklendirilmiş LM testi,

$$CD_{lm} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}^2_{ij} - 1) \quad (8)$$

ve Pesaran (2004) CD testi ise

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} (\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}) \quad (9)$$

formülleri vasıtasıyla hesaplanmaktadır. Her üç test açısından da boş hipotez: “H₀=yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklinde kurulmaktadır.

Panelin yatay kesit birimleri her ne kadar AB’ye üye ve bu birliğe üye olmak amacıyla adaylık statüsünde olan ülkeler (yani ortak hedefler ve daha makro anlamda ortak çıkarlarda birliktelik içerisinde) olsalar da özünde her yatay kesit birimin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Bahse konu bu özellikler veri iken her bir yatay kesit birim için tahmin sonuçlarının aynı olması beklenemez.

Panel verilerde analiz sonuçları elde edilmeden önce araştırılması gereken önemli bir husus da eğim katsayılarının tüm yatay kesit birimler açısından homojen mi (aynı mı) yoksa heterojen mi (farklı mı) olduğudur. Çalışmada yatay kesit birimler açısından eğim katsayılarının farklılaşıp farklılaşmadığı Pesaran & Yamagata (2008) eğim homojenliği testi ile incelenmiştir. Delta ve Düzeltilmiş Delta olmak üzere iki test istatistiğinin türetildiği bu çalışmada Delta test istatistiği:

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{s} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (10)$$

formülü ile elde edilirken, Düzeltilmiş Delta test istatistiği ise

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{s} - E(\hat{z}^{it})}{\sqrt{var(\hat{z}^{it})}} \right) \quad (11)$$

formülü vasıtasıyla elde edilmektedir. Her iki test açısından kurulan boş hipotezler ise “H₀=eğim katsayıları homojendir” şeklindedir.

Analiz sonuçları elde edilmeden önce incelenmesi gereken bir diğer husus da değişkenlerin durağanlık mertebeleridir. Katsayılara ilişkin tahmin sonuçlarının durağan olmayan değişkenler kullanılarak elde edilmesi sahte regresyon problemine, yani aslında değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmamasına rağmen analiz sonucunda anlamlı ilişkinin bulunmasına neden olabilmektedir. Çalışmada

değişkenlerin durağanlık durumları yatay kesit bağımlılığa dirençli sonuçlar üreten Pesaran (2007) CIPS test kullanılarak incelenmiştir. CIPS testi şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (12)$$

CIPS teste ilişkin boş hipotez: “seri durağan değildir” şeklinde kurulmaktadır.

Panel veri analizi öncesinde yapılan önsel testler neticesinde kurulan tüm modellerde yatay kesit bağımlılığın var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu, katsayı tahminlerinin yatay kesit bağımlılığa karşı dirençli kullanılarak elde edilmesini gerektirmektedir.

Yatay kesit bağımlılığın varlığı durumunda katsayı tahminlerinin elde edilmesi amacıyla geliştirilmiş çeşitli tahminciler bulunmaktadır. İkinci nesil tahminciler olarak nitelendirilen bu tahminciler yatay kesit bağımlılığa karşı dirençli tahminler üretmektedirler.

İkinci nesil tahmincilerin ilki CCE tahmincisidir (Göçer, 2013, s. 233). İkinci nesil tahmincilerin gelişimi AMG tahmincisiyle devam etmiştir. Bu tahminci CCE tahmincisine alternatif olması amacıyla geliştirilmiş bir tahmincidir (Eberhardt, 2012, s. 64).

Çalışmada katsayı tahminlerinin elde edilmesinde AMG tahmincisi kullanılacaktır. Bu tahminci eğim katsayısı heterojenliği durumuna yönelik olarak yatay kesit birimler açısından katsayı tahminler türetebildiği gibi aynı zamanda eğim katsayısı homojenliği durumuna yönelik olarak da panel geneline ilişkin katsayı tahminlerini de türetebilmektedir (Songur, 2017, s. 127). İlave olarak bu katsayı tahmincisinin tercih edilmesindeki bir diğer neden ise bu tahmincinin dengesiz yapıdaki panellerde de etkin tahmin sonuçları türetebilmesidir (Göçer, 2013, s. 233).

Eberhardt & Bond (2009) ile Eberhardt & Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi şu şekilde hesaplanmaktadır (Eberhardt ve Bond, 2009; Eberhardt ve Teal, 2010);

$$\Delta y_{it} = b' \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_{t+} e_{it} \quad (8) \quad \Rightarrow \quad \hat{c}t \equiv \hat{\mu}t \quad (13)$$

$$y_{it} = a_i + b'_i x_{it} + c_i t + d_i \hat{\mu}_t + e_{it} \quad (14)$$

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i \quad (15)$$

4.2.3. Bulgular

Paneli oluşturan yatay kesit birimlerin birbirleri ile etkileşimde olmaları durumunu ifade eden yatay kesit bağımlılığı, yatay kesit birimlerin birinde meydana gelen bir şoktan diğer yatay kesit birimlerin de etkilenmesi halidir. Tahmin sonuçları elde edilmeden önce yatay kesit bağımlılığın olup olmadığı araştırılmalı, eğer yatay kesit birimler arasında bağımlılığın olduğu bulgulanırsa, tahmin sonuçları bu bağımlılığa dirençli tahminciler kullanılarak elde edilmelidir.

Çalışmada yatay kesit bağımlılığın olup olmadığı, Breusch & Pagan (1980) LM, Pesaran (2004) Ölçeklendirilmiş LM ve Pesaran (2004) CD testleri kullanılarak hem değişkenler hem de modeller bazında araştırılmıştır. Her üç test açısından da boş hipotez: “ H_0 =yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklinde kurulmaktadır. Yatay kesit bağımlılık testlerine ilişkin sonuçlar Çizelge 4.3’te görülmektedir.

Çizelge 4.3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Testler →	LM Test		Ölçeklendirilmiş LM test		CD Test	
Değişken/Model ↓	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
<i>ihr</i>	12174.83	0.0000	383.98	0.0000	108.19	0.0000
<i>ith</i>	14301.23	0.0000	453.71	0.0000	118.84	0.0000
<i>dth</i>	14350.84	0.0000	455.33	0.0000	119.30	0.0000
<i>vaka</i>	9675.55	0.0000	302.03	0.0000	96.69	0.0000
<i>ölüm</i>	6062.53	0.0000	183.55	0.0000	72.34	0.0000
<i>sue</i>	9624.55	0.0000	300.35	0.0000	94.04	0.0000
<i>enf</i>	17188.70	0.0000	548.39	0.0000	131.02	0.0000
Model 1	6317.17	0.0000	191.90	0.0000	70.39	0.0000
Model 2	8300.28	0.0000	256.93	0.0000	84.25	0.0000
Model 3	6036.51	0.0000	182.70	0.0000	71.36	0.0000
Model 4	9254.61	0.0000	288.22	0.0000	89.21	0.0000
Model 5	6678.62	0.0000	203.75	0.0000	76.05	0.0000
Model 6	9417.48	0.0000	293.56	0.0000	91.62	0.0000

Çizelge 4.3’teki olasılık değerlerinden hareketle hem değişkenler hem de modeller açısından her üç test için de boş hipotezler reddedilmektedir. Dolayısıyla değişkenler ve model bazında yatay kesit bağımlılığın olduğu-varlığı sonucuna ulaşılmıştır.

Panelin yatay kesit birimleri her ne kadar AB’ye üye ve bu birliğe üye olmak amacıyla adaylık statüsünde olan ülkeler (yani ortak hedefler ve daha makro anlamda ortak çıkarlarda birliktelik içerisinde) olsalar da özünde her yatay kesit birimin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Bahse konu bu özellikler veri iken her bir yatay kesit birim için tahmin sonuçlarının aynı olması beklenemez.

Panel verilerde analiz sonuçları elde edilmeden önce araştırılması gereken önemli bir husus da eğim katsayılarının tüm yatay kesit birimler açısından homojen mi (aynı mı) yoksa heterojen mi (farklı mı) olduğudur. Çalışmada yatay kesit birimler açısından eğim katsayılarının farklılaşıp farklılaşmadığı Pesaran ve Yamagata (2008) eğim homojenliği testi ile incelenmiştir. Delta ve Düzeltilmiş Delta olmak üzere iki test istatistiğinin türetildiği bu testin boş hipotezi: “ H_0 =eğim katsayıları homojendir” şeklinde kurulmaktadır. Eğim homojenliği testine ilişkin sonuçlar Çizelge 4.4’te gösterilmektedir.

Çizelge 4.4. Pesaran & Yamagata (2008) Eğim Homojenliği Testi Sonuçları

Testler →	Delta Test		Düzeltilmiş Delta	
Modeller ↓	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Model 1	21.983	0.000	23.560	0.000
Model 2	21.543	0.000	23.113	0.000
Model 3	23.399	0.000	25.077	0.000
Model 4	23.235	0.000	24.929	0.000
Model 5	24.404	0.000	26.154	0.000
Model 6	24.116	0.000	25.874	0.000

Çizelge 4.4’teki olasılık değerlerinden hareketle kurulan 6 model açısından da boş hipotez reddedilmektedir. Buna göre analiz kapsamında kurulan tüm modeller için eğim katsayılarının heterojen olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Analiz sonuçları elde edilmeden önce incelenmesi gereken bir diğer husus da değişkenlerin durağanlık mertebeleridir. Katsayılara ilişkin tahmin sonuçlarının durağan olmayan değişkenler kullanılarak elde edilmesi sahte regresyon problemine, yani aslında değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmamasına rağmen analiz sonucunda anlamlı ilişkinin bulunmasına neden olabilmektedir. Çalışmada değişkenlerin durağanlık durumları yatay kesit bağımlılığa dirençli sonuçlar üreten Pesaran (2007) CIPS test kullanılarak incelenmiştir. CIPS teste ilişkin boş hipotez: “seri durağan değildir” şeklinde kurulmaktadır. CIPS teste ilişkin sonuçlar Çizelge 4.5’te görülmektedir.

Çizelge 4.5. CIPS Test Sonuçları

Opsiyonlar → Değişkenler ↓	Sabitli CIPS		Sabitli ve Trendli CIPS	
	Z[t-bar]	Olasılık	Z[t-bar]	Olasılık
<i>ihr</i>	-7.574	0.000	-3.673	0.000
<i>ith</i>	-8.984	0.000	-7.153	0.000
<i>dth</i>	-8.972	0.000	-6.250	0.000
<i>vaka</i>	-11.657	0.000	-12.791	0.000
<i>ölüm</i>	-7.819	0.000	-9.433	0.000
<i>sue</i>	-8.387	0.000	-6.103	0.000
<i>enf</i>	-6.192	0.000	-4.435	0.000

Çizelge 4.4'teki olasılık değerlerinden hareketle tüm değişkenler açısından boş hipotezler reddedilmektedir. Buna göre tüm değişkenler seviye değerlerinde durağandırlar.

Aşağıdaki çizelgede çalışma kapsamında kurulan modellere ilişkin sonuçlar görülmektedir.

Çizelge 4.6. Panel Geneli Açısından Katsayı Tahminleri

Değişkenler ↓	Modeller →	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
vaka	Katsayı	0.006		0.008		0.007	
	Olasılık	0.0010		0.0000		0.0000	
ölüm	Katsayı		-0.004		0.007		0.005
	Olasılık		0.0330		0.0000		0.0000
<i>sue</i>	Katsayı	0.502	0.505	0.345	0.323	0.381	0.361
	Olasılık	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
<i>enf</i>	Katsayı	0.194	0.182	0.287	0.282	0.284	0.300
	Olasılık	0.015	0.0120	0.0000	0.0010	0.0010	0.0000
__00000R_c	Katsayı	0.944	0.938	0.901	0.902	0.903	0.925
	Olasılık	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
_cons	Katsayı	5.428	5.425	5.894	6.017	6.169	6.327
	Olasılık	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Gözlem Sayısı		1198	1181	1198	1181	1198	1181
Wald chi2		46.11	36.27	100.98	71.30	94.74	56.78
Prob > chi2		0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
RMSE		0.0773	0.0771	0.0612	0.0617	0.0526	0.0530

Not: Katsayı tahminleri elde edilirken veri setindeki uç değerlerin katsayı tahminleri üzerindeki etkilerini azaltmak amacıyla AMG tahmincisinin robust opsiyonu kullanılmıştır. Kalın puntolar istatistiki açıdan anlamlı çıkan katsayı tahminlerini göstermektedir. __00000R_c ortak dinamik süreci, _cons sabit katsayıyı ve RMSE ise ortalama hata kare kökü değerini ifade etmektedir.

Analiz sonuçları geneli itibarıyla değerlendirildiğinde, Wald Testi sonuçlarından hareketle kurulan her modelin istatistiki açıdan anlamlı olduğu görülmektedir.

Katsayı tahminlerinin yorumlanmasına geçilmeden önce katsayı tahminlerinin güvenilirliğini sınamak amacıyla model tahmininden elde edilen hata terimleri CIPS birim kök testine tabi tutulmuşlardır. CIPS testi neticesinde hata terimleri serisinin seviye durağan çıkması halinde AMG katsayı tahmincisi kullanılarak elde edilen katsayıların güvenilir ve yorumlanabilir olduklarına kanaat getirilebilir (Şanlı, 2019, s. 564).

Çizelge 4.7. Model Hata Terimlerine İlişkin CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Opsiyonlar →	Sabitli CIPS		Sabitli ve Trendli CIPS	
Modeller ↓	Z[t-bar]	Olasılık	Z[t-bar]	Olasılık
Model 1	-10.709	0.000	-7.603	0.000
Model 2	-10.467	0.000	-7.300	0.000
Model 3	-14.475	0.000	-11.490	0.000
Model 4	-14.234	0.000	-11.179	0.000
Model 5	-13.219	0.000	-10.274	0.000
Model 6	-12.898	0.000	-9.886	0.000

Çizelge 4.7’deki olasılık değerlerinden hareketle tüm modeller açısından tahmin sonrası elde edilen hata terimleri serisinin durağan olmadığına yönelik boş hipotezler reddedilmektedir. Buna göre tüm modeller için tahmin sonrası elde edilen hata terimleri seviye değerlerinde durağandılar.

Hem Wald Test açısından modellerin anlamlı olması hem de model tahminlerinden elde edilen hata terimlerinin seviye durağan çıkmaları dolayısıyla ulaşılan katsayı tahminlerinin güvenilir ve yorumlanabilir olduğuna kanaat getirilmiştir. Bu nedenle model sonuçları her bir model açısından değerlendirilebilir. Bulgular aşağıdaki şekildedir:

- Model 1’e ilişkin katsayı tahminlerinden hareketle milyon kişi başına vaka sayısında, sanayi üretim endeksinde ve enflasyon oranında meydana gelecek artışların, ihracat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde pozitif etkilediği görülmektedir. Buna göre AB üyesi ve AB’ye aday ülkelerde vaka

sayısında meydana gelecek %100 oranında bir artış ihracat hacmini %0.6, sanayi üretim endeksinde meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ihracat hacmini %50.2 ve enflasyon oranında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ise ihracat hacmini %19.5 oranında artırmaktadır.

- ii. Model 2'ye ilişkin katsayı tahminlerinden hareketle milyon kişi başına ölüm sayısında meydana gelecek artışların ihracat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde negatif etkilediği görülürken, sanayi üretim endeksinde ve enflasyon oranında meydana gelecek artışların ise ihracat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde pozitif etkilediği görülmektedir. Buna göre ölüm sayısında meydana gelecek %100 oranında bir artış ihracat hacmini %0.4 oranında azaltırken aksine sanayi üretim endeksinde meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ihracat hacmini %50.5 ve enflasyon oranında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ise ihracat hacmini %18.2 oranında artırmaktadır.
- iii. Model 3'e ilişkin katsayı tahminlerinden hareketle milyon kişi başına vaka sayısında, sanayi üretim endeksinde ve enflasyon oranında meydana gelecek artışların ithalat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde pozitif etkilediği görülmektedir. Buna göre vaka sayısında meydana gelecek %100 oranında bir artış ithalat hacmini %0.8, sanayi üretim endeksinde meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ithalat hacmini %34.5 ve enflasyon oranında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ise ithalat hacmini %28.7 oranında artırmaktadır.
- iv. Model 4'e ilişkin katsayı tahminlerinden hareketle milyon kişi başına ölüm sayısında, sanayi üretim endeksinde ve enflasyon oranında meydana gelecek artışların ithalat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde pozitif etkilediği görülmektedir. Buna göre ölüm sayısında meydana gelecek %100 oranında bir artış ithalat hacmini %0.7, sanayi üretim endeksinde meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ithalat hacmini %32.3 ve enflasyon oranında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ise ithalat hacmini %28.2 oranında artırmaktadır.
- v. Model 5'e ilişkin katsayı tahminlerinden hareketle milyon kişi başına vaka sayısında, sanayi üretim endeksinde ve enflasyon oranında meydana gelecek artışların dış ticaret hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde pozitif

etkilediği görülmektedir. Buna göre vaka sayısında meydana gelecek %100 oranında bir artış dış ticaret hacmini %0.7, sanayi üretim endeksinde meydana gelecek %100 oranındaki bir artış dış ticaret hacmini %38.1 ve enflasyon oranında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ise dış ticaret hacmini %28.4 oranında artırmaktadır.

- vi. Model 6'ya ilişkin katsayı tahminlerinden hareketle milyon kişi başına ölüm sayısında, sanayi üretim endeksinde ve enflasyon oranında meydana gelecek artışların dış ticaret hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde pozitif etkilediği görülmektedir. Buna göre ölüm sayısında meydana gelecek %100 oranında bir artış dış ticaret hacmini %0.5, sanayi üretim endeksinde meydana gelecek %100 oranındaki bir artış dış ticaret hacmini %36.1 ve enflasyon oranında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış ise dış ticaret hacmini %30 oranında artırmaktadır.

Modeller açısından panel geneline ilişkin katsayı tahminlerini incelenmesinin ardından, eğim katsayısı heterojenliği bulgulanan modeller için yatay kesti birimlere ilişkin katsayı tahminleri de incelenmelidir. Çizelge 4.8'de heterojen paneller açısından yatay kesit birimlere ilişkin katsayı tahminleri raporlanmıştır.

Çizelge 4.8. Yatay Kesit Birimlerine İlişkin Katsayı Tahminleri

Yatay Kesit Birimler ↓	Modeller →	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
Avusturya	vaka	Katsayı	0.0001		0.001		0.001
		Olasılık	0.986		0.929		0.800
	ölüm	Katsayı		-0.015		0.004	0.0001
		Olasılık		0.011		0.540	0.985
	sue	Katsayı	-0.217	-0.320	0.299	0.198	-0.005
		Olasılık	0.315	0.109	0.259	0.474	0.982
	enf	Katsayı	0.013	0.034	-0.211	-0.109	-0.122
		Olasılık	0.927	0.814	0.208	0.533	0.414
Belçika	vaka	Katsayı	0.018		0.020		0.020
		Olasılık	0.001		0.000		0.000
	ölüm	Katsayı		0.001		0.022	0.015
		Olasılık		0.866		0.001	0.009
	sue	Katsayı	0.461	0.501	0.256	0.320	0.341
		Olasılık	0.000	0.000	0.011	0.002	0.000

	enf	Katsayı	0.632	0.568	0.753	0.726	0.672	0.644
		Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Bulgaristan	vaka	Katsayı	0.001		0.009		0.006	
		Olasılık	0.899		0.094		0.199	
	ölüm	Katsayı		-0.002		0.005		0.003
		Olasılık		0.786		0.352		0.514
	sue	Katsayı	1.015	0.960	0.726	0.754	0.838	0.814
		Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
	enf	Katsayı	0.319	0.341	0.309	0.314	0.334	0.361
		Olasılık	0.095	0.118	0.020	0.032	0.010	0.011
Hırvatistan	vaka	Katsayı	0.018		-0.004		0.006	
		Olasılık	0.012		0.526		0.195	
	ölüm	Katsayı		-0.002		-0.005		- 0.0003
		Olasılık		0.742		0.386		0.955
	sue	Katsayı	-1.014	-0.613	0.422	0.262	-0.113	-0.188
		Olasılık	0.043	0.211	0.306	0.536	0.754	0.594
	enf	Katsayı	0.684	0.568	0.910	0.968	0.855	0.824
		Olasılık	0.000	0.001	0.000	0.000	0.000	0.000
Kıbrıs Cumhuriyeti (GKRY)	vaka	Katsayı	-0.015		-0.001		-0.001	
		Olasılık	0.563		0.959		0.948	
	ölüm	Katsayı		-0.035		- 0.0001		-0.005
		Olasılık		0.341		0.997		0.797
	sue	Katsayı	-0.885	-0.738	0.585	0.562	0.146	0.160
		Olasılık	0.280	0.368	0.264	0.304	0.749	0.736
	enf	Katsayı	2.871	2.880	0.352	0.464	1.133	1.228
		Olasılık	0.003	0.002	0.630	0.532	0.052	0.038
Çekya	vaka	Katsayı	0.007		0.008		0.009	
		Olasılık	0.202		0.055		0.053	
	ölüm	Katsayı		0.008		0.011		0.012
		Olasılık		0.103		0.003		0.003
	sue	Katsayı	0.663	0.715	0.277	0.196	0.505	0.452
		Olasılık	0.001	0.000	0.067	0.173	0.003	0.005
	enf	Katsayı	0.107	0.170	0.112	0.139	0.136	0.178
		Olasılık	0.319	0.103	0.240	0.104	0.176	0.051
Danimarka	vaka	Katsayı	0.001		0.007		0.005	
		Olasılık	0.909		0.068		0.203	

	ölüm	Katsayı		-0.003		0.014		0.008
		Olasılık		0.657		0.002		0.080
	sue	Katsayı	0.302	0.281	0.234	0.147	0.294	0.243
		Olasılık	0.199	0.237	0.213	0.398	0.103	0.175
	enf	Katsayı	-0.366	-0.249	-0.683	-0.737	-0.543	-0.541
		Olasılık	0.330	0.500	0.020	0.004	0.056	0.043
Estonya	vaka	Katsayı	0.009		0.010		0.011	
		Olasılık	0.174		0.072		0.045	
	ölüm	Katsayı		-0.006		0.007		0.003
		Olasılık		0.436		0.276		0.603
	sue	Katsayı	0.902	0.988	0.548	0.578	0.731	0.785
		Olasılık	0.000	0.000	0.016	0.007	0.000	0.000
	enf	Katsayı	0.119	0.084	0.143	0.100	0.149	0.106
		Olasılık	0.222	0.403	0.199	0.384	0.095	0.257
Finlandiya	vaka	Katsayı	0.017		0.023		0.022	
		Olasılık	0.118		0.000		0.002	
	ölüm	Katsayı		0.015		0.020		0.022
		Olasılık		0.243		0.002		0.008
	sue	Katsayı	0.908	0.964	0.695	0.854	0.721	0.783
		Olasılık	0.192	0.138	0.044	0.024	0.107	0.076
	enf	Katsayı	-0.495	-0.688	-0.678	-1.115	-0.573	-0.958
		Olasılık	0.231	0.078	0.001	0.000	0.028	0.000
Fransa	vaka	Katsayı	0.001		0.005		0.004	
		Olasılık	0.861		0.363		0.427	
	ölüm	Katsayı		0.001		0.009		0.010
		Olasılık		0.856		0.148		0.098
	sue	Katsayı	0.754	0.328	0.335	0.451	0.550	0.394
		Olasılık	0.003	0.028	0.169	0.001	0.022	0.002
	enf	Katsayı	-0.124	-0.020	0.377	0.510	0.166	0.302
		Olasılık	0.501	0.926	0.075	0.015	0.399	0.117
Almanya	vaka	Katsayı	-0.003		0.011		0.004	
		Olasılık	0.298		0.000		0.161	
	ölüm	Katsayı		-0.009		0.010		0.003
		Olasılık		0.007		0.000		0.226
	sue	Katsayı	0.449	0.451	0.163	0.056	0.349	0.284
		Olasılık	0.000	0.000	0.103	0.583	0.001	0.007
	enf	Katsayı	-0.229	-0.173	0.002	0.010	-0.133	-0.087
		Olasılık						

		Olasılık	0.023	0.087	0.981	0.915	0.171	0.343
Yunanistan	vaka	Katsayı	0.019		0.023		0.025	
		Olasılık	0.053		0.015		0.002	
	ölüm	Katsayı		0.004		0.008		0.011
		Olasılık		0.757		0.438		0.269
	sue	Katsayı	0.915	1.122	0.267	0.387	0.499	0.647
		Olasılık	0.019	0.005	0.442	0.305	0.120	0.065
	enf	Katsayı	1.170	1.239	0.904	0.947	1.061	1.153
		Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.001	0.000	0.000
Macaristan	vaka	Katsayı	-0.001		0.008		0.005	
		Olasılık	0.887		0.087		0.311	
	ölüm	Katsayı		-0.005		0.005		0.003
		Olasılık		0.360		0.268		0.561
	sue	Katsayı	0.479	0.493	0.396	0.394	0.484	0.477
		Olasılık	0.003	0.002	0.003	0.004	0.001	0.001
	enf	Katsayı	0.068	0.075	0.251	0.261	0.190	0.209
		Olasılık	0.481	0.487	0.003	0.004	0.028	0.022
İrlanda	vaka	Katsayı	-0.003		-0.008		-0.005	
		Olasılık	0.758		0.409		0.532	
	ölüm	Katsayı		-0.011		0.004		-0.003
		Olasılık		0.401		0.789		0.741
	sue	Katsayı	0.024	0.017	0.090	0.062	0.047	0.032
		Olasılık	0.792	0.850	0.291	0.489	0.466	0.634
	enf	Katsayı	0.156	0.263	0.464	0.719	0.289	0.451
		Olasılık	0.700	0.471	0.258	0.052	0.334	0.099
İtalya	vaka	Katsayı	-0.008		0.018		0.005	
		Olasılık	0.319		0.007		0.428	
	ölüm	Katsayı		-0.016		0.018		0.006
		Olasılık		0.171		0.027		0.455
	sue	Katsayı	0.153	0.129	0.095	0.084	0.140	0.130
		Olasılık	0.306	0.446	0.427	0.510	0.248	0.317
	enf	Katsayı	-0.263	-0.200	0.368	0.484	0.045	0.167
		Olasılık	0.284	0.447	0.078	0.023	0.828	0.419
Letonya	vaka	Katsayı	0.015		- 0.0005		0.008	
		Olasılık	0.025		0.953		0.206	
	ölüm	Katsayı		-0.002		-0.014		-0.006

		Olasılık		0.795		0.108		0.441
		Katsayı	0.871	1.171	0.726	0.685	0.862	0.958
	sue	Olasılık	0.070	0.012	0.258	0.275	0.092	0.058
	enf	Katsayı	0.571	0.538	0.425	0.368	0.529	0.480
		Olasılık	0.000	0.000	0.035	0.058	0.000	0.002
Litvanya	vaka	Katsayı	0.007		0.006		0.007	
		Olasılık	0.426		0.465		0.352	
	ölüm	Katsayı		-0.011		-0.007		-0.008
		Olasılık		0.199		0.338		0.311
	sue	Katsayı	0.541	0.720	0.350	0.515	0.463	0.624
		Olasılık	0.005	0.000	0.082	0.006	0.013	0.000
	enf	Katsayı	0.233	0.119	0.324	0.256	0.295	0.210
		Olasılık	0.069	0.400	0.006	0.041	0.011	0.088
Lüksemburg	vaka	Katsayı	-0.003		0.001		0.001	
		Olasılık	0.635		0.921		0.813	
	ölüm	Katsayı		-0.016		0.006		-0.0003
		Olasılık		0.004		0.489		0.959
	sue	Katsayı	0.182	0.036	0.344	0.275	0.236	0.130
		Olasılık	0.169	0.778	0.071	0.183	0.073	0.354
	enf	Katsayı	-0.159	-0.282	-0.752	-0.732	-0.575	-0.602
		Olasılık	0.367	0.111	0.015	0.032	0.003	0.005
Malta	vaka	Katsayı	0.0001		0.006		0.011	
		Olasılık	0.995		0.781		0.448	
	ölüm	Katsayı		-0.016		-0.003		0.0004
		Olasılık		0.425		0.915		0.982
	sue	Katsayı	1.149	1.085	-0.461	-0.485	0.102	0.038
		Olasılık	0.032	0.052	0.482	0.488	0.837	0.943
	enf	Katsayı	-1.844	-1.896	2.505	2.379	1.305	1.243
		Olasılık	0.002	0.004	0.002	0.009	0.025	0.061
Hollanda	vaka	Katsayı	0.010		0.011		0.011	
		Olasılık	0.010		0.007		0.002	
	ölüm	Katsayı		0.001		0.012		0.010
		Olasılık		0.837		0.016		0.024
	sue	Katsayı	1.096	1.011	0.319	0.244	0.614	0.536
		Olasılık	0.005	0.002	0.454	0.577	0.106	0.138
	enf	Katsayı	0.512	0.580	0.704	0.796	0.625	0.726
		Olasılık						

		Olasılık	0.002	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Polonya	vaka	Katsayı	0.006		0.006		0.008	
		Olasılık	0.144		0.078		0.024	
	ölüm	Katsayı		0.001		0.006		0.007
		Olasılık		0.785		0.099		0.050
	sue	Katsayı	0.307	0.297	0.476	0.399	0.402	0.320
		Olasılık	0.035	0.061	0.002	0.011	0.004	0.022
	enf	Katsayı	0.030	0.063	-0.065	0.005	-0.006	0.075
		Olasılık	0.785	0.622	0.466	0.963	0.942	0.424
Portekiz	vaka	Katsayı	0.009		0.002		0.006	
		Olasılık	0.183		0.580		0.185	
	ölüm	Katsayı		0.005		0.003		0.006
		Olasılık		0.615		0.624		0.292
	sue	Katsayı	0.472	0.538	0.387	0.325	0.437	0.378
		Olasılık	0.018	0.008	0.001	0.004	0.001	0.004
	enf	Katsayı	0.238	0.348	0.478	0.503	0.397	0.415
		Olasılık	0.340	0.153	0.004	0.001	0.031	0.013
Romanya	vaka	Katsayı	0.002		0.008		0.007	
		Olasılık	0.698		0.091		0.111	
	ölüm	Katsayı		-0.010		0.002		-0.001
		Olasılık		0.185		0.756		0.868
	sue	Katsayı	0.889	0.932	0.556	0.557	0.672	0.677
		Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
	enf	Katsayı	0.341	0.255	0.239	0.257	0.279	0.271
		Olasılık	0.004	0.129	0.044	0.097	0.008	0.052
Slovakya	vaka	Katsayı	-0.001		0.007		0.004	
		Olasılık	0.908		0.200		0.433	
	ölüm	Katsayı		-0.004		0.009		0.006
		Olasılık		0.600		0.117		0.369
	sue	Katsayı	0.832	0.881	0.633	0.618	0.755	0.750
		Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
	enf	Katsayı	0.180	0.173	0.220	0.215	0.233	0.228
		Olasılık	0.303	0.350	0.193	0.193	0.167	0.185
Slovenya	vaka	Katsayı	0.002		0.006		0.005	
		Olasılık	0.814		0.296		0.235	
	ölüm	Katsayı		-0.011		0.009		0.003
		Olasılık		0.091		0.073		0.500

	sue	Katsayı	0.160	0.126	0.170	0.084	0.103	0.041
		Olasılık	0.519	0.569	0.440	0.696	0.577	0.821
	enf	Katsayı	1.215	1.252	0.729	0.755	0.935	0.966
		Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
İspanya	vaka	Katsayı	-0.003		0.007		0.002	
		Olasılık	0.599		0.219		0.686	
	ölüm	Katsayı		-0.011		0.009		0.002
		Olasılık		0.114		0.162		0.722
	sue	Katsayı	0.078	0.052	0.247	0.193	0.176	0.093
		Olasılık	0.581	0.728	0.102	0.210	0.207	0.514
	enf	Katsayı	-0.136	-0.069	0.173	0.194	-0.010	0.045
		Olasılık	0.396	0.704	0.435	0.357	0.954	0.804
İsveç	vaka	Katsayı	0.010		0.013		0.013	
		Olasılık	0.096		0.033		0.022	
	ölüm	Katsayı		0.005		0.013		0.013
		Olasılık		0.412		0.051		0.032
	sue	Katsayı	-0.066	-0.075	-0.061	-0.050	-0.101	-0.086
		Olasılık	0.737	0.696	0.776	0.821	0.621	0.673
	enf	Katsayı	-0.041	-0.090	-0.029	-0.247	-0.027	-0.216
		Olasılık	0.815	0.548	0.881	0.164	0.881	0.182
Karadağ	vaka	Katsayı	0.022		-0.046		-0.029	
		Olasılık	0.401		0.003		0.016	
	ölüm	Katsayı		0.054		-0.063		-0.043
		Olasılık		0.258		0.025		0.058
	sue	Katsayı	0.261	0.381	-0.079	-0.200	-0.063	-0.129
		Olasılık	0.607	0.431	0.784	0.503	0.781	0.580
	enf	Katsayı	1.575	2.467	0.391	-0.283	0.816	0.372
		Olasılık	0.031	0.034	0.403	0.704	0.021	0.519
Kuzey Makedonya	vaka	Katsayı	0.014		0.018		0.019	
		Olasılık	0.114		0.020		0.009	
	ölüm	Katsayı		0.010		0.015		0.015
		Olasılık		0.291		0.053		0.041
	sue	Katsayı	1.797	1.917	1.059	1.008	1.379	1.357
		Olasılık	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
	enf	Katsayı	0.312	0.402	0.093	0.131	0.250	0.292
		Olasılık	0.121	0.088	0.624	0.522	0.143	0.116
Sırbistan	vaka	Katsayı	0.011		0.001		0.007	

		Olasılık	0.005		0.909		0.107	
	ölüm	Katsayı		0.0004		0.001		0.004
		Olasılık		0.941		0.885		0.444
	sue	Katsayı	0.508	0.603	0.182	0.105	0.302	0.251
		Olasılık	0.001	0.000	0.431	0.656	0.092	0.150
	enf	Katsayı	0.450	0.494	0.115	0.173	0.276	0.339
		Olasılık	0.000	0.000	0.388	0.140	0.004	0.000
Türkiye	vaka	Katsayı	0.011		0.013		0.013	
		Olasılık	0.287		0.122		0.080	
	ölüm	Katsayı		0.006		0.006		0.009
		Olasılık		0.529		0.508		0.256
	sue	Katsayı	0.546	0.597	0.327	0.344	0.421	0.423
		Olasılık	0.013	0.004	0.103	0.096	0.015	0.015
	enf	Katsayı	0.116	0.121	0.362	0.365	0.249	0.260
		Olasılık	0.026	0.049	0.000	0.000	0.000	0.000

Not: Kalın puntolar istatistiki açıdan anlamlı çıkan katsayı tahminlerini göstermektedir.

Çizelge 4.8'den hareketle yatay kesit birimlere ilişkin sonuçlar incelendiğinde:

- AB üyesi ve AB'ye aday ülkelerde milyon kişi başına vaka sayısı ile ihracat hacmi arasındaki ilişkinin incelendiği model 1'de milyon kişi başına vaka sayısında meydana gelecek artışların Belçika, Hırvatistan, Yunanistan, Letonya, Hollanda, İsveç ve Sırbistan da ihracat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde artırdığı bulgulanmıştır.
- AB üyesi ve AB'ye aday ülkelerde milyon kişi başına ölüm sayısı ile ihracat hacmi arasındaki ilişkinin incelendiği model 2'de milyon kişi başına ölüm sayısında meydana gelen artışların Avusturya, Almanya, Lüksemburg ve Slovenya da ihracat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde azalttığı bulgulanmıştır.
- AB üyesi ve AB'ye aday ülkelerde milyon kişi başına vaka sayısı ile ithalat hacmi arasındaki ilişkinin incelendiği model 3'te milyon kişi başına vaka sayısında meydana gelen artışların Belçika, Bulgaristan, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Almanya, Yunanistan, İtalya, Hollanda, Polonya, Romanya, İsveç ve Kuzey Makedonya da ithalat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde artırdığı, tersine Karadağ da ise azalttığı bulgulanmıştır.

- iv. AB üyesi ve AB'ye aday ülkelerde milyon kişi başına ölüm sayısı ile ithalat hacmi arasındaki ilişkinin incelendiği model 4'te milyon kişi başına ölüm sayısında meydana gelen artışların Belçika, Çekya, Danimarka, Finlandiya, Almanya, İtalya, Hollanda, Polonya, Slovenya, İsveç ve Kuzey Makedonya da ithalat hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde artırdığı, tersine Karadağ da ise azalttığı bulgulanmıştır.
- v. AB üyesi ve AB'ye aday ülkelerde milyon kişi başına vaka sayısı ile dış ticaret hacmi arasındaki ilişkinin incelendiği model 5'te milyon kişi başına vaka sayısında meydana gelen artışların Belçika, Çekya, Estonya, Finlandiya, Yunanistan, Hollanda, Polonya, İsveç, Kuzey Makedonya ve Türkiye de dış ticaret hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde artırdığı, tersine Karadağ da ise azalttığı bulgulanmıştır.
- vi. AB üyesi ve AB'ye aday ülkelerde milyon kişi başına ölüm sayısı ile dış ticaret hacmi arasındaki ilişkinin incelendiği model 6'da milyon kişi başına ölüm sayısında meydana gelen artışların Belçika, Çekya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, Polonya, İsveç ve Kuzey Makedonya da dış ticaret hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde artırdığı, tersine Karadağ da ise azalttığı bulgulanmıştır.

Covid-19'un etkilerinin ülke bazında incelenmesi sonucunda Belçika, Hollanda, Almanya, İsveç ve Kuzey Makedonya'nın dikkat çekici örnekler olduğu görülmüştür. Belçika, salgın döneminde en çok ihtiyaç duyulan tıbbi ve eczacılık ürünleri ticaretinde önemli bir rol oynamış ve bu durum hem ihracat hem de ithalat hacmini artırmasına neden olmuştur (Eurostat, 2024h). Benzer şekilde, Hollanda'da da salgına bağlı göstergeler ihracat ve ithalat hacmini artırırken, ülkelerin temel tüketim ihtiyacı içerisinde yer alan tarım sektörüne olan talebin devam etmesi ve AB'ye ithalatın merkez konumu olan Rotterdam Limanı ile Venlo Şehri gibi büyük lojistik merkezleri sayesinde akışın devam ettiği söylenebilir (Eurostat , 2020).

Almanya, Covid-19 pandemisi sürecinde ihracat hacminin azalırken ithalat hacminin arttığı bir ülke olarak öne çıkmaktadır. Otomotiv ve makine imalatı gibi kritik sektörlerde yaşanan aksaklıklar ihracatın düşmesine yol açarken, salgına karşı geliştirilen ve dünya genelinde 1,5 milyar doz uygulanan BioNTech aşısı, Almanya'nın ithalatında önemli bir yer edinmiştir. Ayrıca, sanayi üretiminin devamlılığını sağlamak amacıyla ara mallar ve hammaddelerin ithalatındaki artış ise

kayda değerdir. İsveç'e bakıldığında ise bilgi teknoloji alanında gelişmişliği ve zorunlu ihtiyaç haline gelen medikal ürünler üretimindeki güçlü konumu nedeniyle hem ihracat hem de ithalat hacmini bu süreçte artırmaya devam etmiştir.

Diğer taraftan, aday ülkeler arasında yer alan Kuzey Makedonya'da 2020M3-2023M5 dönemi içerisinde ithalat ve dış ticaret hacminde artış görülürken, diğer bir aday ülke olan Karadağ'da ise tam tersi bulgulara ulaşılmıştır. Bu durum, Kuzey Makedonya'nın pandeminin neden olduğu tedarik zinciri aksaklıklarına rağmen sanayi üretimini sürdürebilmek için gerekli olan kritik hammaddeler ve enerji ürünlerine olan talebin artmasıyla açıklanabilir. Öte yandan, Karadağ'da ise AB Genişleme Politikasına İlişkin 2021 Tebliğine göre, Covid-19'un ülkenin turizme bağımlı ekonomisine ağır zarar vermesi bu durumu açıklamaktadır. Buna göre keskin bir durgunluk ile özel tüketim, yatırım, istihdam ve ticaret üzerinde büyük olumsuz yayılım etkisi yaratmıştır (EC, 2021). Bu durum, Karadağ'ın GSYH'sinde ciddi düşüslere yol açarken, dış ticaret hacminde de azalmayla sonuçlanmıştır. Pandeminin farklı sektörlerde yarattığı etkiler ve her ülkenin ekonomik yapısının bu etkilerle nasıl başa çıktığı, önemli ipuçları sunmaktadır.

Genel olarak, Covid-19 pandemisi AB üye ve aday ülkelerin dış ticaretinde önemli ve kalıcı etkiler bırakırken AB üye ülkeleri, güçlü mali destek paketleri (SURE gibi) ve dijitalleşme adımlarıyla ticaretlerini yeniden canlandırarak genel itibariyle salgın öncesi ivmeyi yakalamayı başarmışlardır. Aday ülkeler ise pandeminin getirdiği zorluklarla başa çıkmak için uyum süreçlerini devam ettirirken yapısal reformlara ağırlık verilmiştir. Özetle Олександрівна ve Іванівна (2022) çalışmalarında belirtildiği gibi pandemi başlangıçta uluslararası ticaret akışlarını kısmen aksatsa da tedarik zincirleri hızla adapte olmuştur. Bu süreçte, AB'nin sağladığı mali yardımlar ve destek paketleri hem üye hem de aday ülkeler için kritik bir rol oynamıştır. Gelecekte, ticaretin sürdürülebilir ve dijital bir zeminde ilerlemesi için atılacak adımlar büyük önem taşımaktadır.

5. SONUÇ

Altı kurucu ülkenin öncülüğünde her bir antlaşmayla birlikte kollektif bir nitelik kazanan Avrupa Birliği günümüzde 27 üye ülkeye ulaşarak kurumsal bir konuma erişmiştir. 1951 yılı akabinde Maastricht Antlaşması'ndan itibaren imzalanan antlaşmalar, anayasal girişimler ve Lizbon Antlaşması ile sadece ekonomik temelli bir topluluk olmaktan çıkmıştır. Bu bağlamda Adalet Divanı'nın kurulması, dış politika ve güvenlik konularında atılan adımlarla hukuki, politik ve ekonomik açıdan daha entegre bir görünüm kazanmıştır. Böylelikle AB, ulusal sınırların ötesinde birlikte hareket etme kapasitesini artıran bir yapıya dönüşmüştür. Her yeni antlaşma, ekonomik birlik, siyasi iş birliği ve sosyal entegrasyon gibi temel alanlarda derinleşmeyi sağlayarak, AB'nin temel ilke ve hedeflerini daha etkin bir şekilde gerçekleştirmesine imkân tanımıştır. Sonuç olarak, AB'nin geçen zaman içinde daha güçlü ve entegre bir yapıya dönüştüğü açıkça görülmektedir.

Bu hususlara ilaveten küresel ölçekte zaman zaman ortaya çıkan zorluklar ve birlik içerisinde yaşanan derinleşme ve genişleme süreçleri ile değişen koşullar neticesinde içsel ve dışsal kaynaklı sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlar bazı durumlarda çeşitli krizlere zemin hazırlamıştır. Özellikle 2000'li yıllara gelindiğinde, birliğin şahit olduğu birden fazla ve birbiriyle bağlantılı eş zamanlı krizler baş göstermiştir. Uluslararası nitelikteki yapısıyla dünyanın en büyük siyasi ve ekonomik örgütlenmesi olan birlik, yaşadığı çok boyutlu krizler ve bunun sonucunda izlenen politikaların etkisiyle yorgun olarak nitelendirilmiş, birliğin bu tür büyük ölçekli krizlere etkili bir şekilde yanıt verme yeteneği sorgulanır hâle gelmiştir.

Mevcut dış kaynaklı sorunlarla başa çıkmada yeterli güce sahip olan ekonomik yapısı, tatmin edici büyüme oranlarına ulaşmada yetersiz kalmıştır. Özellikle 2008 küresel finans krizinden günümüze kadar geçen süreçte uygulanan çeşitli para ve maliye politikalarına rağmen, iktisadî büyümede beklenen canlılık sağlanamamıştır. Ayrıca yaşadığı çok boyutlu krizlerin birliğin geleceğini ne yönde etkileyeceği tartışmaları güncelliğini korumaktayken bu karmaşık duruma tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi de dâhil olmuştur.

Covid-19 pandemisi başlangıçta bir sağlık krizi olarak patlak vermiş ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel yönleriyle çok boyutlu bir kriz niteliği kazanmıştır. Özellikle arz ve talepte yaşanan eşanlı düşüşler ile sağlık krizinden iktisadi bir krize evrilmesi, Avrupa'nın o zamana kadar karşılaştığı krizlerden çok daha kapsamlı bir niteliğe sahip olduğunu göstermiştir. İlk olarak, salgının etkisinin en sert şekilde yaşandığı İtalya'da alınan tecrit önlemleriyle başlayan süreç, hemen hemen tüm üye ülkelerde benzer sıkı tedbirlerin alınmasına yol açmıştır. Halk sağlığına bağlı tedbirler arasında, sosyal mesafe kurallarının uygulanması ve sınırların kapatılması en önemlileri arasında olmuştur. Ancak, AB'nin salgına karşı yanıtının gecikmeli olması ve salgının başlangıçta pandemiye dönüşeceğinin öngörülememesi, üye ülkeleri içe dönük politikalara yönlendirmiştir. Salgın, üye ülkeler özelinde bakıldığında aynı coğrafyaya sahip olsalar da özellikle son genişlemelerle farklı iç dinamiklere ve ekonomik yapılara sahip olan ülkeler olması Covid-19 pandemisinin bölgesel farklılıklar göstermesine neden olmuştur. Bazı üye devletlerin tek taraflı olarak sınırlarını kapatması ve AB vatandaşlarının serbest dolaşımını sağlayan Schengen Bölgesi'nin ruhuna aykırı şekilde geçici olarak dolaşımın kısıtlanması, içe dönük politikaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum ise AB'nin temel prensipleri olan iş birliği ve dayanışma değerlerine aykırı olduğu yönünde eleştirilere neden olmuştur.

Üye ülkeler ve gecikmeli de olsa birlik tarafından alınan yüksek ekonomik maliyetlere neden olan kısıtlayıcı önlemler, özellikle salgının şiddetli yaşandığı ilk dalgasında, başta yatırım ve dayanıklı tüketim malları olmak üzere tüketicilerin harcama alanlarını sınırlandırmıştır. Bu durum işletmelerin gelirlerinde azalmaya ve faaliyetlerinde kısıtlamalara yol açarak istihdamı olumsuz etkilemiştir. Ayrıca, sınırlı hareketlilik ve tedarik zincirlerindeki aksamalar nedeniyle üretim ve dağıtım süreçleri olumsuz yönde etkilenmiş, işletmelerin kârlılığı azalmış ve ekonomik durgunluk meydana gelmiştir. Özellikle hizmet odaklı turizm, konaklama ve ulaşım gibi insan hareketliliğine bağımlı sektörler, salgından ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Buna ek olarak pandemi iş kayıplarına, gelir düşüşüne ve işletmeler üzerinde mali baskılara yol açmıştır. Bu endüstrilerdeki ekonomik gerilemenin birbirine bağlı sektörler üzerinde kademeli etkiler göstererek AB'deki genel ekonomik yavaşlamaya katkıda bulunmuştur.

Birlik çıkarlarının korunması ve krizin iktisadî tahribatını en aza indirmek amacıyla Avrupa Komisyonu, uluslararası yapısı çerçevesinde halk sağlığının temel hedeflerine odaklanarak, İBP’de genel bir kaçış mekanizmasını devreye sokmuştur. Bu adım ile ulusal hükümetlere ekonomilerini destekleme ve salgının sosyoekonomik sonuçlarını hafifletme konusunda daha fazla yetki vermek için bütçe kuralları/gereklilikleri gevşetilmiştir. Ayrıca yine komisyon tarafından küresel çabalara destek amaçlı olarak 232 milyon Euro’luk yardım paketi açıklanmış, 27 Mayıs 2020 tarihinde ise 750 Milyon Euro bütçeli NextGeneration EU (Yeni Nesil AB) yardım planı ile sadece Covid-19’un etkilerine dair toparlanmayı değil AB’nin daha dirençli ve daha adil olması hedeflenmiştir. Salgından etkilenen işleri ve gelirleri korumak amacıyla SURE programı ile yaklaşık 100 milyar Euro'luk mali destek sağlanması planlanırken bu program, 31 Aralık 2022 tarihine kadar devam edecek şekilde tasarlanmıştır. 2020 yılına dair bu mali destekler, birliğin gecikmeli de olsa zararları tazmin etmesi noktasında fon kaynağı sağlamıştır.

Nitekim AB ülkelerinde salgın öncesi Avrupa ve küresel düzeyde yaşanan ABD-Çin arası ticari gerilimler, Brexit süreci ve Orta Doğu'daki jeopolitik belirsizlik gibi faktörler, ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyerek düşüş eğilimi yaratmıştır. Ardından salgının gelişile birlikte ekonomiler üzerinde uzun süreli bir gölge oluşmuş, AB kurulduğundan beri en büyük GSYH düşüşü yaşamıştır. 2020 yılı içerisinde ülkelerde kısıtlamaların dönem dönem azaltılmasına bağlı olarak kısa süreli toparlanmalar yaşanmış olsa da, AB genelinde GSYİH'nın %5,7 oranında küçüldüğü gözlemlenmiştir. Bu oran, 2019 yılında %1,8 artış gösterdiği döneme kıyasla belirgin bir gerileme olarak öne çıkmıştır. Bölgesel düzeyde yapılan incelemeler, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde benzer eğilimlerin görüldüğünü ortaya koysa da, GSYİH'deki en büyük düşüşlerin Batı Avrupa'da yaşandığı gözlemlenmiştir. Bu düşüşün başlıca sebebi, bölgede öncelikli sektörlerden olan hizmet ve imalat sektörlerinin (örneğin otomotiv endüstrisi) en fazla etkilenen sektörler arasında yer alması olmuştur.

Hasılda keskin düşüşlerin yaşandığı salgının en zor yılının ardından verilere göre 2021 yılında politika destekleri ve artan talebe bağlı olarak ekonomik aktivelerdeki artış ile V şeklinde yukarı yönlü iyileşme görülmüştür. Ancak son aylarda ortaya çıkan Omicron varyantı neticesinde kısıtlayıcı tedbirlerin tekrar uygulanmaya konulması ve tedbirlerin derecesinin artırılması yeni belirsizlikleri beraberinde

getirmiştir. Fakat bu durumun uzun süreli devam etmediği gözlemlenmiştir. Erken müdahale ve yüksek aşılama oranları ile birlikte Avrupa hareketliliği ve ekonomisi yeni virüs dalgalarına karşı daha dirençli hâle gelmiş ve 2022 yılı Şubat ayı itibariyle etkisi gerileme göstererek, ekonomik etkisi sınırlı düzeyde kalabilmiştir. 2022 yılında büyüme oranlarındaki düşüşün sebebi pandeminin etkisinden bağımsız olarak 2021-2022 Rusya-Ukrayna krizi, yükselen enerji ve gıda fiyatları, kısıtlı kalan arza bağlı olarak girdi maliyetlerinin artması olmuştur.

Azalan arza ve sektöre uğrayan ticarete bağlı olarak birçok sektörde gerilemeler yaşanırken bir önceki yıla oranla negatif büyüme oranları gerçekleşmiştir. AB GSYİH'sı içerisinde büyük bir paya sahip olan hizmetler sektörü, katma değeri bir önceki yıla oranla %5,6 düşüş göstermiştir. Diğer bir yüksek düşüş oranı gösteren sektör ise GSYİH'deki yaklaşık %15'lik payı ile imalat sektörü olmuştur. Fakat salgının en zorlu dönemi olan ilk yılının ardından 2021 yılına gelindiğinde mikro ve makro düzeylerde alınan önlemler, sağlanan politika destekleri, aşılamanın başlaması ve bastırılmış talebin sonucunda V şeklinde bir toparlanma yaşanmıştır. Bu toparlanma, ekonomik açıdan olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu süreçte sağlık, bilgi bilişim teknolojileri ve e-ticaret gibi sektörler, dikkate değer bir ivme yakalamış olup, bu performansları göz önüne alındığında, genel olarak tüm sektörlerin yer aldığı K şeklinde bir toparlanma süreci yaşandığı gözlemlenmiştir.

Salgın sürecinde AB'de işsizlik oranlarına bakıldığında işsizlik artışının ekonomik aktivitedeki düşüşten çok daha sınırlı seviyede gerçekleşmiştir. İşsizlik artışını sınırlayan olgular; tüm üye devletlerde alınan kısa çalışma programları, işten çıkarma dalgasını önlemeye yönelik diğer destek politikaları gibi iddialı politika önlemleri ve özellikle etkilenen işleri ve gelirleri korumak amacıyla Yeni Nesil AB'nin bir parçası olan SURE adlı programın 2020 Eylül ayında yürürlüğe girmesi olmuştur. Buna bağlı olarak Avrupa özelinde pandeminin ilk darbesinden sonra işsizlikte artış yaşansa da özellikle 2020 yılı üçüncü çeyrekte sonra artış hızı yavaşlamış ve 2021 yılının ikinci yarısında işgücü piyasası koşulları yavaş yavaş iyileşmeye başlamıştır.

Covid-19 pandemisi, Avrupa ekonomisi üzerindeki etkilerini enflasyon oranları üzerinden de göstermiştir. Pandemi öncesi düşük seyreden enflasyon, ilk dalga sırasında uygulanan karantina ve kısıtlayıcı önlemler nedeniyle talepteki azalmaya bağlı olarak düşük kalmaya devam etmiştir. Ancak, küresel tedarik zincirlerindeki aksaklıklar ve lojistik sorunları nedeniyle birçok ürün ve hizmetin maliyeti

yükselmiş, bu da tüketici fiyatları üzerinde yukarı yönlü baskı oluşturmuştur. 2021 yılına gelindiğinde, genişletici para ve maliye politikaları ekonomik aktivitenin hızlı bir şekilde toparlanmasına katkı sağlamış, ancak arz kısıtlamaları nedeniyle enflasyon üzerinde yukarı yönlü baskı artmıştır. Bu durum, AB'de 2020'de %0,7 olan enflasyon oranının 2021'de %2,9'a ve 2022'de %9,2'ye yükselmesine neden olmuştur. Sonuç olarak, Covid-19'un etkisi; az ve talepteki dengesizlikler, küresel tedarik zincirindeki aksaklıklar ve genişletici maliye politikalarının bir araya gelmesiyle enflasyon oranlarında belirgin bir artışa yol açmıştır.

Covid-19 salgınının ekonomi üzerindeki etkisini genel çerçevede anlayabilmek adına, ülkelerin yüksek rekabet gücü olarak görülen ve ekonomik büyümenin önemli bir faktörü olan dış ticaretin incelenmesi önemlidir. Salgın, dünya genelinde ülkelerin üretim kapasitelerine, talep düzeylerine, tedarik zincirlerine ve insan hareketliliğine eş zamanlı olarak etki ederek dış ticaret akışlarında belirgin bir düşüşe yol açmıştır. Arzda yaşanan azalma, ithalatçı firmalar için ara girdi sıkıntısına yol açarken, dış talebin zayıflaması ihracatçı firmalarda daralmaya neden olmuştur. Sınırlama önlemlerinin doğrudan hedef almadığı sektörler bile küresel değer zincirlerindeki kesintiler nedeniyle olumsuz etkilenmiştir. Üretim açısından dış ticarete bağımlı olan ülkelerde bu durum daha derin hissedilmiştir. Nihayetinde, salgının tetiklediği bu gelişmelerle yeniden şekillenen sektörler, küresel ihracat ve ithalatlarında kırılgan yapısını gözler önüne sermiş ve ticaret ile doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde geniş tabanlı olumsuz etkiler görülmüştür.

Küresel düzlemde son 15 yıl baz alındığında büyük ekonomilerdeki ticari gerilimlere rağmen yıl bazında ihracat ve ithalat hacimleri genel olarak artış eğilimi göstermeye devam ederken Covid-19 salgınının bu eğilimi değiştirdiği söylenebilir. AB'de, 2020'nin ikinci çeyreği itibariyle mal ihracatında %24'lük bir düşüş kaydedilmiş ve bu düşüş, yılın en sert düşüşü olarak belirlenmiştir. Ancak, üçüncü çeyrek itibariyle bir toparlanma süreci başlamıştır. Bu gelişmeler, daha detaylı bir analiz yapılmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Bu gelişmelerin paralelinde Covid-19 pandemisinin dış ticaret üzerindeki etkilerinin belirlenmesine yönelik yapılan ekonometrik çalışmada AB üyesi ve birliğe aday ülkeler açısından inceleme yapılmış ve bu çalışmada 6 farklı model kurulmuştur. Analizdeki zaman boyutunun belirlenmesi açısından DSÖ'nün 2020 yılı Mart ayında Covid-19'u küresel salgın olarak ilan ettiği ve 2023 yılı Mayıs ayında Covid-19'un

artık küresel bir acil durum niteliği taşımadığını açıkladığı zaman dilimi esas alınmıştır. Buna göre, ilk modelde AB üye ve aday ülkelerde milyon kişi başına Covid-19 vaka sayısında meydana gelen %100 oranındaki artışın ihracat hacmini %0,4 oranında artırdığı; Model 2’de milyon kişi başına ölüm sayısındaki %100 oranındaki artışın ise ihracat hacmini %0,5 azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Model 3 ve 4’te sırasıyla milyon kişi başına vaka ve milyon kişi başına ölüm sayısındaki %100’lük artışın ithalat hacmini %0,7 ve %0,6 oranında artırdığı görülmüştür. Tüm bunlara paralel olarak, Model 5’te milyon kişi başına vaka sayısında meydana gelen %100 oranındaki artışın dış ticaret hacmini %0,7 oranında artırdığı; son modelimizde ise milyon kişi başına ölüm sayısındaki %100 oranındaki artışın dış ticaret hacmini %0,3 oranında artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. İlave olarak kurulan her bir modele sanayi üretim endeksi ve enflasyon oranı değişkenleri de kontrol değişken olarak eklenmiştir. Buna göre kurulan 6 modelde de sanayi üretim endeksi ve enflasyon artışlarının ithalat-ihracat ile dış ticaret hacmini istatistiki açıdan anlamlı olacak şekilde pozitif etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Analiz sonuçlarında, Covid-19 döneminde artan vaka ve ölüm sayılarının dış ticaret hacmini artırdığı bulgusuna ulaşılması, felaket kapitalizmi bağlamında değerlendirilebilir. Felaket kapitalizmi, ülkelerin felaket anında toplumsal dönüşüm ve piyasa koşullarının değişimi için bir fırsat olduğu anlayışına dayanan ekonomik ve politik bir stratejidir. Kriz dönemleri toplumsal yenilenmenin bir aracı olarak görülürken, Covid-19 döneminde de dijitalleşmeyi artıran ve üreticilere doğrudan satış imkânı sağlayan ortamlar doğmuştur. Bu bağlamda, Covid-19 pandemisinin dış ticaret hacmini artırdığına dair ulaştığımız ekonometrik bulgular, felaket kapitalizmi kavramı ile teorik olarak desteklenmektedir.

Pandemi döneminde belirli sektörlerde gözlemlenen büyüme, dijitalleşmenin ivme kazanması ve yeni ticaret dinamiklerinin ortaya çıkışı bu çerçevede açıklanabilir. Özellikle e-ticaret ve dijital hizmetler hızlı bir şekilde büyümüş, bu durum şirketlerin dijital altyapılarını artırmalarına ve dijital platformlar vasıtasıyla uluslararası pazarlara erişimlerini genişletmelerine olanak sağlamıştır. Sağlık sektörü de bu hususun bir diğer önemli örneğini oluşturmaktadır. Pandeminin getirdiği acil sağlık hizmeti ihtiyaçları ve aşı geliştirme çalışmaları, sağlık hizmetlerine ve ürünlerine olan talebin artmasına, dolayısıyla bu alandaki dış ticaret hacminin büyümesine önemli katkıda bulunmuştur.

Ayrıca, kriz döneminde bazı sektörler (sağlık, bilgi ve bilişim teknolojileri ve e-ticaret gibi) büyüme fırsatları elde ederken, geleneksel iş modellerinin yıkılmasıyla birlikte yenilikçi çözümler ortaya çıkmıştır. Genişletici para ve maliye politikalarının devreye sokulması da küresel ekonomiyi canlandırarak talebi artırmış ve dış ticaret hacminin genişlemesine katkıda bulunmuştur. Bu süreç, pandeminin ekonomik uyum sağlama yeteneğini ve krizlerin fırsata dönüştürülebileceğini göstermektedir.

Buna ek olarak, teknolojik ilerlemeler ve ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılığın artması, dış ticaret hacminin büyümesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Çeyrekler bazında incelendiğinde, dış ticaret hacminin 2020 yılının ilk üç çeyreğinde kayda değer düşüşler yaşadığı göz ardı edilmemekle birlikte, küreselleşme sürecinin hız kazanması dış ticaretin daha dirençli bir yapıya kavuşmasına olanak tanımıştır. 2021 yılı itibarıyla aşılamanın başlamasıyla kademeli olarak kısıtlayıcı önlemler kaldırılmış ve İngiltere-AB ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu gelişmeler, dış ticarete toparlanmayı ve ithalat-ihracat verilerinde artışı beraberinde getirmiş olup, uzun vadede yapılan analiz sonuçlarına da yansımıştır.

Pandemiler ile makroekonomik göstergeler arasındaki karşılıklı bağlantılar üzerine yapılan araştırmalar, gelecekteki çalışmalara teorik bir temel sağlayabilir. Bu bulgular, gelecekteki pandemilerin olumsuz etkilerini azaltmaya yönelik etkili politika araçlarının geliştirilmesine ve maliye, para ve sağlık politikası yetkilileri arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesine katkıda bulunabilir.

Dünya ekonomisinde en büyük dışa açıklık oranına sahip bölgelerden biri olup, 80 ülkenin en büyük ticaret ortağı olmasına rağmen üye ülkeler arasındaki reel yakınsama eğilimlerini sürdürmek için ulusal ve AB düzeyindeki politika yapımcılarının aktif rol alması gerekmektedir. Bu süreç Covid-19 pandemisi ile aksamış olsa da hedefe ulaşmak için kurumsal reformların ve yönetim kalitesinin iyileştirilmesinin önemi büyüktür. Özellikle pandemi döneminde Batı Avrupa'nın Orta ve Doğu Avrupa'ya AB fonlarının transferlerinin devamı, Avrupa'da gelir düzeyinin yaklaşması açısından kritik öneme sahiptir.

AB, krizlere rağmen dünya çapında başarılı bir bölgesel bütünleşme örneği olmuştur. Küresel tedarik zincirleri, artan küreselleşme seviyelerine paralel olarak genişlemiş ve firmalar arasında daha yüksek karşılıklı bağlantı ve bağımlılığa yol açmıştır. Bu karşılıklı bağımlılık ile tedarik zinciri verimliliğini artırırken aynı zamanda güvenlik açıklarını da beraberinde getirmiştir. Covid-19 pandemisi sırasında alınan kısıtlayıcı

tedbirler, küresel ticaret üzerinde önemli etkiler yaratmış ve tedarik zincirlerinin güçlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Özellikle AB ülkelerinde kısa süreli yaşanmışda olsa ticarete dair tedarik zincirlerinin kırılan olduğu gözlemlenmiştir; bu nedenle, tedarik zincirlerini güçlendirmek için politika önceliklerine önem atfedilmektedir.

Gelecekteki krizlere karşı daha dirençli ve esnek ticaret politikalarının geliştirilmesi gerektiği açıktır. Ancak, AB'nin ortak politika oluşturma kapasitesindeki zayıflık, ekonomi politiği açısından çeşitli tartışmaları gündeme getirmiştir. AB'nin gelişmiş ülkelerinin kişisel çıkarlarını ön planda tutması, salgının başlangıcında AB'nin yanıtının gecikmesi ve pandeminin öngörülememesi, üye ülkeleri içe dönük politikalara yönlendirmesi AB'ye yapılan eleştiriler arasında yer almaktadır. Bu durum, ortak politikalar geliştirilmesini zorlaştırmaktadır. AB'nin tüm üyeleri, kişisel çıkarlardan ziyade karşılıklı çıkarları ön planda tutmalıdır. Ayrıca, AB ülkeleri ihracatın sürdürülebilirliği açısından çeşitli ürünlerde diğer pazarlara olan yüksek bağımlılıklarını azaltmalıdır.

Bu bağlamda, önerilen politikalar arasında işletmelere sağlanan mali teşviklerin devam ettirilmesi ve genişletilmesi, özellikle ihracatçı firmalar için vergi indirimlerinin uygulanması bulunmaktadır. Ayrıca, AB ve aday ülkeler arasında yeni ticaret anlaşmalarının yapılması ve mevcut anlaşmaların genişletilmesi, dijital ticaretin önünü açacak anlaşmaların yapılması önceliklidir. Lojistik altyapısının iyileştirilmesi ve tedarik zincirlerinin daha esnek ve dirençli hale getirilmesi de önem arz etmektedir. KOBİ'lerin finansman kaynaklarına erişiminin artırılması, dijitalleşme ve ihracat prosedürleri konularında eğitim ve danışmanlık hizmetleri sunulması desteklenmelidir. İnovasyonu teşvik edecek AR-GE yatırımlarının artırılması ve firmaların dijital dönüşüm süreçlerinin hızlandırılması kritik öneme sahiptir. Küresel sağlık işbirliklerinin artırılması ve hızlı müdahale mekanizmalarının geliştirilmesi, aday ülkelerin AB politikalarına uyum sağlamaları için gerekli düzenlemelerin yapılması gereklidir. Son olarak, çevresel sürdürülebilirliği teşvik eden ticaret politikalarının benimsenmesi ve ticaret faaliyetlerinin karbon ayak izini azaltacak önlemler alınabilir.

KAYNAKLAR

- Avrupa Birliği Başkanlığı (2011). *Avrupa Birliği'nde Küresel Finansal Krize Karşı Alınan Önlemler ve Birliğin Rekabet Gücünün Arttırılmasına Yönelik Girişimler: "Euro Rekabet Paktı"*. https://www.ab.gov.tr/duyurular_42.html/ İndirilme Tarihi: 12.01.2024.
- Avrupa Birliği Başkanlığı (2023). *Bir Bakışta AB*. https://www.ab.gov.tr/aday-ulkeler_265.html adresinden alındı
- Avrupa Birliği Başkanlığı Yayınları. (2012). *AB'ye Genel Bakış*. https://www.ab.gov.tr/_47282.html adresinden alındı
- Abbott, K. W. (1981). Linking Trade to Political Goals: Foreign Policy Export Controls in the 1970s and 1980s. *Minnesota Law Review*, 1747, 738-890.
- Akçay, B. (2008). "Avrupa Birliği'nin Ekonomik Kriterleri ve Türkiye.". *Maliye Dergisi*, 155(1), 11-38.
- Ando, S., Balakrishnan, R., Gruss, B., Hallaert, J.-J., Jirasavetakul, L., B. F. Kirabaeva, K. ve Solovyeva, A. (2022). European Labor Markets and the COVID-19 Pandemic: Fallout and the Path Ahead. *IMF eLibrary*, 1-86.
- Apergis, E. ve Apergis, N. (2021). The impact of COVID-19 on economic growth: evidence from a Bayesian Panel Vector Autoregressive (BPVAR) model. *Applied Economics*, 53(58), 1-12.
- Ashworth, W. A. (1987). *A Short History of the International Economy Since 1850*. London: Hazell, Watson and Viney Limited.
- Aslam, A., Boz, E., Cerutti, E., Poplawski-Ribeiro, M., & Topalova, P. (2017). The Slowdown in Global Trade: A Symptom of A Weak Recovery. *IMF Working Paper*. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2017/11/15/The-Slowdown-in-Global-Trade-A-Symptom-of-A-Weak-Recovery-45352>.
- Atik, H. (2006). Tercihlerde Benzerlik Teorisi: Türkiye ve Bazı Komşu Ülkelerin Dış Ticareti Üzerine Bir Analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 61(2), s. 33-43.

- Bağcı, B., ve Künü, S. (2022). COVID-19 Vaka Sayılarının Seçili Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (8), s. 37-52.
- Balaam, D. N. ve Dillman, B. (2011). *Introduction to International Political Economy* (5th edition). United States: Pearson Education.
- Balassa, B. (1978). Exports and economic growth: further evidence. *Journal of Development Economics* 5(2) , s. 181-189.
- Baldwin, R., ve Tomiura, E. (2020). Thinking ahead about the trade impact of Covid-19. R. Baldwin ve B.W. di Mauro (Edt.), *Economics in the Time of COVID-19*, (ss. 59-71). Paris-London: Centre for Economic Policy Research.
- Balgati, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data (Third Edition)*. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Barbier-Gauchard, A., Dai, M., Mainguy, C., Saadaoui, J., Sidiropoulos, M., Terraz, I., ve Trabelsi, J. (2021). Towards a more resilient European Union after the COVID-19 crisis. *Eurasian Economic Review*, 11(2), 321-348.
- BBC. (2020). *Pfizer/BioNTech aşısı: Avrupa İlaç Ajansı ve AB Komisyonu onayladı*. Aralık 21, 2020 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55400563> adresinden alındı
- Beckworth, D. (2017). The monetary policy origins of the eurozone crisis. *International Finance*, 20(2), 114-134.
- Beker, V. (2014). The European Debt Crisis: Causes and Consequences. *Journal of Stock & Forex Trading*, 3(2), 1-9.
- Bolińska, M., Wisła, R., ve Włodarczyk, M. (2022). Impact of the COVID-19 pandemic on the differentiation of selected macroeconomic variables characterizing the EU economies over a short period. Rafał Wisła ve Paweł Dykas (Edt.), *The Socioeconomic Impact of COVID-19 on Eastern European Countries* (ss. 20-45). New York: Routledge Publishing.
- Brauer, H. (2003). *The real exchange rate and prices of traded goods in OECD countries*. Heidelberg: Springer Science & Business Media.
- Breusch, T. S., ve Pagan, A. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Buigut, S., ve Kapar, B. (2023). How did Brexit impact EU trade? Evidence from real data. *The World Economy*, 46(6), 1566-1581.

- Bulut, E. (2018). *Uluslararası İktisat*. Ankara: Monopol Yayınları.
- Cengiz, O., ve Manga, M. (2022). Impact of COVID-19 pandemic on exports: new evidence from selected European Union countries and Turkey. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 6(3), 1195-1219.
- Clark, P. B. (1973). Uncertainty, Exchange Risk, and the Level of International Trade. *Western Economic Journal*, 11(3), 302-313.
- Cohen, W. M. ve Levinthal, D. A. (1989). Innovation and Learning: The Two Faces of R & D. *The Economic Journal*, 99(397), 569-596.
- Council of the European Union. (2021). Council of the EU Press release. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/02/11/eu-recovery-package-council-adopts-recovery-and-resilience-facility/> İndirilme Tarihi: 19.03.2024.
- Council of the European Union. (2023a). *How Maastricht Changed Europe?* Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/maastricht-treaty/>.
- Council of the European Union. (2023b). European Council meeting (14 and 15 December 2023). <https://www.consilium.europa.eu/> İndirilme Tarihi: 15.02.2024.
- Cuadrado-Roura, J. R., Martin, R., ve Rodríguez-Pose, A. (2016). The economic crisis in Europe: urban and regional consequences. *Cambridge Journal of Regions Economy and Society*, 9(1), 3-11.
- Çakan, C. D. (2021). Covid-19'un Türk Bankacılık Sektörüne Etkisi. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 215-240). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çamlıca, F. (2016). Avrupa Finansal Denetim Sistemi ve Bankacılık Birliği. *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 1-26.
- Çelik, H. (2019). Avrupa Birliği'nin Adalet, Özgürlük ve Güvenlik Faslı: Türkiye Üzerine Etkileri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 481-512.
- Çütçü, İ. (2021). Pandemi Sonrası Dünya ve Türkiye'de Dış Ticaret. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi* 5(12), 1-21.
- Dallago, B. (2013). Financial and Real Crisis in the Eurozone and Vulnerable Economies. *The European journal of comparative economics*, 10(3), 295-315.

- Damaceanu, R.-C. (2010). The Exchange Rate Regime and International Trade. *Managing Global Transitions*, 5(4), 355-369.
- Dehousse, F. (1998). After Amsterdam: A Report on the Common Foreign and Security Policy of the European Union. *European Journal of International Law* 9, 525-539.
- Delivorias, A. (2020). Briefing Economic and Monetary Union. *EP Think Tank*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/home>.
- Dellas, H., & Zilberfarb, B.-Z. (1993). Reel Exchange Rate Volatility and International Trade: A Re-examination of the Theory. *Southern Economic Journal*, 59(4), 641-647.
- Demir, O., Kutlar, A. ve Üzümcü, A. (2005). Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9(1), 180-196.
- Deroose, S. ve Baras, J. (2005). The Maastricht Criteria on Price and Exchange Rate Stability and ERM II. İçinde M. S. Schadler (Edt.), *Euro Adoption in Central and Eastern Europe* (ss. 128-141). Washington: <https://www.elibrary.imf.org/> adresinden alındı
- Deviren, N. V. (2004). Yeni Dış Ticaret Teorileri. *Mevzuat Dergisi*, 7(81), 8-9.
- Diebold, W. (1962). Trade Policies since World War II. *Current History*, 42(250), 356-361.
- Dikkaya, M. ve Üzümcü, Â. (2016). *Uluslararası Ticaret ve Finans*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Dinan, D. (2013). From Treaty Revision to Treaty Revision: The Legacy of Maastricht. *Journal of European Integration History*, 19(1), 123-139.
- Dinçer, S. ve Eşsiz, F. P. (2021). Uluslararası Göç Olgusu ve “Arap Baharı” Sürecinde Değişime Uğrayan Avrupa Birliği Göç Politikaları. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(1), 68-84.
- Dorrance, G. S. (1965). Rapid Inflation and International Payments. İçinde J. D. Scott (Edt.), *IMF Finance & Development, June 1965* (ss. 65-70). Washington, DC: IMF eLibrary .
- Dubravska, M. ve Sira, E. (2015). The Analysis of The Factors Influencing The International Trade of The Slovak Republic. *Procedia Economics and Finance* (23), 1210-1216.

- Đukić, A., Štaka, M. ve Drašković, D. (2021). The impact of the Covid-19 pandemic on the macroeconomic aggregates of the European Union. *Economics*, 9(2), 91-108.
- Dura, C. (2000). Yeni Dış Ticaret Teorileri: Genel Bir Bakış. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (16), 1-16.
- Eaton, J. ve Kortum, S. (1994). International patenting and technology diffusion. *National Bureau of Economic Research, Working Paper No 4931*, 1-42.
- Eberhardt, M. (2012). Estimating Panel Time-Series Models with Heterogeneous Slopes. *The Stata Journal*, 12(1), 61-71.
- European Commission. (2010). EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF/> İndirilme Tarihi: 10.04.2024.
- European Commission. (2012). *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations*. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/conditions-membership_en adresinden alındı
- European Commission. (2019). European Economic Forecast Autumn 2019. https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-forecast-and-surveys/economic-forecasts/autumn-2019-economic-forecast-challenging-road-ahead_en İndirilme Tarihi: 12.02.2024.
- European Commission. (2020a). 2020 Communication on EU enlargement policy. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0660/> İndirilme Tarihi: 05.01.2024.
- European Commission. (2020b). European Commission authorises first safe and effective vaccine against. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2466 İndirilme Tarihi: 13.12.2023.
- European Commission. (2020c). Capital markets union 2020 action plan: A capital markets union for people and businesses. EC Finance: https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/capital-markets-union/capital-markets-union-2020-action-plan_en İndirilme Tarihi: 12.02.2024.

- European Commission. (2020d). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Enhancing the accession process - A credible EU perspective for the Western Balkans. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/index_en İndirilme Tarihi: 03.03.2024.
- European Commission. (2020e). European Economic Forecast Summer 2020. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0057> İndirilme Tarihi: 30.12.2023.
- European Commission. (2020f). Turkey 2020 Report. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/turkey_report_2020.pdf İndirilme Tarihi: 03.02.2024.
- European Commission. (2020g). Serbia 2020 Report. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/serbia_report_2020.pdf İndirilme Tarihi: 01.02.2024.
- European Commission. (2021a). European Economic Forecast 2021 Summer, EU, Institutional Paper 156.
- European Commission. (2021b). 2021 Communication on EU Enlargement Policy. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/2021-communication-eu-enlargement-policy_en İndirilme Tarihi: 01.01.2024.
- European Commission. (2021c). European Economic Forecast 2021 Winter. https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-forecast-and-surveys/economic-forecasts/winter-2021-economic-forecast-challenging-winter-light-end-tunnel_en İndirilme Tarihi: 19.01.2024.
- European Commission. (2021d). European Economic Forecast 2021 Spring. https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/european-economic-forecast-spring-2021_en İndirilme Tarihi: 22.03.2024.
- European Commission. (2021e). Turkey 2021 Report. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/892a5e42-448a-47b8-bf62-b22d52c4ba26_en İndirilme Tarihi: 30.12.2023.
- European Commission. (2021f). Serbia Report 2021. <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2021-10/Serbia-Report-2021.pdf> İndirilme Tarihi: 12.01.2024.

- European Commission. (2021g). Montenegro 2021 Report. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/montenegro-report-2021_en#files/ İndirilme Tarihi: 01.04.2024.
- European Commission. (2021h). 2021 Communication on EU Enlargement Policy. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/2021-communication-eu-enlargement-policy_en/ İndirilme Tarihi: 15.12.2023.
- European Commission. (2022a). European Economic Forecast 2022 Autumn. https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-forecast-and-surveys/economic-forecasts/autumn-2022-economic-forecast-eu-economy-turning-point_en#documents İndirilme Tarihi: 13.12.2023.
- European Commission. (2022b). European Economic Forecast 2022 Winter. https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-forecast-and-surveys/economic-forecasts/winter-2022-economic-forecast-growth-expected-regain-traction-after-winter-slowdown_en İndirilme Tarihi: 14.12.2023.
- European Commission. (2023). Timeline of EU action 2020. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/coronavirus-response/timeline-eu-action-2020_en İndirilme Tarihi: 02.02.2024.
- European Commission. (2024). Capital markets union 2020 action plan: A capital markets union for people and businesses. https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/capital-markets-union_en İndirilme Tarihi: 04.10.2023.
- European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs. (2021). Debt Sustainability Monitor 2020. https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/debt-sustainability-monitor-2020_en İndirilme Tarihi: 12.12.2023.
- European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs. (2022). Debt Sustainability Monitor. https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/debt-sustainability-monitor-2022_en İndirilme Tarihi: 03.03.2024.
- European Commission Directorate-General for Employment Social Affairs and Inclusion. (2022). Proposal for a Joint Employment Report 2022. https://commission.europa.eu/publications/2022-european-semester-proposal-joint-employment-report_en İndirilme Tarihi: 02.02.2024.

- European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. (2021). Joint Employment Report 2021. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&furtherNews=yes&newsId=9834> İndirilme Tarihi: 22.02.2024.
- European Central Bank. (2011). ECB Eurosystem. <https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2011/html/pr111208.en.html> İndirilme Tarihi: 22.03.2024.
- European Central Bank. (2016). Occasional Paper Series Understanding the weakness in global trade What is the new normal?, ECB, Rapor No 178.
- European Central Bank. (2019). Annual Report 2019. <https://www.ecb.europa.eu/press/annual-reports-financial-statements/annual/html/ar2019~c199d3633e.en.html> İndirilme Tarihi: 12.01.2024.
- European Central Bank. (2024a). Key ECB interest rates. https://www.ecb.europa.eu/stats/policy_and_exchange_rates/key_ecb_interest_rates/html/index.en.html İndirilme Tarihi: 11.01.2024.
- European Central Bank. (2024b). Pandemic emergency purchase programme (PEPP). <https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/pepp/html/index.en.html> İndirilme Tarihi: 02.02.2024.
- Eğilmez, M. (2021). Kendime Yazılar: Büyüme Üzerine Bazı Gözlemler. <https://www.mahfiegilmez.com/2021/03/buyume-uzerine-baz-gozlemler.html> İndirilme Tarihi: 04.03.2024.
- European Parliament. (2019). European Parliament Think Tank Briefing: A decade on from the crisis. <https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/home> İndirilme Tarihi: 18.12.2023.
- European Parliament. (2023a). EP Topics: Benefits of economic globalisation in Europe: facts and figures. <https://www.europarl.europa.eu/topics/en> İndirilme Tarihi: 22.02.2024.
- European Parliament. (2023b). Fact Sheets on the European Union: History of the economic and monetary union. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/79/history-of-the-economic-and-monetary-union> İndirilme Tarihi: 12.03.2024.

- Ersungur, Ş. M., Tığtepe, E., ve Kılıç, F. A. (2022). Covid-19 Pandemisinin Uluslararası Ticarete Etkisi: Türkiye Örneği. *Gümrük Ticaret Dergisi*, 9(27), 66-81.
- Eser, L. Y., ve Ela, M. (2015). Avrupa Borç Krizi: Nasıl, Neden ve Nereye? *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(1), s209-232.
- European Union. (2023). History of the EU. https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu_en adresinden alındı.
- European Union. (2024). Country profiles. https://european-union.europa.eu/index_en: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/country-profiles_en İndirilme Tarihi: 01.01.2024.
- European Central Bank. (2013). *Annual Report 2013*. Germany: <https://www.ecb.europa.eu/pub/annual/html/index.en.html>.
- European Parliament Policy Departments. (2018). European Parliament: The historical development of European integration [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2018/618969/IPOL_PERI\(2018\)618969_EN](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2018/618969/IPOL_PERI(2018)618969_EN). İndirilme Tarihi: 20.01.2023.
- Eurostat. (2018). Which Member States have the largest share of EU's GDP? <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/ddn-20180511-1> adresinden alındı
- Eurostat. (2020). Rotterdam: the largest freight port in the EU. News Articles: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/news/news-articles> adresinden alındı
- Eurostat. (2021). Eurostat New articles: EU trade in goods strongly impacted by the COVID-19 pandemic in 2020. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/news/news-articles> adresinden alındı
- Eurostat. (2023a). Eurostat Regional Yearbook 2023 Edition. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-flagship-publications/w/ks-ha-23-001> İndirilme Tarihi: 18.02.2024.
- Eurostat. (2023b). New Articles: Annual inflation more than tripled in the EU in 2022. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/news/news-articles> adresinden alındı
- Eurostat. (2024a). Data Browser: Exports of goods and services in % of GDP: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tet00003/default/table?lang=en> adresinden alındı

- Eurostat. (2024b). EU key indicators. <https://ec.europa.eu/eurostat/en/> adresinden alındı
- Eurostat. (2024c). Eurostat: Government deficit/surplus, debt and associated data. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/gov_10dd_edpt1__custom_9669508/default/table?lang=en adresinden alındı.
- Eurostat. (2024d). Data Browser: Real GDP growth rate - volume. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00115__custom_10413178/default/table?lang=en adresinden alındı.
- Eurostat. (2024e). Data Browser: HICP - annual data (average index and rate of change). <https://ec.europa.eu/eurostat/en/> adresinden alındı.
- Eurostat. (2024f). Eurostat Statistics Explained: International trade in goods. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Main_Page adresinden alındı.
- Eurostat. (2024g). Data Browser: Intra and Extra-EU trade by Member State and by product group. <https://ec.europa.eu/eurostat/en/> adresinden alındı.
- Eurostat. (2024h). Medicinal and pharmaceutical products: Exports down in 2023. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/news/news-articles> adresinden alındı.
- Eurostat Statistics Explained. (2023). Consumer prices - inflation. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Main_Page adresinden alındı
- Georgieva, D., Loayza, N. V., & Mendez-Ramos, F. (2018). Global Trade: Slowdown, Factors, and Policies. *Research & Policy Briefs From the World Bank Malaysia Hub*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/country/malaysia/brief/decr-g-kuala-lumpur-research-policy-briefs>.
- Gilbin, R. (1987). *The Political Economy of International Relations*. United Kingdom: Princeton University Press.
- Ginter, T. (2021). Policy reactions to the Covid-19 pandemic: an overview of political and economic influences across Europe. *Politics in Central Europe* 17(4), 619-636.
- Gladysz, M. ve Sychoy, V. (2020). The Influence of the Migration Crisis of 2015 on the EU Migration Policy. *Studia Europejskie - Studies in European Affairs*, 24(3), 9-23.

- Gomes, L. (1987). *Foreign Trade and the National Economy Mercantilist and Classical Perspectives*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Göçer, İ. (2013). Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Maliye Dergisi* 165(2), 215-240.
- Gökırmak, H. ve Sekmen, F. (2023). COVID-19'un Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerindeki Ekonomik Etkileri. *Pamukkele Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi (PIAR)*, 10(3), 760-782.
- Güler, B. Ş. (2011). Küreselleşmenin Merkezi Aktörlerinden Biri Olarak AB. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 10(2), 47-62.
- Haberler, G. V. (1936). *The Theory of International Trade*. London: William Hodge and Company Ltd.
- Hadžić, J. & Clare, P. (2022). Bosnia and Herzegovina Faces New Economic Headwinds. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/05/04/bosnia-and-herzegovina-faces-new-economic-headwinds> adresinden alındı.
- Halıcı, S. K. (2022). Covid-19 Pandemisinin Azerbaycan'ın Makroekonomik Göstergelerine Etkisi. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Geçiş Ekonomilerinin 30. Yılı Özel Sayısı, 28-43.
- Halmai, P. (2021). Covid-crisis and economic growth: Tendencies on potential growth in the European Union. *Acta Oeconomica*, 71(1), 165-186.
- Hobolt, S. B. (2016). The Brexit vote: a divided nation, a divided continent. *Journal of European Public Policy* 23(9), 1259-1277.
- Hooper, P., ve Kohlhagen, S. W. (1978). The effect of exchange rate uncertainty on the prices and volume of international trade. *Journal of international Economics*, 8(4), 483-511.
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (2023). Avrupa Birliği Tarihçe. https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=3&id=28 adresinden alındı.
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (2024). AB Genişleme Politikası. https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=32&id=281 adresinden alındı.
- IMF. (1997). World Economic Outlook May 1997. <https://www.imf.org/external/pubs/weomay/weocon.htm> İndirilme Tarihi: 22.11.2023.

- IMF. (2010). Avoiding Protectionism. IMF: [https://www.imf.org/en/publications](https://www.imf.org/en/publications/adresinden%20alındı) adresinden alındı.
- IMF. (2021a). Fiscal Monitor October 2021. <https://www.imf.org/en/Publications/FM#:~:text=Fiscal%20Monitor%2C%20October%202021&text=Fiscal%20Monitor%20Chapter%201%20%2D%20This,to%20recover%20from%20the%20pandemic>. İndirilme Tarihi: 10.03.2024.
- IMF. (2021b). Regional Economic Outlook Europe. <https://www.imf.org/en/Publications/REO> İndirilme Tarihi: 09.02.2024.
- IMF. (2022). Fiscal Monitor 2022. <https://www.imf.org/en/Publications/FM> İndirilme Tarihi: 17.11.2023.
- IMF. (2024). IMF Datamapper. https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/EU/EURO/EUQ/EEQ/WEQ adresinden alındı.
- IMF. (2024). IMF Datamapper. https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/EU adresinden alındı.
- International Organization for Migration. (2018). World Migration Report 2018. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2018> İndirilme Tarihi: 10.01.2024.
- Janković, I., Popović, S., ve Lukić, V. (2021). EU monetary and fiscal policy responses to the COVID-19 crisis. *Ekonomika preduzeća*, 69(5-6), 333-344.
- Kahraman, S., ve Özoflu, M. A. (2019). Rethinking European Integration Process in the Light of Crises Introduction. *Köz-gazdaság-Review of Economic Theory and Policy* 14(1) , 53-67.
- Karabulut, Ş. (2018). Türkiye’de Dış Ticaret ve Milli Gelir İlişkisinin Ampirik Analizi (1970-2016). *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı), 425-442.
- Karluk, R. (2013). *Uluslararası Ekonomi Teori - Politika* . İstanbul: Beta Yayınları.
- Kassim, H. (2022). The European Commission and the COVID-19 pandemic: a pluri-institutional approach. *Journal of European Public Policy* 30(4), 612-634.
- Kejžar, K. Z., Velić, A., ve Damijan, J. P. (2020). COVID-19, trade collapse and GVC linkages: European experience. *Covid Economics* 61 , 222-244.

- Keskin, M. (2022). Pandemi Gölgesinde Brexit: Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği Ekonomilerine Etkileri. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 5(1), s. 62-81.
- Kılınç, N. Ş. ve Halıcı, S. K. (2023). Covid-19 Salgınının Sanayi Üretimi Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: OECD Ülkeleri Örneği. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13(2), 403-419.
- Kıraç, S. ve İlhan, B. (2010). Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortak Politikalar. *Milli Eğitim Dergisi*, 40(188), 193-194.
- Kirmani, N., Calika, N., Harmsen, R., Leidy, M., Subramanian, A. ve Uimonen, P. (1995). *International Trade Policies The Uruguay Round and Beyond, Volume I. Principal Issues*. Washington: IMF eLibrary.
- Kiyota, K. (2022). The COVID-19 pandemic and the world trade network. *Journal of Asian Economics*, 78, 1-23.
- Koç, İ., ve Yardımcıoğlu, F. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinde Uygulamaya Konulan Mali Tedbir ve Teşviklerin Karşılaştırmalı Analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 123-152.
- Kosova İstatistik Ajansı. (2024). Labour Market. <https://askdata.rks-gov.net/pxweb/en/> adresinden alındı
- Krueger, A. O. (2004). Economic Growth in a Shrinking World: The IMF and Globalization, Address by Anne Krueger, Acting Managing Director. <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp060204> adresinden alındı
- Krueger, A. O. (2006). The World Economy at the Start of the 21st Century, Remarks by Anne O. Krueger, First Deputy Managing Director. <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp040606> adresinden alındı
- Krugman, P. (1989). Difference in Income Elasticities and Trends in Real Exchange Rates . *European Economic Review*, 33 (5), 1301-1046.
- Krugman, P. (1999). Technology, Trade and Factor Prices. *Journal of International Economics* 50, 51-71.
- Krugman, P. R. (1979). Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade. *Journal of Political Economy*, 9(4), 469-479.
- Krugman, P. R. (1980). Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade. *American economic Review*, 70(5), 950-959.

- Krugman, P. R. (1981). Intraindustry Specialization and the Gains from Trade. *Journal of Political Economy*, 89(5), 959-973.
- Krugman, P. R., Obstfeld, M. ve Melitz, M. J. (2017). *Uluslararası İktisat Teori ve Politika* (Çev: O. Özsoy) . Ankara: Palme Yayıncılık.
- Laura, S.-G., Andrés, C.-P. ve Montserrat, S.-S. (2022). Double invisibility: the effects of hidden unemployment on vulnerable populations in southern European countries during the COVID-19 pandemic. *Revista Española de Sociología*, 31(4), 1-24.
- Lawrence, J. C. (2014). “The EU in Crisis: Crisis Discourse as a Technique of Government”. *Netherlands Yearbook of International Law*, 44, 187-202.
- Lehmann, K. (2014). Crisis? What (Type) of Crisis? The Overlapping problems of the European Union. *Revista de Sociologia e Política*, 22(50), 33-48.
- Li, C. ve Lin, X. (2021). COVID-19 and trade: Simulated asymmetric loss. *Journal of Asian Economics* 75, 1-12.
- Linder, S. B. (1961). *An Essay on Trade and Transformation* . Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- Lucio, J. d., Mínguez, R., Minondo, A. ve Requena, F. (2022). Impact of Covid-19 containment measures on trade. *International Review of Economics and Finance* 80 , 766-778.
- Madsen, J. B. (2001). Trade Barriers and the Collapse of World Trade during the Great Depression. ” *Southern Economic Journal* 67(4), 848-868.
- Mashkara-Choknadiy, V. ve Mayboroda, Y. (2021). Trade Policy of the European Union and the United States of America Under the Covid-19 Pandemic. *Three Seas Economic Journal* 2(1), 53-59.
- Matthijs, M. (2020). Lessons and learnings from a decade of EU crises. *Journal of European Public Policy*, 27(8), 1127–1136.
- McKee, M., Karanikolos, M., Belcher, P. ve Stuckler, D. (2012). Austerity: a failed experiment on the people of Europe. *Clinical Medicine*, 2(4), 346-350.
- Meini, Z. (2013). Development Process and Review of the International Trade Theory. *International Conference on Education Technology and Management Science*, 277-281.
- Mete, M. (2013). Dış Ticaretin Belirleyicileri ve Türkiye Uygulaması. Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

- Muggenthaler, P., Schroth, J. ve Sun, Y. (2021). The heterogeneous economic impact of the pandemic across euro area countries. *ECB Economic Bulletin, Issue 5/2021*, https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202105_03~267ada0d38.en.html adresinden alındı
- OECD. (2021). OECD Economic Outlook, Volume 2021, Issue 1, No: 109. https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-outlook/volume-2021/issue-1_edfbca02-en İndirilme Tarihi: 11.02.2024.
- OECD. (2024). OECD DATA: Unemployment rate. <https://data.oecd.org/unemp/unemployment-rate.htm> adresinden alındı.
- Özbay, Ü. (2021). Türkiye'nin Sanayi Üretimi İle Dış Ticareti Arasındaki İlişki: 2001-2009 Dönemi İçin Değerlendirmeler. *Verimlilik Dergisi* (4), 153-165.
- Özdal, B. (2008). Lizbon Reform Andlaşması'nın Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası'na İlişkin Düzenlemelerinin Analizi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 4(7), 125-161.
- Pallotti, F., Paz-Pardo, G., Slacalek, J., Tristani, O. ve Violante, G. L. (2024). The unequal impact of the 2021-22 inflation surge on euro area households. *ECB Eurosystem*. <https://www.ecb.europa.eu/press/research-publications/resbull/2024/html/ecb.rb240220~a77abebe0e.en.html#:~:text=After%20three%20decades%20of%20low,prices%20were%20its%20main%20drivers.> adresinden alındı
- Pehlivan, C. (2021). Dış Ticaret Performansının Belirlenmesinde İnovasyonun Rolü: Türkiye ve BRICS Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma . Doktora Tezi. *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Malatya*.
- Pehlivan, M., Kaya, A. ve Keleş, S. S. (2021). Covid-19'un Makroekonomik Etkileri ve Seçilmiş Ülkelerde Covid-19 Döneminde Uygulanan Maliye ve Para Politikaları. *Akademik Hassasiyetler*, 8(17), 105-135.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *Discussion Paper Series No 1240*, 1-39.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, (22), 265-312.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.

- Poriç, İ. (2012). Bosna Sorununun Günümüzdeki Durumu ve Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Posner, M. V. (1961). International Trade and Technical Change. *Oxford Economic Papers* 13(3), 323-341.
- S&P Global Ratings. (2021). Economic Outlook Europe Q4 2021: A Faster-Than-Expected Liftoff. <https://www.spglobal.com/ratings/en/research/articles/210923-economic-outlook-europe-q4-2021-a-faster-than-expected-liftoff-12118431> İndirilme Tarihi: 12.03.2024.
- Samuelson, P. A. (1962). The Gains from International Trade Once Again. *The Economic Journal*, 72(288), 820-829.
- Sau, L. (2015). Debt deflation worries: a restatement. *Review of Keynesian Economics*, 3(3), 279-294.
- Schumacher, R. (2012). Adam Smith's theory of absolute advantage and the use of doxography in the history of economics. *Erasmus Journal for Philosophy and Economics* 5(2), 54-80.
- Serbes, H. ve Tokathoğlu, M. (2019). Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Türkiye ve Batı Balkan Ülkelerinin Ekonomik ve Mali Performansı: Küresel Kriz Sonrası Bir Değerlendirme. *Journal of Life Economics* 6(2), 163-196.
- Seyidoğlu, H. (2015). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Smit, J., Nacer, E., Sikorski, A., Godard, C. ve Magdziarz, W. (2023). Social and Economic Consequences of COVID-19. *European Parliament Study*. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU\(2023\)74001](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU(2023)74001).
- Songur, D. Y. (2017). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Dış Ticaret'in Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Üzerine Etkisi: Avrasya Ülkeleri Örneği. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 2(2), 117-133.
- Szczepanski, M. (2019). A decade on from the crisis Main responses and remaining challenges. <https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/research/advanced-search/> İndirilme Tarihi: 17.09.2023.
- Szczepanski, M. ve Claros, E. (2019). A decade on from the financial crisis: Key data. *European Parliamentary Research Service*.

- https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/642253/EPRS_BRI%282019%29642253_EN.pdf/ İndirilme Tarihi: 13.11.2023.
- Şahin, Y. (2013). Batı Balkanlar AB Yolunda . İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları
Yayın No 267, 1-85. https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=207&id=221 /
İndirilme Tarihi: 12.12.2023.
- Şanlı, D. (2019). Ekonomik Büyüme ve Nitelik Uyarlanmış Beşerî Sermaye İlişkisi: 1976-2013 Panel Veri Çalışması. *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(3), 551-571.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı. (2020). *Avrupa Birliği Ekonomik Entegrasyonu ve AB Ekonomisindeki Yaşanan Gelişmeler*. Ankara: AB Başkanlığı Yayınları.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2022). Avrupa Birliği'nin Tarihçesi. https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html / İndirilme Tarihi: 08.09.2023.
- Terborgh, A. G. (2003). The Post-War Rise of World Trade: Does the Bretton Woods System Deserve Credit? *Working Paper No. 78/03*, 1-71.
- Terzea, E. R. (2016). The Concept of International Trade and Main Classic Theories. *SEA - Practical Application of Science*, (11) , 243-247.
- Tezcan, G. (2020). Covid-19 Sonrası Avrupa Birliği: Son Darbe Mi? Yeni Bir Fırsat Mı? İçinde Abdullah Özdemir ve Mümin Eser (Edt.), *Covid-19 Pandemi Sürecinin Sosyo-Ekonomik ve Politik Etkileri* (ss. 59-76). Ankara Nobel Akademi Yayıncılık.
- Tezel, M. (2021). *Kovid-19 Krizinin Ekonomi-Politiği*. Eskişehir: Kırmızılar Yayıncılık.
- The World Bank. (2021). Basın Bülteni: 2021 Yılındaki Güçlü Toparlanma Yükselen Avrupa ve Orta Asya Ekonomilerini Canlandırdı. <https://www.worldbank.org/tr/news/press-release/2021/10/05/strong-rebound-in-2021-boosts-economies-in-emerging-europe-and-central-asia-slowdown-ahead-in-2022> adresinden alındı.
- ECThe World Bank. (2024). Databank . <https://databank.worldbank.org/home.aspx> / İndirilme Tarihi: 25.02.2024.
- Tilley, J. ve Hobolt, S. B. (2023). Brexit as an Identity: Political Identities and Policy Norms. *PS: Political Science & Politics*, 56(4), 546-552. [cambridge.org](https://www.cambridge.org).

- Tokatlı, S. G. (2022). Avrupa’da Yükselen Aşırı Sağ ve Değişen Küresel Dinamikler. *Euro Politika*, (16), 34-42.
- Tomanbay, M. (2014). *Uluslararası Ticaret ve Finansmanı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Trading Economics. (2024). Arnavutluk İşsizlik Oranları. <https://tr.tradingeconomics.com/albania/unemployment-rate> / İndirilme Tarihi: 10.01.2024.
- TÜİK. (2021). İstatistik Veri Portalı: Dış Ticaret Endeksleri . <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104> / İndirilme Tarihi: 11.03.2024.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2020). Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni 2020. <https://www.sbb.gov.tr/dunya-ekonomisindeki-son-gelistmeler/> İndirilme Tarihi: 01.02.2024.
- Uğur, B. (2022). *Dış Ticaret Teorilerinin Evrimi*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Uğurlu, E. (2022). COVID-19 Pandemisinin Avrupa Birliği Dayanışmasına Etkileri. *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 30(2), 167-191.
- Uğurlu, E. ve Jindrichovská, I. (2022). Effect of COVID-19 on International Trade among the Visegrad Countries. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(41), 1-20.
- Ulusoy, A., Karakurt, B. ve Ela, M. (2015). Borç Deflasyonu: Teorinin Gelişimi ve Avrupa’da Borç Deflasyonuna İlişkin Değerlendirmeler. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 11(26), 1-28.
- UNCTAD. (2012). Trade and Development Report, 1981-2011. <https://www.un-ilibrary.org/content/periodicals/22253262> / İndirilme Tarihi: 11.11.2023.
- Urasawa, S. (2014). Real-time GDP forecasting for Japan: A dynamic factor model approach. *Journal of the Japanese and International Economies* (34), 1-37.
- Ümit, E. Ç. ve Ay, A. S. (2022). Pandemi Döneminde Değişen Tüketim Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma. *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi* ,4(2), 72-86.
- Vătăman, D. (2012). Considerations on the Evolution of the Legal Personality of the European Union. *The International Conference Education and Creativity for a Knowledge Based Society – LAW 2012 Titu Maiorescu University*, 264-270.
- Vernon, R. (1966). International Investment and International Trade in the Product Cycle. *The Quarterly Journal of Economics*, 80(2), 190-207.

- Vet, J. M., Nigohosyan, D., Ferrer, J. N., Ann-KristinGross, Kuehl, S. ve Flickenschild, M. (2021). Impacts of the COVID-19 pandemic on EU industries. *European Union*, 1-84.
- Virág, A. ve Túri, G. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on the European Union's public health policy. *Politics in Central Europe*, 17(4), 651-674.
- World Health Organization . (2023). World Health Statistics Reports 2023. <https://www.who.int/publications/m> / İndirilme Tarihi: 12.12.2023.
- World Trade Organization. (2021). World Trade Report 2021. https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr21_e.htm / İndirilme Tarihi: 24.03.2024.
- Wysokińska, Z. (2023). Global and European Foreign Trade during the COVID–19 Pandemic. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe* 26(2), 85-104.
- Yamak, R. ve Korkmaz, A. (2005). Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi* (2), 16-38.
- Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2014). *Makroekonominin Temelleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yıldırım, U. (2021). COVID-19 Pandemisinin Dış Ticaret Üzerine Etkisi: İstatistiksel Bir Yaklaşım. *Fiscaeconomia*, 5(1), 280-295.
- Yılmaz, Ş. E. (2016). *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Yücel, F. (2006). Dış Ticaretin Belirleyicileri Üzerine Teorik Bir Yaklaşım. *Sosyoekonomi*, 4(4), 47-68.
- Іванівна, Г.-Б. Л. ve Олександрівна, К. К. (2022). Торговельна політика та зовнішня торгівля Європейського Союзу. *The journal of V. N. Karazin Kharkiv National University*, (41) 6-15.
- Олександрівна, К. К., & Іванівна, Г.-Б. Л. (2022). Вплив пандемії COVID-19 на складові зовнішньоекономічної діяльності Німеччини. *Бізнес Інформ*, (10), 14-20.

